

VALENTINA FREIMANE

SUDIEV,
ATLANTIDA!

SUDIEV, ATLANTIDA!

VALENTĪNA FREIMANE

bendradarbiaujant su
Gunta Strautmane

**SUDIEV,
ATLANTIDA!**

Versmė

VILNIUS | 2015

UDK 821.174-94

Fr-194

Knygos leidybā parēmē

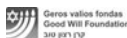
Latvijas literatūras centras

Latvijas valstybēs kultūras kapitālo fondas

Latvijas Respublikos kultūros ministerija

Geros valios fondas

ISBN 978-609-8148-14-5

© Valentīna Freimane

© Māris Jonovs

© „Versmēs“ leidykla, 2015

*ŠIE PRISIMINIMAI SKIRTI TIEMS, KURIUOS MYLĖJAU
IR KURIE MYLĖJO MANE,
TIEMS, KURIE BUVO ŽMONĖS
IR MANYJE MATĖ ŽMOGŲ*

Mano gyvenimas kontrastingumu panašus į daugelio mano kartos atstovų likimus XX amžiuje, ypač mūsų platumose. Šiai kartai skirto laiko atkarpoje istorija nepašykštėjo spalvingų posūkių ir naikinančių kataklizmų. Žvelgdama atgal, galiu matyti lyg ir septynis gyvenimus, vienas nuo kito besiskiriančius taip, kad atrodo lyg skirtingų scenarijų fragmentai, kuriuos vienija tiktai pagrindinio vaidmens atlikėjas. Pati per gyvenimą lyg ir nesikeičiau, tik įgijau patirties, žinių, realaus gyvenimo praktikos ir suvokimo. Iš tikrųjų jau buvau *subrendusi* baigiantis vaikystės ir paauglystės metams. Taip man atrodo.

Pirmuoju iš savo gyvenimų laikau tą, kuris apima vaikystę ir ankstyvąją jaunystę. Jis iš tikrųjų nulėmė mano asmenybę ir individualybę visoje tolesnėje likimo raidoje.

**SUDIEV,
ATLANTIDA!**

PIRMASIS GYVENIMAS

PIRMOJO GYVENIMO
PRADŽIA

NUO pat ankstyvos vaikystės artimieji mane švelniai pašiep-
davo už nevaldomą smalsumą, apetitą naujiems stebėjimams,
informacijai, žinioms įvairiose gyvenimo srityse, net toms, ku-
rios neturėjo jokio ryšio su konkrečiais mokymosi ir praktiniais
interesai. Galbūt būtent todėl atmintis anksti išmoko išsaugo-
ti, susisteminti ir surišti tarpusavyje įspūdžius, kuriuos iš tikro
buvo galima suvokti tik atėjus tam tikram laikui. Mano atmin-
tyje kaip filmo juostoje užfiksuota daug tokių vaizdų, kurių su-
vokti tą akimirką dar nebuvau pasirengusi, bet jie pasirodė tokie
stabilūs, kad juos galėjau išdėstyti net po dešimtmečių.

Didžiausia mano gyvenimo sėkmė neabejotinai yra tai, kad
gimiau būtent *tokiems* tėvams, būtent *tokioje* šeimoje ir aplin-
koje. Mano pačios nuopelnų čia, žinoma, jokių nėra. Man labai
daug buvo duota jau ateinant į šį pasaulį. Kaip pasakoje apie ge-
rąsias fėjas prie vaiko lopšio. Buvau sveikas ir gabus vaikas švie-
sia galva, bet ne mažiau svarbu buvo tai, kad gavau labai savitą,
neordinarinę auklėjimą. Įsitikinau, kad tėvų gyvenimo suvoki-
mas – tuo metu gan neįprastas, solidžių pažįstamų už nugaros
pašnibždomis smerkiamas požiūris į vaiko auklėjimą – vėliau
galbūt didžiaja dalimi lėmė mano likimą, veiksmus ir spren-
dimus, net atsidūrus ant ribos būti ar nebūti. Paprastai žmo-
gų ruošia darbiniam gyvenimui ir jis vertinamas už tai, ką yra
nuveikęs, pasiekęs ir laimėjęs. Mano, kad kaip tik tiek jis ir yra
vertas. Nieko bloga šiame požiūryje ir nėra. Tiktai, mano nuo-
mone, jis vienpusiškas ir gali lengvai pavirsti siaurai utilitariu,
atmesdamas visas tas žmogaus įgimtas galimybes, kurioms nėra
konkretaus praktinio panaudojimo poreikio.

Bet galima ir kitaip. Pirmiausia, laisvai vystant visas vaiko, augančios asmenybės, galias, daug negalvojant, pravers praktiniame gyvenime ar ne, atverti jam tokį platų dvasinį horizontą, kad pačiam atsirastų galimybė nuspręsti, kokia bus jo dominan-tė. Jei mes neturime pernelyg didelio priešiško žodžiui *eliti-nis*, kuris dažnai siejamas su išpuikimu ir pasipūtumu, aiškumo dėlei savo auklėjimą galėčiau vadinti elitiniu. Keistu būdu jis puikiai derėjo su visiškai demokratiška atmosfera, kuri vyravo mūsų namuose. Čia ne tik nebuvo jokių prieštaravimų, bet viskas nuostabiai papildė vienas kitą.

Tikrovėje šis požiūris visiškai nepraktiškas. Gali atrodyti, kad jis tinka tik žmonėms, kurie gyvenime lyg ir neturi galvoti, kaip užsidirbti pinigų, užsitikrinti egzistavimą. Jis pirmiausia never-tina žmogaus pagal tai, ką šis konkrečiai yra pasiekęs, koks jo gyvenimo apčiuopiamas derlius, bet pagal tai, *kas* jis, *koks* jis kaip asmenybė. Galima sakyti – pagal jo esybės kokybę, kuri, ži-noma, visokeriopa atsispindi ir visoje žmogaus veikloje. Tokioje minčių sistemoje pinigai laikomi tik priemone, kuri realiame gyvenime, žinoma, būtina, ir pageidaujama jų įgyti. Darbu, bet pageidautina tokiu, kuris ir kita prasme suteikia pasitenkinimą. Priemonė, bet jokia būdu ne tikslas, jokia būdu – ne savarankiš-ka vertybė ir jokia būdu – joks žmogaus kriterijus. Gyvenimo kokybę juk nustato tas, kieno rankose ši priemonė. Rašau apie tai prieš imdamasi tiesioginių prisiminimų, nes esu įsitikinusi, kad ši minčių ir pažiūrų atmosfera, kuri mano šeimoje sukūrė visą gyvenimo klimatą, yra vienas tų veiksnių, kuris galbūt sta-biliausiai ir pastoviausiai sąlygojo mano savijautą prieštaringoje ateities raidoje.

Tėvai, galima sakyti, buvo pasiturintys žmonės, vienu metu daugiau, kitu mažiau. Dauguma mus laikė turtingais, bet iš ti-krųjų tai neatitiko tiesos. Didelių, patikimų turtų neturėjome. Šią iliuziją sukūrė aukšta gyvenimo kokybė, nes tėvai neribojo jokių kultūrinių galimybių, kelionių, svetingumo, viso to, ką mėgsta-ma vadinti gražiu gyvenimu. Tėvas sugebėjo užtikrinti mums

nerūpestingą egzistenciją, o motina itin lengvai ir džiaugsmingai viską išleisti, o tai, žinoma, buvo į naudą ir man, vaikui, nes paversdavo kiekvieną dieną patrauklia, turininga ir turtinga kvapą gniaužiančių netikėtumų. Tačiau tai buvo graži pilis be patikimų pamatų. Kartais, kai komforto ir pramogų šaltiniai staiga išsekdavo, tėvai galėjo taip pat linksmai ir nerūpestingai visko atsisakyti, nes juk visada likdavo tas džiaugsmas, kurį suteikia kultūros turtai, o mama su stebėtinu abejingumu atsisakydavo kailinių, papuošalų ir kelionių, likdama tokia pat graži, žavinti ir kupina gyvenimo džiaugsmo. Tėvo verslo partnerių ji neįsileisdavo per namų slenkstį, nes, kaip pati sakė, „pinigų maišas – nuobodžiausias pasaulyje“. Išskyrus, žinoma, labai nedaugelį, kurie buvo išties įdomūs, turiningi ir išsilavinę. Taip, pas mus ir Berlyne, ir Paryžiuje, ir Rygoje lankėsi taip pat įžymūs, taigi rezultatų pasiekiantys žmonės, bet padėtį ir vardą visuomenėje jie buvo įgiję todėl, kad pasirodė esą talentingi, protingi, nepaprasti. Motinai tai visada buvo lemiama, ir gyvenimą namuose, kartu ir mano, nustatydavo ji. Tie, kurie mano tėvų draugų būrį stebėjo tiktai paviršutiniškai iš šalies, galbūt jame galėjo įžvelgti vien lengvabūdiškumą, hedonizmą ir epikūrizmą. Tačiau iš tikrųjų jame virė intensyvus dvasinis gyvenimas, visa, kas vyko minties ir meno pasaulyje, jiems atrodė nepaprastai svarbu. Man buvo įprasta, kad suaugusieji godžiai skaitė, lankė parodas, operos ir dramos spektaklius, diskutavo apie knygas, filmus, o dalis jų, tikriausiai rimtesnė, viską užmiršusi, galėjo pasinerti į ugningas filosofines diskusijas. Buvo įprastas dalykas viską skaitytą, matytą, girdėtą tuoj pat aptarti, nors ir siaurame namiškių rate, pasiginčyti, tarpusavyje pasidalyti tuo džiaugsmu, kurį buvo padovanojusi knyga, muzika. Vaikystėje man tai atrodė vienintelis įmanomas gyvenimo būdas. Vėliau, kai susidūriau su kitokiu gyvenimo kasdienybės ir pareigos suvokimu, man dėl to kildavo net rimtų problemų. Pristodavau prie kitų bendraamžių (daug vėliau tai atsitikdavo ir bendradarbių bei kitų gerbiamų žmonių būryje) su visokiais pasakojimais, norėjau dalytis savo dvasiniais

džiaugsmiais, pasiekimais ir atradimais. Vienus tai domino, bet visuomet atsirasdavo ir tokių, kurie tai suvokdavo kaip pagyrūniškumą, *puikavimąsi kultūringumu*, o mane pačią laikydavo išpuikėle, kokia iš tiesų niekada nebuvo.

Nežinau, kaip būtų elgęsi mano tėvai, jei būčiau pasirodžiusi dvasiškai vangus, negabus vaikas. Tačiau, laimei, tokia nebuvo.

Man nieko nedraudavo – galėjau imti iš mūsų šeimos ir didžiulės senelių bibliotekos lentynų bet kurį tomą. Nebuvo jokių amžiaus ar kitų apribojimų. Tegul skaito viską: ko nereikės, to nesupras, bet atsimins ir supras vėliau – tokį įpareigojantį postulatą mama pateikdavo kiekvienai naujai gubernantei, kuri, žinoma, iš pradžių man bandydavo uždėti tą patį apynasrį, kuriuo paprastai kankinami visi vaikai. Panašios taisyklės lieté visą dvasinį paveldą. Į bet kokį mano klausimą buvo priimta atsakyti pagal galimybę suprantamiau, teisingiau ir, svarbiausia, logiškai.

Kartoju, galėjau ne tik skaityti bet kurią knygą, žiūrėti bet kurį man prieinamą filmą, man buvo leidžiama dalyvauti visuose namų suėjimuose, žinoma, tinkamu laiku ir atliekant vaidmenį, dramaturgiškai atitinkantį vaiko amžių. Nebuvo tabu ir pokalbiai motinos gan bohemiškoje įvairių interesų prisodrintoje aplinkoje.

Esu dėkinga tėvams, kad jie nuo gimimo mane pripažino galvoti ir spręsti pajėgia būtybe, asmenybe. Kadangi nejaučiau jokio spaudimo, jokio moralizavimo, mąstymo direktyvų ir draudimų, buvo lengva pripažinti būtinybę skaitytis su kitų žmonių mąstymu ir savijauta, pripažinti civilizuoto bendrabūvio taisykles, kurios vadinamos geru elgesiu. Mąščiau, kad jos yra būtinos kaip ir eismo taisyklės gatvėse, kur negalima važiuoti vienam ant kito, sukelti nelaimės ir blogį. Sutikau įsisavinti nepriekaištingo elgesio normas taip pat, kaip kiekvieną vakarą valyti dantis. Visa tai užtikrinti buvo mano gubernančių pareiga. Tačiau motina įdiegė supratimą, kaip bendrauti su žmonėmis visuomenėje, kad jiems nenusibosčiau ir jie jaustų tikrą susidomėjimą.

Jei noriu būti sąžininga, turiu pripažinti, kad, augant tokioje atmosferoje, kur lyg ir viskas leidžiama (pabrėžiu – tai neliečia elgesio formos, tik turinį), pačios suvokimas ir viskas, kas vyko aplink, mokė gyventi tarp žmonių, pripažįstant ir jų teises bei savitumą. Mes žinome, kad auklėjimas žodžiais, pamokymais, kaip tai bandė praktikuoti guvernantės, jokiame vaikui iš tikrųjų nėra priimtinas. Galiu patvirtinti savo patirtimi, kad iš tikrųjų daryti įtaką gali tikrai kita asmenybė savo pavyzdžiu. Toks pavyzdys man buvo tėvai, taip pat motinos giminė, kuri man visada buvo artimesnė už kitus gimines. Todėl, sulaukus paauglystės, kai paprastai prabunda maištingumas, senų išmuktų vertybių pervertinimas net iki kartų konflikto, man nieko panašaus neįvyko. Augau santarvėje, o ne priešstatoje su savo šeima.

Daugelis Rygos pažįstamų, tvarkingi ir solidūs piliečiai, manė, kad esu be galo lepinama, damos pavydėdamos tą patį galvojo ir apie mano motiną. Tėvas mus abi tiesiog dievino ir nieko nedraudė, bet aš niekada neturėjau jokių materialinių poreikių. Kišenpinigius, kuriuos galėjau iš tėvo išvilioti kur kas didesnius nei gaudavau, leidau tikrai knygoms, kinui ir saldumynams. Mama turėjo puikų skonį, ji ir man, jau net gan didelei panelei, išrinkdavo aprangą, ir iš tiesų buvau viskuo patenkinta. Tikrieji mano interesai kryo visai kita linkme.

Reikia pripažinti, kad vaikystėje buvau užsispyrusi ir neprognuojama, kol dar nesupratau, kad niekas nenori manęs pernelyg užspausti ir pažaboti. Kartais pasiduodavau nevaldomo pykčio priepuoliams, būdama visiškai mažytė supykusi įkandau į ranką auklei, kuri nepaaiškindama įsakymais bandė mane priversti daryti tai, ko nenorėjau. Kartą įpykusi virtuvėje paėmiau kiaušinius ir šveičiau juos į sieną, kad sudužtų. Motina manęs negėdino moralais, net nebarė, nenubaudė, tik pasakė: „Kaip negražu ir kvaila.“ Ji iš aukšto su niekinama nuostaba pažiūrėjo į mane lyg į nežinia kaip čia patekusį svetimą gegutės kiaušini. Jos gražios, pilkai žalios akys tokiais vaikystėje retai išgyventais momentais prarasdavo skaidrumą ir darydavosi kietai pilkos bei

šaltos kaip granito gabalėliai. Ji nepatenkinta patraukė pečiais, susiraukė, apsisuko ir išėjo. Akimirksniu supratau, kaip kvailai, juokingai ir negražiai pasielgiau, tad tokia būti nė už ką nenorėjau. Man užteko – daugiau taip niekada nedariau. Ir įsidėmėjau, kad nėra stipresnio ginklo už savitvardą, ramybę ir tiesų, iškalbingą žvilgsnį. Išmokau pabrėžtu mandagumu ir maloniu atkaklumu pasiekti daug daugiau negu kiti vaikai riksmu ir draskymusi. Ir vėlesniais metais, nesutapus nuomonėms mokyklos arba kitais klausimais, mama sakydavo: „Mes taip nedarome.“ Šiuose žodžiuose slėpėjo labai daug, pavyzdžiui, kad yra įvairių dalykų, kuriuos daro kiti, ir tai nėra smerktinas nusikaltimas, bet mes taip nedarome, nes patys sau keliamo tokius reikalavimus. Man labai patiko šitie „mes“, norėjau būti tokia pat ir visam gyvenimui priėmiau šio žaidimo taisykles.

Vėliau supratau, kad auklėjimas be įsakymų ir tiesioginių draudimų yra apsaugojęs mane nuo daugelio kompleksų ir frustracijų, su kuriais visą gyvenimą turėjo kovoti keli mano draugai. Tačiau jis paskatino ir kelias tokias ypatybes, kurias pripažįstu nemenku trūkumu, savo silpnumu. Pirmiausia, ilgai nežinojau, kas yra pareiga, nes maždaug iki aštuoniolikos metų dariau tik tai, kas man patinka arba suteikia ypatingą džiaugsmą kuriam nors brangiam žmogui. Kitas dalykas, kad džiaugsmą man teikdavo daug kas tokio, kas kitiems vaikams buvo karti pareiga. Mokykloje susižavėjau matematika, ir spręsti sudėtingą uždavinį man buvo toks pat malonumas, kaip skaityti protingą knygą. Maniau, kad mano uždavinys yra įgyti žinių, nes man tai patinka, ir šioje srityje viskas buvo nepriekaištinga. O kaip to pasiekti, buvo visiška mano valia. Dėl šitokios pagrindinės nuostatos visą gyvenimą buvo sunku atlikti nemalonus arba nuobodžias pareigas, kurių gyvenimas pameta pakankamai ir kurias reikėtų atlikti garbingai.

Jau vaikystėje išryškėjo dar viena savybė, kuri vėliau pasirodė labai trukdanti praktiniame gyvenime. Su užsidegimu ir džiaugsmu darau tik tai, ką suvokiu daranti arba žinanti geriau

už kitus. Tada verta stengtis, nes galiu žmonėms suteikti kažką kita nei kiti. Jei ten pat greta atsiranda žmonių, kurie šioje srityje stipresni, pajėgesni už mane, neturiu nei ypatingos varžybų dvasios, nei garbėtroškos stimulo, nejaučiu poreikio stengtis, mielai pasitraukiu į šalį ir su malonumu mėgaujuosi kitų pasiekimais. Vėliau, darbiniam gyvenime, man net būdavo draugiškai priekaištaujama dėl šios ypatybės. Vaikystėje turėjau mokytis groti fortepijonu. Tai būdavo laikoma mergaičių išsilavinimo sudėtine dalimi. Muziką mėgau, net labai, be operos, koncertų negalėjau įsivaizduoti gyvenimo, bet būtent tai pasirodė lemtinga – man nepatiko klausytis, kaip groju pati. Būdama dešimties ar vienuolikos metų tėvams pareiškiau, kad daugiau fortepijonu negrosiu. Geriau pasiklausysiu plokštelės su Horovico koncertu. Tėvai su tuo sutiko. Tai neturi nieko bendra su menkavertiškumo kompleksu arba drovumu, net priešingai – mano tvirta savigarba turėjo aukštus reikalavimus sau, griežtus kriterijus. Po penkerių ar šešerių metų mečiau ir piešimą, kuriuo vienu metu buvau susidomėjusi. Tačiau nors ir menkaverčiai muzikos bei tapybos užsiėmimai, jie man buvo naudingi.

Daug vėliau, jau kitame gyvenime, profesionaliai užsiimant teatro ir kino tyrinėjimais, taip pat visada kankinausi dėl to, kad rašydama retai galėjau atitikti savo kriterijus. Mano mintis skrenda daug greičiau už ranką su plunksnakočiu, tai mane erzina, trukdo fiksuoti mintį, ir beveik niekada nesu patenkinta parašytu. Tai sukelia kančių, kurių norisi išvengti, nors galva ir pilna neužrašytų sumanymų. Žinoma, kažkas vis dėlto nuveikta. Tačiau tai įvyko lyg naudojant prievartą prieš save, prieš nuo vaikystės esantį nesuvaldomą nepasitenkinimą daryti tai, kas nebus aukščiausio lygio. Prisipažįstu, kad tai liečia ir šių prisiminimų rašymą.

Popierius, plunksnakotis, rašomoji mašinėlė, jau nekalbant apie kompiuterį, nėra mano sąjungininkai. Tačiau *pasakoti* man patiko nuo vaikystės. Gyvo žmogaus komunikacija su gyvu žmogumi be techninio tarpininko. Man nepaprastai svarbu

asmeninis kontaktas, kai matau kitą žmogų, jo žvilgsnį, jo reakciją. Ir prieš didelę auditoriją tai man teikia malonumą. Neseniai kažkokioje kompanijoje sutikau savo amžiaus poniją, kuri mane atpažino, nors jos ir neprisiminiau. „Mes gyvenome jūsų senelės name, – priminė man ponija, – susitikdavome kieme, kai jūs svečiuodavotės atvykusi iš Berlyno. Guvernantė nenorėdavo jums leisti žaisti kieme su kitais vaikais, bet jūs vis dėlto išsprukdavote ir tada mums įdomiai pasakodavote apie matytus filmus ir skaitytas knygas. Ir dar jūs turėjote aktorių fotografijų su tikrais autografais. Mes pavydėjome, kad buvote juos sutikusi, o pasakojimai, ypač apie filmus, mus tiesiog žavėjo.“ Visi, tai girdėję, nuoširdžiai juokėsi ir sakė, kad žmonės tikriausiai nesikeičia. Keista, kad mikrofonas arba TV kamera man nėra kliūtis komunikuoti su pašnekovu, klausytoju, kurį galiu įsivaizduoti ir adresuoti jam savo žodžius.

Vieną galią tikriausiai vis dėlto turiu – tiesiog intuityviai suvokti ir suprasti meną, jo imanentines vertybes, kartais tai jaučiu beveik kaip minčių praskaidrėjimą. Tu stebi kokį meno reiškinių arba su juo susijusių problemą, pradedi intensyviai gilintis ir staiga lyg matai jį iš vidaus. Tai atsitinka spontaniškai ir dažnai iš karto net nenusakoma žodžiais. Yra taip, lyg prie pradžioje stebėto portreto staiga prisijungtų rentgeno nuotrauka, tau atsiveria struktūra. Kai atsiranda šis intuityvus supratimas, šis dar neverbalizuotas žinojimas, galiu toliau analizuoti, tyrinėti, teoretizuoti. Bet ne priešingai – tikram supratimui man būtinas pirminis pojūtis, pasiekti jo tiktai mokslinio, loginio nagrinėjimo būdu negaliu.

Vaikystėje ši galia tiesiogiai ir jausminiai suvokti meną buvo dar ryškesnė, net beveik apčiuopiamai išreiškta. Nesu jokia mistikė, bet vaikystėje, kai man tai dar nekėlė įtarimų, atrodė, kad aplink meno kūrinius matau tokią lyg lengvą aureolę. Taip pat pirštų galais liečiantis prie konkretaus meno kūrinio dažnai pasisekdavo atskirti originalą nuo kopijos. Jutau kažkokioje šilumoje sklindant įdėtą kūrybinę energiją, kurios trūksta imitacijai.

Tėvas kartais juokais išbandydavo šiuos mano teiginius. Tuo metu jis rinko kūrinių iš dramblio kaulo kolekciją, ir prisilietusi prie daikto pasakydavau, kuriuos jaučiu šiltus – taigi tikrus ir kurie yra šalti – taigi klastotė. Dažniausiai būdavau teisi. Pauglystės metais ši ypatybė manyje dar reiškęsi, bet, prasidėjus suaugusios moters gyvenimui, dingo. Nesinori svarstyti, imtis įvairių Froido išvadų apie žmogaus instinktyvų, pirmiausia seksualinio potraukio persikūnijimą į aukštesnes psichines formas, būtent sublimaciją, tačiau lieka faktas, kad kai tik pradėjau pažinti su meile, logiškai nepaaiškinami fizinio kontakto pojūčiai dingo.

Kaip jau sakiau, šeima ir aplinka, kurioje turėjau laimės gimti, gana anksti įtvirtino laisvės ir savarankiškumo pagrindus, kurių daugiau jokios išorinės jėgos ir prievarta nebepajėgė sugriauti. Kai į Rygą įvažiavo sovietų tankai ir baigėsi mano pirmasis gyvenimas, buvau aštuoniolikos metų. Pasirodo, buvau apginkluota tolesniems išmėginimams, kuriuos slėpė nežinoma ateitis. Iš savo šiaip jau nekalbaus tėvo daug kartų girdėjau mintį, kad iš žmogaus galima atimti viską, tik ne tai, kas jo galvoje ir širdyje. Tai, sakė tėvas, yra vienintelis tikras, neliečiamas kapitalas. Taigi buvau turtingas žmogus, kuriam nereikia nieko bijoti ir nieko klausyti. Tai man teikė nepaprastą saugumo pojūtį. Padariau išvadą, kad laisvė yra priklausoma ne tik nuo visuomeninės bei pilietinės padėties, kurią nustato tavo norui nepavaldi valstybinė sistema. Tai ir neatimama asmenybės ypatybė. Laisvas žmogus yra laisvas todėl, kad toks yra.

Vėliau gyvenime sėmiausi patirties artimų žmonių rate, tad pirmiausia jaučiu būtinybę smulkiau papasakoti apie giminę ir charakterizuoti tuos, kurių saugoma augau kaip už tvirtovės sienų. Tai mano pareiga išėjusiesiems, uždavinys, kurio imtis bijojau ilgus metus. Vienas mano pastarųjų metų draugų, vengrų rašytojas, dabar jau velionis Ištvanas Ersi savo atsiminimų knygos

apie komunistiniame kalėjime praleistus metus (jis buvo 1956 metų antisovietinio sukilimo dalyvis) įžangoje rašo: „Mirusieji, kuriuos bijau aplankyti, man siunčia signalą, kad pradeda prarasti kantrybę“ (*Die schönen alten Zeiten*. Rowohlt, Hamburg, 1991, p. 6). Turiu ir aš skubėti.

Daug kartų gyvenime sau priekaištavau, kad taip mažai išklausinėjau savo tėvus. Man, kaip ir visiems vaikams, atrodė, kad jie bus amžinai, visuomet greta, ateis laikas, galėsiu klausti ir sužinoti. Ir jiems, suaugusiesiems, negalėjo ateiti į galvą, kad labai greitai nebus daugiau nė vieno, ko galėčiau smulkiau paklausti apie giminės šaknis ir protėvius. Kad greitai iš gausios giminės liksiu vienintelė, išsigelbėsiu kaip po Atlantidos žlugimo be jokio artimo savo vaikystės liudytojo. Turiu gerą atmintį, esu studijavusi ir vis tyrinėju istoriją, taip pat palyginti artimą praeitį ir ne vien kino bei teatro srityje. Orientuojuosi begalėje biografijų, bet mano pačios gyvenimo aprašymo pradiniam periode šmėžuoja tamsios dėmės, kurių užpildyti daugiau niekada nebus lemta. Ne vieną kartą, ypač sovietų laikų permanentinėse autobiografijose ir klastotose anketose, nepajėgiau detaliau atsakyti į gana elementarius klausimus, taip dar labiau sužadindama nereikalingus įtarimus, nes tuo metu ir taip visada buvau laikoma įtartinu asmeniu.

Mano tėvo Leopoldo Levenšteino (pradiniam vokiškame variante Loewenstein) protėviai atvyko į Kuržemę iš Vokietijos kažkada hercogo Jokūbo (Jekabo) valdymo pabaigoje ar vėliau – XVIII amžiuje, kai mielai priimdavo darbščius atsikėlėlius iš Vokietijos, ir vokiečius, ir žydus. Daugiausia tai buvo amatininkai ir pirkliai. Levenšteinų pavardė kilo iš mažo, seno miestelio Levenšteino pačiuose vokiečių žemių vakaruose, arti švabų Viurtenbergo. Dar ir šiandien yra kunigaikščių giminė tokia pat pavarde – *von Loewenstein*. Man buvo įdomu sužinoti, kad kunigaikštis Levenšteinas, Hitleriui atėjus į valdžią, pasibjaurėjęs

atsuko gimtinei nugarą ir iki karo pabaigos gyveno JAV, kur išgarsėjo dosnia pagalba politiniams emigrantams, tarp jų ir kairiesiems, kurių pažiūroms visiškai nepritarė. Kaip ir kitur, tolimoje praeityje feodalai suteikdavo savo pavardes išvykstantiems, kuriems buvo reikalingi dokumentai. Taigi ir vokiečių, ir žydų šeimoms tiko ši pavardė. Kuržemėje tėvo protėviai susigiminiavo su Rozentaliais, kurių viena atšaka gana greit apsikrikštijo ir susimaišė su latviais. O Levenšteinais ir dalis Rozentalių išlaikė savo tėvų tikėjimą ir XIX amžiaus pradžioje arba viduryje persikėlė į Rygą. Tiek prisimenu iš tėvo motinos, senelės Rebekos, pasakojimų. *Oe* raidė pavardėje pakeista į *e* tada, kai istorijos eigoje Kuržemė buvo įjungta į carinės Rusijos sudėtį, o dokumentuose šalia vokiško teksto turėjo būti įrašytas ir rusiškas, o vėliau – latviškas.

Tėvo giminė visada laikėsi vokiškų tradicijų. Tai buvo taikinga miestiečių šeima, gyveno kukliai, bet be rimtų rūpesčių dėl nepritekliaus. Vis dėlto retas kuris iš darbščių, bet ne ypač apsikrikštijusių giminės narių susikraudavo didesnius turtus. Tėvo tėvas, kuris mirė mano ankstyvoje vaikystėje ir kurią miglotai prisimenu kaip prakaulų vyrą su balta smaila barzdele, tarnavo prokuristu arba vyriausiuoju buhalteriu vienoje vokiečių firmoje. Tai buvo garbingos, gana gerai mokamos pareigos, bet šeimoje buvo šeši vaikai ir visus atitinkamai išmokslinti buvo nelengva. Jau iš pat pradžių senelis dalykiškai nusprendė, kad gabiausias yra trečias vaikas – mano tėvas, todėl jį pasiuntė į prestižinę Rygos klasikinę vokiečių gimnaziją, o kitus tiktai į komercines mokyklas, kurios nebuvo tokios prestižinės. Jausdamas atsakomybę už jaunesniąsias seseris, tėvas dar mokydamasis gimnazijoje pradėjo uždariauti privačiomis lotynų kalbos pamokomis. Man dar pokario metais pasitaikė galimybė susitikti su žilais ponais – jo buvusiais mokiniais. Atsakomybė už artimųjų gerovę tėvui buvo įgimta nuostata visą gyvenimą.

Gimnazijoje kartu su tėvu mokėsi daugiausia vokiečių dvarininkų ir miesto patricijų atžalos. Keli jų tėvo draugais liko

ir vėlesniais metais, todėl ir man vaikystėje nebuvo svetima ši bendruomenė. Artimas tėvo draugas visam gyvenimui liko baronas Korfas, kurį gerai atsimenu svečiuojantis mūsų namuose. Jis buvo labai simpatiškas dėdė, bet sirgo tuberkulioze, išvažiavo į Šveicariją ir ten mirė. Susipažinau ir su tėvo mokytojais, dviem broliais Valteriais, kurie jį mokė vokiečių literatūros, istorijos ir lotynų kalbos. Taip sutapo, kad daugiau nei po dvidešimties metų po tėvo mokymo jų mokine tapau ir aš. Kurtas ir Roderichas Valteriai man papasakojo apie tėvo mokymosi metus. Jį labai mėgo dėl gabumų, ramumo, santūraus charakterio ir sportinių pasiekimų. Man sunku buvo įsivaizduoti tėvą *Kaizervaldės dviratininkų draugijos* nariu ir geru trumpų distancijų bėgiku. Bet namuose buvo stora, gausiai iliustruota knyga apie 1912 metų olimpiadą Stokholme, kur fotografijoje galėjau gėrėtis tėvu, jaunu, lieknu vėjavaikiu mažais ūsiukais, carinės Rusijos sporto komandos dalyviu – minėtos *Kaizervaldės draugijos* atstovu. Klasikinėje gimnazijoje tėvas įgijo puikų bendrąjį humanitarinį išsilavinimą. Jį ypač žavėjo antikos pasaulis, todėl vaikystėje galėjau išgirsti daug įdomių pasakojimų apie graikus ir romėnus, kol pati pradėjau apie juos skaityti. Tėvo svajonė buvo studijuoti klasikinę filologiją. Baigęs gimnaziją jis vienerius metus ją ir studijavo Vokietijoje, tačiau greit suprato, kad įgijęs tokią profesiją nepajėgs uždirbti gana daug, kad išlaikytų jaunesniąsias seseris, kurios taip pat norėjo mokytis. Todėl jis nuvyko į Peterburgą ir įstojo į juridinį fakultetą, tikriausiai įkvėptas didžiulės pagarbos romėnų teisei – *Lex Romana*, ką nuo vaikystės skiepijo ir man.

Tėvo vyresnioji sesuo Lonija, dar būdama kūdikis, persirgo kažkokia sunkia infekcine liga ir liko kuprota. Mokytis jai sekėsi sunkiai, kaip ir apskritai abstrakčiai mąstyti. Ji neištekėjo, gyvenno pas tėvus, buvo labai maloni, ištisą dieną užsiimdavo namų ruoša, skaniai gamino. Lonija jau vaikystėje man leido suprasti, kiek daug šilumos ir meilės galima gauti iš žmonių, kurie dėl kokių nors priežasčių yra tapę gamtos posūniais, kaip svarbu,

kad ir jie savo galimybių ribose galėtų augti ir vystytis tarp artimų ir suprantančių žmonių.

Mano tėvas Leopoldas gimė Rygoje 1894-aisiais. Metais anksčiau gimė jo vienintelis brolis Maksas, toks panašus į mano tėvą, kad visi juos laikė dvyniais. Ankstyvoje vaikystėje, kai kartais dėl kelionių ilgesnį laiką nematydavau tėvo, man ne kartą pasitaikė juos supainioti ir Maksą sutikti džiaugsmingu šūksniu: „Tėtis parvažiavo!“ Po to baisiai gėdijausi. Labai patiko tėvo pasakojimai, kaip broliai sukčiaudavo, pasinaudodami šiuo fenomenaliu panašumu. Maksas mokėsi komercinėje mokykloje, kurioje tėvo nepažino, ir kartais, kai Maksas nebūdavo pasiruošęs pamokai ar net egzaminams, tėvas eidavo atsakinėti vietoj jo ir niekas jų nedemaskuodavo.

Jaunesnioji tėvo sesuo Ana, tiksliau, jos vyras Michailas Kalabusas, dėdė Miša, tėvo gyvenime atliko reikšmingą vaidmenį, kai karo pabaigoje ir revoliucijos metais jie, kaip pabėgėliai, pateko į Petrogradą. Tėvas tuo metu dar studijavo, į armiją nebuvo pašauktas dėl trumparegystės, vienu metu tarnavo geležinkelio tarnyboje, Ana mokėsi kursuose, o jos dar visai jaunas sužadėtinis tarnavo Nobelio kontoroje Peterburge. Šitas Nobelis nebuvo garsusis Alfredas (tuo metu jau seniai miręs), bet jo brolio Liudvigo sūnus Emanuelis Nobelis jaunesnysis. Nobelių šeimai Rusijoje priklausė plačios valdos. Po Spalio revoliucijos jas nusavino, bet, pasinaudojus pradine sumaištimi, dviem studentams juristams – mano tėvui ir jo studijų draugui lenkų grafiui Lubenskiui – pavyko surasti kažkokį man vaikystėje nesuprantamą būdą išgelbėti bent dalį Nobelio kapitalo, paversti jį meno kūriniams ir brangakmeniams bei išgabenti į užsienį. Nobelio giminė šios paslaugos niekada neužmiršo ir būtent dėl to, tėvui sugrįžus į gimtąją Rygą, 1921 metais pavyko taip sparčiai ir sėkmingai išplėsti savo profesinę veiklą, tokia autoritetinga rekomendacija padėjo patekti tarp tarptautinių finansinių sluoksnių. Dar Petrograde Nobelis kaip padėkos ženklą tėvų sužieduotuvį dieną mano motinai padovanojo pasakišką žiedą

iš Indijos, kuris atrodė atkeliavęs iš 1001 nakties pasakų. Vėliau jis tapo lyg ir mamos atpažinimo ženklui. Magiškai gražus buvo retas brangakmenis – didelis *cabochon* šlifavimo smaragdas. Jis išskyla iš briliantais papuošto apsodo kaip nuostabios žalios spalvos kalva. Mama su šiuo žiedu niekada nesiskyrė, kad ir kurių brangenybių gyvenime turėjo. Ji laikė jį savo talismanu, pati šaipydavosi iš savo prietaringumo, tvirtino, kad jis iš tikrųjų ją saugo ir neša laimę. Nusiėmė jį išeidama į getą 1941 metų rugpjūtį. Galbūt nereikėjo? Šiaip ar taip, sėkmė ją apleido, motina neišsigelbėjo, žuvo kartu su kitais gete uždarytais žydais. Žiedas kartu su kitomis brangenybėmis buvo paslėptas mūsų bute vienoje slėptuvėje, tačiau šucmanai kratydami ir plėšikaudami jį surado... Bet tai priklauso jau kitam gyvenimui.

Per Pirmąjį pasaulinį karą Petrograde gyveno tik mano tėvas studentas ir jo sesuo Ana su sužadėtiniu. Seserį Editą pabėgėlių keliai nuvedė į Saratovą, Maksas buvo armijoje, o tėvo tėvai ir dvi seserys, vyresnioji ir pati jauniausia, liko Rygoje. Tuo tarpu motinos giminė, prasidėjus karui, evakavosi iš Liepojos ir pateko į Petrapilį, kuriame jau gyveno keletas giminaičių. Ten mano tėvai tada ir susitiko.

Motinos giminė, prie kurios vaikystėje buvau prisirišusi daug labiau negu prie giminaičių iš tėvo pusės, man visada atrodė paslaptina. Senovinė pavardė *Lulaf*, kurią rusų valdininkai perdarė į Lulov, senąja hebrajų kalba reiškia karališkos palmės šaką, kurią senovėje, kol dar nebuvo sugriauta Jeruzalės šventovė – didžioji šventykla, iškilmingoje procesijoje nešdavo per miestą prieš karstą su Šventuoju Raštu. Šios palmės šakas nešdavo ypatingos giminės nariai, kuriems dėl to ir būdavo suteikiama ši pavardė.

Giminėje iš kartos į kartą buvo saugojama legenda, kuri priklauso mūsų eros II amžiui, tačiau apie vėlesnius laikus ir protėvių gyvenimo kelią, kuris galų gale atvedė juos į Rusiją, nesu nieko girdėjusi. Tikriausiai todėl, kad apie tai neklausinėjau. Bet legenda, kurią mama pasakojo ankstyvoje vaikystėje, paliko didelį įspūdį, net nukreipė mano interesus ypatinga linkme.

Pasakojimas buvo toks. Mūsų protėviai gyveno Aleksandrijoje. Pateko ten po to, kai romėnai sugriovė ir okupavo senovines žydų valstybes Izraelį ir Judėją. Sugriovus Antrąją šventyklą Jeruzalėje, po sukilimo ir nuožmaus pasipriešinimo numalšinimo prasidėjo didysis žydų kraustymasis. Aleksandrijoje susikūrė didelė žydų tikėjimo bendruomenė, kurioje buvo daug išsilavinusių žmonių. Garsiojoje Aleksandrijos bibliotekoje filosofinių diskusijų ratelyje jie susitikdavo su vietiniais graikais neoplatonikais, diskutuodavo, suprasdavo vieni kitus, draugaudavo, net pradėjo tarpusavyje kurti šeimas. Kaip sprendė religijų nesutapimo klausimą, legenda nutyli. Mane šitas pasakojimas sužavėjo ir sujaudino vaizduotę, nors mama įspėjo, kad visko už tikrą nepriimčiau. Galbūt iš tikrųjų taip ir nebuvo, legenda yra legenda. Vis dėlto, sakė mama, būtų neblogai gyventi taip, lyg tai būtų tiesa, kad nebūtų baisiai gėda prieš išmintingus protėvius.

Tai taip pat įsidėmėjau. Laikui bėgant, norėjau labiau suprasti, apie ką jie galėjo diskutuoti ir kokias išvadas padaryti. Šį bei tą galima buvo nujusti pačiame pasakojime – mama suteikė atramos taškus, bet nežinau, kiek apie tai ji pati buvo išmąsčiusi. Trumpai tariant, mano galvoje jau mokyklos laikais formavosi šitoks supratimas – protėvių ir jų graikų draugų pokalbiuose nematomas monoteizmo Dievas, visų idėjų kūrėjas ir aukščiausia instancija, sutapo su Platono *Idėja*, su Aukščiausiuoju principu ir, kaip man atrodė, galutinės abstrakcijos ryškioje šviesoje, lyg dviem linijoms susijungiant viršūnės smaigalyje, abi susiliejo į vieną. Tai juk galėjo būti kokio nors susitarimo prielaida. Po daugelio dešimtmečių pirmiausia vokiečių filosofijos žodyne ir enciklopedijose radau smulkesnių žinių apie Aleksandrijos filosofus helenizmo laikotarpiu prieš Kristų ir pirmaisiais mūsų eros šimtmečiais, ypač po Filono Aleksandriečio (*Philo*), kuris pirmasis bandė sujungti žydų ir graikų minties pasaulį. Mūsų eros II šimtmetyje prie Aleksandrijos bibliotekos sukurtose filosofinėse grupuotėse iš tikrųjų buvo graikų neoplatonikų

ir žydų – mokytų, bet nedogmatiškų vyrų, kurie išvelgė bendrus žydų monoteizmo estetinių principų ir Platono palikimo požymius, prijungiant taip pat Aristotelio filosofiją ir *Stoa* išmintį.

Motinos protėviai, nežinau, koku būdu ir kuriame šimtme-tyje, verčiami būtinybės, apsigyveno vadinamojoje *čerta osedlosti*, zonoje, kurioje buvo leidžiama gyventi žydams ir kuri apėmė Rusijos imperijos Vakarų guberniją – ukrainiečių, baltarusių, lietuvių teritorijos dalį ir Vitebsko gubernijai priklausančią Latgalą. Kituose Latvijos regionuose, Vidžemės ir Kuržemės gubernijose su jų vokiška dvarininkija buvo kitos, žydams palankesnės administracinės taisyklės. Iš tikrųjų giminės istoriją gerai žinau tik nuo to momento, kai iš mažo žydų apgyvendinto miestelio kažkur Baltarusijos ir Ukrainos pasienio rajone Lulovai XIX amžiaus antrojoje pusėje gavo leidimą persikelti į Peterburgą. Ten jiems priklausė kažkokia su eksportu susijusi įmonė, kurios filialą įsteigė Liepojoje (vokiečių *Libau*, rusų *Libava*). Todėl Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse mamos giminė jau kuris laikas buvo išsisknijusi Liepojoje, kur seneliui priklausė medžio ir žuvų eksporto firma. Ten 1899 metais gimė mano mama, ten ji mokėsi Rusų mergaičių gimnazijoje, ten ją ir baigė. Skirtingai nei suvokiškėjusi tėvo giminė, motinos giminė buityje paveldėjo rusų kalbą ir kultūrą. Senelis jaunystėje, vadinamaisiais šeimos rusų laikais, dirbo medžio brokuotoju iš pradžių miškuose, vėliau tapo miško pramonininku. Be medžio ir žuvų eksporto firmų, jam priklausė ir miškai Valkos pusėje, prie Estijos sienos. Senelio kompanionai tada ir buvo pirmieji latviai, kuriuos prisimenu svečiuojantis mūsų namuose. Mano sąmoningos vaikystės metais, kai taip dažnai ilgesnį laiką būdavau šių senelių bute Rygoje, jis jau nebedirbo, tik tai kartais man entuziastingai pasakodavo apie širdžiai artimus miškus. Taip pat apie tai, kaip miškas įėjo į jo šeimos gyvenimą – kažkuris protėvis dar XIX amžiaus viduryje tarnavo Rusijos imperijos armijoje vadinamuoju Nikolajaus kareiviu. Šitie kareiviai būdavo šaukiami į armiją dvidešimt penkeriems metams, tačiau jei pasisekdavo likti gyviems, būdavo

išleidžiami į pensiją apdovanojant nedideliu žemės sklypu. Mūsų protėviui atiteko miško plotas. Taip šioje giminėje vienas sūnų paprastai užsiimdavo veikla, vienaip ar kitaip susijusia su mišku. Man šitas senelio giminės miškas liko atmintyje tiesiog kaip romantiškas vaizdas, tinkantis giminei charakterizuoti, o ne kaip senelio turtas arba darbo baras.

Senelės Esteros pavardė buvo Michaelis, pagal kitą žydų rašybos tarmę, kuri vietomis priimta, – Michoels. Ji pasakojo, kad augo mokytojų ir Šventojo Rašto žinovų šeimoje. Vienas jos giminės vaikas, pagal tėvą pavardė Vovsi, tapęs aktoriumi, priėmė pavardę Michoels kaip savo menininko pseudonimą. Tai buvo Solomonas Michoelsas, pasaulinio garso aktorius ir režisierius, Maskvos žydų teatro ilgametis vadovas, gimęs Daugpilyje, baigęs Rygos realinę mokyklą. Mano tėvai savo studijų Petrograde metais su juo draugavo. Tuoj po karo dar spėjau jį pamatyti scenoje vienoje komedijoje, o filmuotame fragmente – atliekantį karaliaus Lyro vaidmenį, daug aprašytą teatro literatūroje. Jis buvo nuostabus aktorius, bet artimiau susipažinti su tolimu giminaičiu nepavyko. Žydų persekiojimo laikais paskutiniais Stalino gyvenimo metais Michoelsą 1948-ųjų sausį tylomis nužudė Minske, kur jis buvo kandidatų į teatro premijas atrankoje. Oficialiai pranešė, kad jis žuvo per nelaimingą atsitikimą. Jo teatro likimas buvo toks pat, kaip latvių *Skatuvės (Scenos)* prieš dešimtmetį. Jį uždarė, o žymiausius menininkus sugrūdo į kalėjimus arba lagerius. Per stebuklą iki pat 1950 metų išliko mano tėvams dovanotas prabangus didelio formato tomas – Gogolio *Mirusiųjų sielų* jubiliejinis leidinys su žymių menininkų iliustracijomis ir linksmu linkėjimu jaunavedžiams vestuvių dieną. Dėl šios Michoelso dedikacijos per vieną kratą knygą konfiskavo, o aš turėjau gan didelių nemalonumų, nes Michoelso vardo tuo metu minėti nebuvo galima. Buvo iškirpti net kadrai iš filmo *Cirkas*, kuriuose jis matomas. Po vadinamojo atšilimo jo vardą, žinoma, vėl išaukštino, tiktai dar ilgai bandė išlaikyti melagingą mirties versiją.

Mano mama Eva gimė 1899 metais Liepojoje. Ji buvo pirmas vaikas šeimoje. Daug vėliau netikėtai sužinojau, kad toje pačioje Liepojos rusų gimnazijoje maždaug tais pačiais metais mokėsi ir Zenta Maurinia (būsimoji europinio garso rašytoja, mąstytoja, eseistė, vertėja), bet jų keliai tuo metu nesusikryžiuo. Kai prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas, motinai pavyko labai greitai baigti gimnaziją. Kai visa giminė pasitraukė į Rusiją, ji pasirinko Petrogradą studijuoti teisę Aukštuosiuose moterų kursuose, nes universitete į atitinkamą fakultetą moteris priimdavo tik išimtiniais atvejais.

Senelis pusiau rimtai, pusiau juokais pasakojo, kad Lulovų-Lulafų giminėje jau nuo seno pastebimas vienas keistas reiškinys. Vyriausias vaikas dažnai būdavo blondinas arba rausvai rudais plaukais su šviesiomis akimis, pilkomis arba mėlynomis, antrieji jau tamsesni ir rudakiai, o treči ir visi kiti – tamsiaplaukiai ir juodakiai. Tuo metu šeimos būdavo daugiavaikės – trys vaikai, kaip tai buvo mamos šeimoje, buvo lyg ir kukliausias skaičius. Vaikystėje šis senelio pokštas mane visiškai įtikino, nes mama su jaunesniu broliu buvo šio fenomeno akivaizdi iliustracija. Mano mama buvo išgarsėjusi gražuolė. Kaip įsitikinau, ne vien mano mylinčiose akyse. Liekna, idealiai sudėta, nuostabiais, lengvai banguojančiais, auksu blizgančiais plaukais, žalsvai pilkomis akimis ir akinama šypsena. Tačiau, kaip ne vieną kartą girdėjau kalbant, jos neatremiamo patrauklumo šaltinis buvo ne tik fizinis grožis, bet ir nekasdieniška asmenybė. Toje bendrijoje, kurioje tekėjo suaugusios mamos gyvenimas, ir Rygoje, ir ypač kino bei teatro sluoksniuose Berlyne, ir, aišku, Paryžiuje gražių moterų netrūko. Tačiau bet kurioje draugijoje ji iš karto tapdavo centru, apie kurį sukosi kiti. Dar būdama maža mergaitė pripratau su sportiniu interesu stebėti, kaip bet kuris vyras, ją pamatęs pirmą kartą, būdavo visiškai užvaldytas. Daug žmonių ir vėliau, prisimindami mano motiną, stebėjosi jos beveik mistiniu patrauklumu. Motina buvo išsilavinusi, meną, muziką ir poeziją aistringai mylinti, sąmojinga, ironiškai pašaipei pokalbių partnerė.

Tik paaugusi pradėjau iš tikrųjų suprasti, kokia kupina gyvybės ir patraukli ji buvo. Sąlytis su mano motina buvo lengvas ir gyvas, žmonėms keliantis džiaugsmo pojūtį.

Jos dvejais metais jaunesnis brolis Georgas, kurį vadinome Žoržiku, buvo panašus į mamą ir išvaizda, ir linksmu, nerūpestingu charakteriu. Jam buvo būdingas toks pat humoro jausmas, sąmojingumas ir šarmas, kurie savo ruožtu padarė jį labai pavojingą moterims. Šiandien sakytų, kad jis buvo *pleibojus*, tačiau visai ne tuščialgalvis, bet žmogus su dideliu kultūros bagažu. Evakuacijoje jis įgijo geležinkelių inžinieriaus profesiją, tačiau grįžęs į Latviją darbo šioje srityje nerado. Žoržikas buvo labai nepraktiškas žmogus, galėjo pareigingai dirbti vadovaujant kitiems, bet visiškai nepajėgus užsiimti koku nors verslu, nes šis jo nedomino.

Visai kitokia buvo šeimos jaunėlė – Cecilija arba Cilia, kaip ją vadindavo. Ji taip pat buvo graži, bet skyrėsi nuo vyresniosios sesers ir brolio. Subtilių, rimtų, truputį melancholiškų veido bruožų, juodais lygiais plaukais bei didelėmis, tamsiomis ir liūdnomis akimis. Ji buvo tyli, santūri, lyriška. Lyg atėjusi iš visiškai kitos genties. Cilia buvo labai muzikali, atrodė, kad ji, kuri varžėsi išsireikšti žodžiais, visiškai atsiskleisti galėjo būtent prie fortepijono. Cilia iš tikrųjų gerai grojo fortepijonu, dievino Šopeną ir slopino savyje svajonę apie profesionalios muzikės karjerą. Neįveikiama kliūtimi ji ir visa giminė laikė pernelyg didelį jos varžymąsi, kuris paversdavo kančia bet kokią būtinybę groti prieš svetimus žmones. Šioje giminėje ji buvo vienintelė, kuriai trūko gyvybingumo ir lengvabūdiškumo, leidusio Lulovams lengvai iškęsti materialines ir kitas problemas, kurių gyvenimas pateikė gausiai. Ir mylėjo Cilia vieną kartą – įsimylėjusi ir laimingai ištekėjusi, ji net minčių neturėjo apie jokių kitų vyrus.

Jie visi man buvo nepaprastai artimi žmonės. Vėliau dar prisijungė Žoržiko žmona Raja, apie kurią papasakosiu vėliau. Šioje šeimos pastogėje jaučiausi ne tik saugi, įgijau ne tik meilės ir pasitikėjimo jėgomis, bet ir labai daug skatinančių impulsų

visose gyvenimo srityse. Trumpai tariant, su šiais žmonėmis man buvo įdomu ir linksma, visuomet buvo galima laukti kvapą gniaužiančių siurprizų. Charakteringa, kad tik gimines iš tėvo pusės vadinau dėdėmis ir tetomis, motinos giminėje visus vadinau vardais arba malonybiniais žodeliais.

Aš, žinoma, savaip mylėjau ir senelę Rebeką, tetas ir dėdes iš tėvo pusės. Gerbiau juos, bet nesižavėjau. Su jais paprasčiausiai nebuvo įdomu. Mano akyse jie buvo pernelyg užsiėmę banaliais kasdienio gyvenimo rūpesčiais, tokie proziški, be fantazijos polėkio. Tiktai tėvo jaunesnioji sesuo Eugenija buvo kitokia. Teta Ženia gyveno muzika, ji turėjo iš tikrųjų gražų balsą, todėl, mano tėvo remiama, baigusi mokyklą išvažiavo į Vokietiją tobulinti vokalinio meno. Ten ištekėjo ir gyveno Kenigsberge. Mama su ja sutarė geriau negu su kitomis tėvo seserimis, bet mes ją Rygoje arba Berlyne sutikdavome labai retai. Taigi mano vaikystė Rygoje praėjo daugiausia su mamos gimine. Būtent senelių Lulovų butas Elizabetės gatvės 23-iajame name asocijuojasi su sąvoka „namai“. Tokio šilto, tikro ramybės uosto pojūčio kaip ten gyvenime niekada ir niekur nepatyrčiau. Taip pat žodis „Ryga“ vaikystėje man pirmiausia buvo identiškas Elizabetės gatvės namui. Kažkodėl į šį žodį pateko ir kaimyninis namas, kuriame negyveno joks pažįstamas, tačiau, pareidama namo dažnai pažvelgdavau pro šio namo paradines duris, nes didžiuliame fojė stovėjo baisi iškamša – milžiniškas rudasis lokys. Šiam lokiui ankstyvoje vaikystėje puoselėjau šiltus jausmus galbūt todėl, kad dėl daugelio kelionių ir kraustymosi neturėjau galimybės įsigyti kačiuko arba šunelio.

1921 metais, kai didelis karo pabėgėlių būrys iš Rusijos po truputį sugrįžo į gimtinę, dvi skirtingose vietose išsibarsčiusios žydų šeimos, dabar jau jaunavedžių poros bendri giminės, susirinko Rygoje. Mamos giminės nebegrįžo į Liepoją, liko Rygoje, kur jau minėtame bute Elizabetės gatvės 23-iajame name buvo įsikūrę visiems ateinantiems metams. Šiame bute 1922 metais gimiau ir aš. Kaip tik šiuo laikotarpiu, po sugrįžimo į Latviją,

tėvo gyvenime, kaip jau minėjau, lemtingą vaidmenį atliko Nobelis. Manau, kad tėvo ir grafo Lubenskio paslauga pasirodė ne tik labai reikšminga, bet liudijo ir apie protą, žinias bei gebėjimą greitai orientuotis situacijoje. Bet kuriuo atveju, kai tik tėvas sugrįžo į Rygą, Nobelis padėjo jam įeiti į didįjį tarptautinį finansų pasaulį. Lubenskis dalyvavo Lenkijos nepriklausomybės kovų finale ir tapo diplomatu. Nežinau, ar ir jam gyvenime pravertė Nobelio draugiškumas. 1920 metais jis atvyko į Rygą kaip Lenkijos ambasadorius ir keletą metų buvo dažnas svečias Elizabetės gatvės namuose bei ištikimas mano mamos gerbėjas.

Tik po daugelio metų pagaliau supratau, kad tėvas savo gyvenimą, savo tikrąjį mokslininko ir tyrinėtojo pašaukimą paaukojo šeimai. Pirmiausia mamai ir man, kad mūsų gyvenimas būtų panašus į pasaką, kad mums nieko netrūktų, kad būtų išpildyti visi pageidavimai. Be to, jis šito nelaikė auka, greičiau likimo suteikta garbe. Jis nė akimirkos neabejojo, kad turi gražiausią ir žavingiausią pasaulyje žmoną ir protingiausią, nuostabiausią dukterį, buvo įsitikinęs, jog jam skirtas gyvenimas reikalauja daug pinigų. Manau, kad būdamas labai gabus ir kryptingas, tėvas būtų daug pasiekęs moksle – istorijoje arba klasikinėje filologijoje, bet jis stoviškai diena iš dienos uždirbdavo pinigus, kuriuos mama švaistė į dešinę ir į kairę. Dar ir šiandien man prieš akis stovi mažas antikvarinis safjano oda įrištas Marko Aurelijaus darbų leidinys, kuris visuomet būdavo ant tėvo naktinio stalelio kaip pas kitus Biblija. Iš jo man dažnai skaitydavo ištraukas lotynų kalba. Jis išties buvo stoikas.

Grįžę iš Petrogrado tėvai Latvijoje gyveno tik dvejus metus, tačiau Latvijos pilietybę mes laikėme didele garbe. Atsimenu šeimoje kalbant, kaip tai reikšminga, kad, skirtingai nei Rusijos, Latvijos pase nėra įrašyta tautybė. Būdavo nurodomas tikėjimas, jei pilietis neatsisakydavo paminėto gimimo liudijime. Taigi būdavo pabrėžiama, kad pirmoje eilėje yra garbė priklausyti šiai jaunai, demokratiškai, pavyzdingai Konstitucijos prasme valstybei. Tai vienija visus jos piliečius. Ir vėliau, gyvenant Berlyne,

Veimaro Respublikos sostinėje, mano tėvams niekada neatėjo į galvą mintis dėl patogumo keisti pilietybę. Be to, Ryga visada buvo ir liko gimtasis miestas, ramybės uostas, į kurį reikia sugrįžti atkurti jėgas ir energiją, kad galima būtų leisti į naujas keliones.

Jau dirbdamas Rygoje, tuo metu, kai gimiau, tėvas buvo užmezgęs ryšius su keliais dideliais bankų koncernais Vakarų Europoje, ypač su anglų brolių Lazarių bankais, kurie priklausė Rotšildų grupei. Kaip man vėliau pasakojo žinovai, tėvas, visiškai jaunas, privatus juristas, vienu istoriniu momentu veikė kaip neoficialus tarpininkas tarp jaunos Latvijos vyriausybės ir Lazarių bankų, kurie nusprendė kredituoti Latviją. Stambus kreditas buvo labai naudingas karo nuniokotos Latvijos ūkiui, kur ir agrarinė reforma, ir pramonės vystymas reikalavo investicijų. Mano pirmaisiais studijų metais 1940–1941-aisiais labai gerbiamas profesorius Dunsdorfas pasakė, kad Anglijos bankai suteikė kreditus labai palankiomis sąlygomis, ir mintyse pasidžiaugiau sėkminga tėvo veiklos pradžia. Galbūt iliuzija, tiktai įsivaizdavimas? Tačiau jaunystėje tai mane glaudžiau susiejo su pasu, kurį gavau būdama vos dešimties metų.

Manau, kad tėvui daugiau jokios paramos neberekėjo. Studijuodamas teisę jis anksti suprato, kad teismai jį mažai domina. Jis nenorėjo tapti nei teisėju, nei prokuroru, nei advokatu. Ir vėliau jam nepatiko viešumas, oficialios pareigos, apskritai būti visuomenės ramos šviesoje. Tėvas specializavosi tarptautinėje finansų teisėje. Taip lemtingas atsitiktinumas Petrograde iš esmės pakreipė jo karjerą.

RYGA-PARYŽIUS

BŪDAMA pusantrų metų su tėvais apsigyvenau Paryžiuje. Prasidėjo mūsų šeimos gyvenimas už Latvijos ribų: maždaug iki 1926-ųjų pabaigos Paryžiuje, vėliau iki 1936-ųjų pradžios Berlyne, kol, pradėję viltį sulaukti teigiamų permainų Hitlerio valdomoje Vokietijoje, tėvai visam laikui grįžo į Rygą. Tačiau visą šį laikotarpį bet kuriuo laisvu metu – per išeigines, šventes – mes verždavomės į Rygą, kad šeimos aplinkoje atgaivintume širdį ir sielą. Nepaisant to, kad mamai, kaip ji dažnai kartojo, gyvenimas Rygoje, palyginti su kitomis Europos sostinėmis, atrodo pernelyg ramus, o tėvui buvo būtinas platesnis veiklos laukas, šia prasme niekas nesikeitė. Vasaros mėnesius taip pat visuomet praleisdavau su mamos giminėmis Rygos pajūryje, dideliame bendrame vasarnamyje, kuriame gyveno ir Žoržiko bei Cilės šeimos. Mes tenai paprastai atsirasdavome pavasario pabaigoje, savaitė prieš Jonines, ir likdavome iki rugsėjo pradžios.

Patys ankstyviausi užsienio prisiminimai, atskiri epizodai, impresijos man likę iš Paryžiaus. Apie kai kuriuos net sunku pasakyti, ar tai tikrai mano pačios prisiminimai, ar vėliau man apie tai pasakota taip spalvingai, kad palaikiau savais.

Visą vaikystę iki pat dvylikos metų manimi rūpinosi guvernantės. Pirmoji auklė, arba *niania*, buvo rusė, kurią pagal prancūzišką manierą Paryžiuje vadino *madam Charloff* (jos pavardė buvo Šarlova). Ją atsivežė iš Rygos, nes rusų auklės tuo metu buvo laikomos geriausiomis. Kai pradėjau rišliai kalbėti, pasamdė guvernantę. Paryžiuje tai buvo Baltijos vokietė, medicinos sesuo *Schwester Olga*, kuri visuomet dėvėjo dailią medicinos sesers uniformą – šviesiai mėlyną suknelę su balta krakmolyta

prijuoste, balta apykaklėle ir rankogaliais. Gatvėje ji dėvėjo tamsiai mėlyną peleriną ir tamsiai mėlyną gobtuvėlį su baltu krakmolytu apvadu. Ikimokyklinio vaikų auklėjimo ji mokėsi Šveicarijoje, *Pestalozzi* mokykloje. Sesuo Olga geležine ranka auklėjo mane higienos srityje ir pasiekė, kad dantų valymas bei greita prausimosi technika tapo mano antrąja prigimtimi. Berlyne turėjau guvernantę prancūzę. Tada jau buvau gana subreadęs mąstantis žmogus, nes anksti pradėjau skaityti knygas. *Mademoiselle Speer* buvo šveicarė iš Ženevos. Ji studijavo prancūzų literatūrą pačioje Prancūzijoje ir prieš tai dirbo kažkokią prancūzų generolo šeimoje, kurios tariamai nepaprastai subtilūs ir tvarkingi vaikai man diena iš dienos buvo kaišiojami panosėn kaip pavyzdys. *Mademoiselle* buvo kalvinistė ir visam gyvenimui man sugriovė supratimą apie šią religiją. Tokios gyvenimo aplinkybės užtikrino, kad jau anksti beveik vienu metu pradėjau kalbėti trimis kalbomis – vokiečių, rusų ir prancūzų. Atrodo, tai buvo teisingas apskaičiavimas, kad guvernantė būtų iš kitos kalbinės aplinkos nei ta, kurioje tuo metu gyvenau.

Mama sakė, kad Paryžiaus metas mūsų šeimos gyvenime materialine prasme buvo derlingiausias. Jis sutapo su vadinaisiais *auksiniais dvidešimtaisiais* Europoje, kai ekonominis pakilimas ir JAV, ir Europoje atrodė begalinis ir net sumušta Vokietija jau buvo visiškai įveikusi siaubingą infliaciją. Greitai jie baigėsi didele krize trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Paryžiuje tėvas tik iš pradžių dirbo kaip tarptautinis finansų ekspertas. Greitai jis kartu su Mišeliu Olianu, draugu ir kompanionu, įsteigė savo banką. Tačiau po kelerių metų jis savo dalį pardavė kompanionui, su kuriuo ir toliau glaudžiai bendradarbiavo. Pats norėjo grįžti prie tokio gyvenimo, kur laisva profesija užtikrina galbūt rizikingesnę, bet įdomesnę veiklos įvairovę.

Aš net neprisimenu mūsų namų adreso Paryžiuje – liko tik vaikiškas pojūtis, kad butas buvo milžiniškas. Iš tikrųjų taip nebuvo, nes septyni kambariai nebuvo laikomi kuo nors nepaprastu. Iki šiol prieš akis iškyla didelis vestibulis, *entrè* – iš vienos

pusės tėvų ir pokylių kambariai, iš kitos – mano kambarys, guvernantės patalpa ir didelė virtuvė. Atmintyje išlikęs didelis salonas, kuris buvo apstatytas visiškai kitaip negu patalpos Elizabetės gatvėje. Žemos sofas, aptrauktos egzotiškais audiniais, svetimų kraštų meno daiktai, esą iš Afrikos... Erzino tai, kad neleisdavo vieno man mielo medinio negriuko nusinešti į kitą buto galą – savo kambarį. Vėliau man mama pasakė, kad salonas buvo sukurtas *Art Deco* stiliumi.

Buvau gana izoliuota savo pusėje ir beveik nesusidurdavau su tuo gyvenimu, kuris tekėjo kitame buto gale. Todėl mažai atsimenu žmones, kurie ten būdavo. O ir buvau tokia maža, kad turėdavau eiti miegoti prieš prasidedant namuose tikrajam gyvenimui. Tai paminiu todėl, kad iš esmės manęs vaikystėje nenorėjo izoliuoti nuo suaugusiųjų bendrijos, jau greit turėjau prezentuotis – išmokti be guvernantės pagalbos susipažinti su žmonėmis ir, kaip sakoma, pasirodyti iš geriausios pusės. Tai man visai patiko. Lyg atlikau tam tikrą vaidmenį ir jaučiau pasitenkinimą, jei susidorodavau su užduotimis. Tai, ką vaikams paprastai primeta kaip logiškai nepagrįstą gero elgesio kanoną, mama pavertė žaidimu. Ji iš anksto viską tiksliai surašydavo, pavyzdžiui, šią popietę pas mane kavos ateis kelios damos, na, tai ir parodysim joms, kokį turime pavyzdinę vaiką – *petite file modèle*, tegul jos stebisi, kad tu moki elgtis lyg anglų karaliaus dvare. Tada su tikru žaidimo džiaugsmu persikūnydavau į prancūziškų vaikiškų knygų iliustracijų herojus, o vėliau abi su mama aptardavome pasiektą išpūdį. Vienintelis, ko nemėgau, – deklamuoti eilėraščių, nes nuo mažens niekada nepatiko kartoti svetimų žodžių. Reikėjo išmokti įdomiai bendrauti savais žodžiais.

Apie mūsų palyginti aukštą gyvenimo lygį tuo metu liudijo ne tik erdvus butas, bet ir kiti buitiniai atributai, kurių vėlesniu krizės ir pokriziniu laikotarpiu nebebuvo. Be tarnaitės, mama dabar turėjo ir kambarinę. Paryžiuje patarnautojai negyveno viename bute su šeiminkais, kaip tai priimta Rytų Europoje, visuose butuose aptarnaujantis personalas gyveno viršutiniame,

paprastai mansardiniame aukšte, savo kambariuose, kurie turėjo ir sanitarinį mazgą. Tai suteikė galimybę namus aptarnaujančiam personalui užtikrinti nustatytas darbo valandas, po kurių jie galėjo naudotis savo laisvalaikiu nepriklausomi nuo šeiminių. Jei kartais tekdavo vėlesnį vakarą arba šventinę dieną pasinaudoti patarnautojų paslaugomis, tai būdavo laikoma viršvalandžiais, už kuriuos, savaime suprantama, sumokėdavo atskirai. Rygoje taip nebuvo, didesniuose butuose būdavo maži tarnaičių kambarėliai, ir namų patarnautoja turėdavo susitaikyti su nenormuotomis darbo valandomis. Tėvai sakė, kad taip yra visoje Rytų Europoje ir tai esanti dar Rusijos gyvenimo būdo išraiška, kur taip nenormaliai ilgai išliko baudžiosios pėdsakai. Šiuo Paryžiaus laikotarpiu mūsų žinioje buvo ir automobilis su vairuotoju, ko vėliau nebuvo nei Rygoje, nei Berlyne. Reikia pasakyti, kad trečiajame, ketvirtajame dešimtmečiais automobilis dar nebuvo tapęs visiškai įprasta, net mažesnes pajamas turintiems žmonėms prieinama judėjimo priemone.

Buvau pripratusi prie didelio komforto ir apie rimtus rūpesčius ar problemas dėl kasdieninio išgyvenimo nebuvo net girdėjusi. Nors man ir buvo pasakojama, kad pasaulyje, net Latvijoje, yra ir nepasiturinčių žmonių, apie juos dažniausiai pasakodavo virėja arba guvernantė. Žinojau, kad ir Rygoje gyvenančios senelės skalbėja verčiasi sunkiai, todėl seneliai stengiasi jai visokeriopai padėti. Senelis ir tėvas taip pat aktyviai dalyvavo remiant skurdesnius žydų bendruomenės narius, kaip buvo priimta ne tik Rygos, bet ir kitose žydų bendruomenėse. Prisimenu, pavyzdžiui, kaip jie padėjo vienam labai maloniam ir linksmam batsiuviui įsigyti ir įsirengti dirbtuvę ir šalia esantį butą jo daugiavaikei šeimai. Mes ten retsykiais užsukdavome atiduoti taisyti batų, ir pati jutau, kaip tai malonu žmogui daryti gera ir už tai sulaukti tikros simpatijos. Bet apie skurdą turėjau gana kvailą supratimą. kažkas man pasakojo, kad Latvijoje tokie žmonės maitinasi tik juoda duona ir silkėmis. Apie vargšus vaikus dažnai skaičiau ir knygoje, bet asmeniškai nė vieno nepažinojau. Mano

supratimu, neturtas buvo susijęs su sunkiu darbu, bet man paaiškino, kad dar blogiau yra bedarbystė – kai lyg ir galima kiek nori ilsėtis, tačiau nėra iš ko gyventi. Pritariau tėvams, iš kurių ne kartą girdėjau, kad gyvenime yra daug neteisybės. Aišku, kad kiekvienam vaikui priklauso gyventi gerai. Tačiau meluočiau, jei tvirtinčiau, kad apie šią problemą iki pat paauglystės daug galvočiau. Praėjo daug metų, kol gyvenimo problemas supratau kaip konkrečią, apčiuopiamą realybę.

Prisimenu tokį epizodą. Kartą Paryžiuje vaikštinėdama su guvernante pastebėjau grupę kelio darbininkų, kurie baigė remontuoti grindinį ir prisėdo kelkraštyje suvalgyti atsineštų pietų. Apstulbau – darbininkai nėra pasiturintys žmonės, tą žinojau, bet šitie laužė didžiulius ilgų prancūziškos baltos duonos kepalų gabalus, užkąsdami šokoladu ir iš butelių užgerdami raudonuoju vynu. Rygoje balta duona, be abejo, buvo laikoma prašmatnesne už juodą, vynas ant stalo būdavo ne kiekvieną dieną, o tokių milžiniškų šokolado gabalų nebuvo galima gauti net pagal užsakymą. Aišku, negalėjau žinoti, kad Prancūzijoje ruginės duonos išvis nėra, kad iš pačių žemėje išaugintų vynuogių pagamintas vynas yra pigesnis už pieną ir taip pat pigus šokoladas, ypač tuo metu, kada Prancūzija buvo didžioji kolonijinė valstybė. Turint galvoje, koks maistingas yra šokoladas, tikriausiai ir jis darbininkui visais atžvilgiais buvo naudingesnis produktas už ką nors kitą, mūsų supratimu, mažiau egzotišką. Nors tuo metu man nebuvo ir penkerių metų, šis vaizdas prieš akis stovi iki šiol, kaip ir dėl šokolado tuo metu namuose mano pareikšta išvada: „Ir neturtingi žmonės gali būti laimingi!“

Taip apsaugota nuo visokio blogio augau savo šiltnamyje. Vis dėlto galiu pasakyti, kad mano šiltnamyje *aukso veršis* nebuvo gerbiamas, ir naujųjų turtuolių storžieviškas pasipūtimas bei puikavimasis materialinėmis vertybėmis buvo nuolatinis pajukos objektas.

Liko keli prisiminimų trupiniai iš mūsų ir tėvo draugo banko bendrasavininkio pono Oliano šeimų bendros kelionės į

Nicą. Tai tikriausiai buvo paskutinė tokia kelionė, nes fotografijose iš pirmosios kelionės esu visiškai maža mergaičiukė. Į kelionę leidomės dviem mašinomis, gana nerangiais kabrioletais su atvožiamais stogais, vieną vairavo vairuotojas, kitą – ponas Olianas, kurį vadinome Miša. Vienoje mašinoje sėdėjo mano tėvas, mama ir Miša su ponia, mamos drauge Lilija, kitoje – aš su Olianų ką tik gimusia dukrele Tatjana, auklėmis ir kambarine. Tai buvo nekasdieniškas įvykis, bet atmintyje išliko tiktai statiškas vaizdas – matau abi mašinas su sėdinčiaisais viduje, pono Oliano ypatingą, tuo metu madingą automobilininko aprangą – odinę striukę, odinę kepurę ir tamsius akinius. Bet iš visos ilgos kelionės iki Viduržemio jūros, kur tikriausiai pakeliui šen bei ten dar ir sustodavome, neprisimenu nieko. Visa kita – mamos pasakojimas. Kad ir kaip būtų, po pavasario Rivjeroje birželio pabaigoje vis tiek buvome Jūrmaloje.

Trečias man pačiai įdomiausias epizodas – Paryžiuje mama labai greit susirado daug draugų ir pažįstamų ir iš tikrai inteligentiškų rusų emigrantų sluoksnių, ir iš prancūzų menininkų bei kino aplinkos. Vieną kitą kartą mama norėdavo mane parodyti svečiams, ir tada su guvernante arba be jos ateidavau į saloną *prisistatyti*. Kartą apsilankė jau tada labai populiarius *chansonnier* Morisas Ševaljė. Jau kelerius metus jo hitu, kuris buvo tapęs Ševaljė *firminiu ženklu*, buvo tapusi dainelė *Valentina* – pikanetiškas, truputį nepadorus kūrinys apie žavią merginą mažu užpakaliuku ir mažomis krūtėmis. Antrame posme ji po daugelio metų pavirto baisiai stora dama, kurią pažinti buvo galima tik iš garbanotų plaukų, nors ji ir gailiai tvirtino: „Bet aš juk Valentina, Valentina, Valentina.“ Namuose buvo plokštelė, kurioje aš daug kartų klausiausi Moriso Ševaljė balso ir šios šelmiškos dainelės. Mano mama nebūtų mano mama, jei nebūtų liepusi man greitai išmokti šią dainelę. Neabejojau, kad Morisas Ševaljė ją skyrė būtent man ir dainavau su dideliu įkvėpimu. Negaliu pasakyti, ar mane nuvedė į svečių kambarį, ar svečius atvedė į vaikų kambarį; bet kuriuo atveju buvau priešais Morisą Ševaljė ir visai rimtai

traukiau *Valentiną*. Klausytojai tikriausiai sunkiai tramdė juoką. Tai buvo vienintelis meninis triumfas mano gyvenime.

Prie prisiminimų, dėl kurių nesu tikra, ar jie mano pačios, ar vėliau papasakoti, priklauso ir istorija apie tai, kaip vieną pavasarį, šeimai išvažiavus į Rivjerą, į tuščią butą buvo įleistas pagyventi kompozitorius Sergejus Prokofjevas. Ten netrukdomas ir tyloje jis užbaigė kažkokį garsų opusą. Kai sugrįžome namo, fortepijonas buvo visiškai sudaužytas, tikriausiai apėmus beprotiškam įkvėpimui, ir buvo panašus į kautynių lauke paliktus sunkiosios ginkluotės likučius. Šį sudaužytą fortepijoną iki šiol prisimenu.

Atmintyje dar likę keli rusų baltųjų emigrantų rašytojai. Vienas, kuris iki isterijos buvo prisirišęs prie motinos, vadinosi Jurijus Falzenas, dedikavo jai eilėraščius, o ji tapo vieno jo romano herojės – fatalios moters – prototipu. Michailo Gorbačiovo perestroikos metu į tuometį Leningradą sugrįžusi kilminga emigrantė, man atrodo, Berberova, savo atsiminimuose, kurie buvo publikuoti literatūriniame žurnale *Zvezda*, prisimena Jurijų Falzeną kaip inteligentišką, subtilų žmogų. Tačiau kai vargiai suradau vieną jo kūrinį, įsitikinau, kad jis manęs ypatingai nežavi.

Nežinau, galbūt jau anksčiau, tačiau bet kuriuo atveju Paryžiaus laikotarpiu mama suvokė, kad jai artimiausia prancūzų kultūra ir gyvenimo būdas – būtent gyvenimo supratimas, žmonių savitarpio santykiai – prancūzų *savoir vivre*. Paryžiuje ji jautėsi kaip žuvis vandenyje, net tada, kai persikėlėme į Berlyną, ji visuomet stengdavosi pasisvečiuoti Paryžiuje, kartais net ilgiau. Ir Paryžiuje, ir vėliau Rygoje ji iš katalogų kruopščiai užsisakydavo naujausių prancūziškų knygų, kurias mums siųsdavo dideliais paketais į namus. Kadangi man tai nebuvo draudžiama, skaičiau šiuos romanus ir jau paauglystėje buvau apsiginklavusi išsamiomis žiniomis apie vyrų ir moterų santykius, apie meilės variantus, įskaitant netradicinius.

Vokiečių literatūrą mama rinkosi labai atsargiai, o tėvas savo

ruožtu skaitė visą. Būtent jis nuo mažumės man ne tik dovano-
davo tas knygas, kurios buvo artimos jam pačiam, bet ir mėgda-
vo pareiti apsikrovęs rinktiniais raštais. Taip ir augau maitinama
įvairių kultūrų.

Laikas, kada mes palikome Paryžių, sutapo su tuo, kai visiškai natūraliai – savo iniciatyva – pradėjau vis daugiau aistringai skaityti. Tai prasidėjo, kai man buvo maždaug ketveri su puse metų. Mano nuomone, šis slenkstis žmogaus gyvenime yra daug reikšmingesnis negu esame įpratę manyti. Nuo knygų skaitymo iš tikrųjų prasidėjo mano sąmoningas gyvenimas. Iki tol vaikas stebi ir įsidėmi tai, kas vyksta artimiausioje aplinkoje, pats tame dalyvauja, taip sakant, socializuojasi. Skaitydamas knygą arba žiūrėdamas spektaklį mažasis žmogus tampa stebėtoju iš šalies ir iš tam tikro atstumo. Būtent taip bręsta analitinis mąstymas kartu su fantazija ir jausmais. Mano nuomone, kuo anksčiau vaikas pradeda skaityti, tuo geriau. Mano atveju tai atsitiko spontaniškai, bet tą reikėtų skatinti, ypač mūsų laikais, nes gyvenimas užtvindytas elektroninių atvaizdų jūros.

BERLYNAS,
MEINEKESTRASSE 9

RAŠYDAMA apie savo gyvenimo ankstyviausią etapą padariau išvadą, kad tam tikra prasme mano situacija labai skyrėsi nuo didžiosios dalies mano pažįstamų vaikų. Manau, kad dabar, XXI amžiaus pradžioje, kada žmonija tapo labai mobili ir net vaikų tolimos kelionės yra įprastos, tai, matyt, nebebūtų tokia didelė išimtis. Man labai anksti – dvejų, trejų metų – tapo savaime suprantama, kad pasaulis itin platus, kiekviena vieta kitokia, o tai gerai ir bijoti nereikia. Žmonės skirtingi, kalba įvairiomis kalbomis, bet geras visada yra geras, o blogas yra blogas. Tai man buvo normalu. Atrodė visiškai natūralu, kad ir aš turiu mokėti kalbas, jog suprasčiau žmones. Pakalbinti žmogų jo gimtąja kalba, vadinasi, parodyti pagarbą jam ir tiems namams, kuriuos jis įkūrė ir juose tave priima. Maždaug tokią motyvaciją vaikystėje nesąmoningai įsisavinau savo šeimoje. Dar būdama vaikas pastebėjau, kad nepažįstamas svetimšalis, girdėdamas iš tavęs gimtosios kalbos žodžius, pasidaro malonus ir mielai su tavimi kalbasi.

Vokiškai, rusiškai ir prancūziškai pradėjau kalbėti anksti, o greit ir skaityti, šių kalbų iš esmės nesimokydama, nė vienos iš jų nelaikiau svetima. Reguliariai ilgesnį laiką viešint Rygoje arba Jūrmaloje pas senelius, natūraliai prisidėjo ir latvių kalba, kurios žodžių atsarga buvo stipriai apribota praktinio gyvenimo ir bendrų vaikiškų temų. Į latvių literatūrinę kalbą, kartu ir kultūrą įžengiau kur kas vėliau.

Manęs kartais klausdavo, ar kaip vaikas nepainiojau kalbų. Atrodo, nesusipratimas, kad vaiko galvoje gali susidaryti kokia nors kalbų maišalynė, dar gyvas mūsų laikais. Visiškai kitokias,

moksliskai pagrįstas mintis neseniai skaičiau mokslo populiarinimo straipsnyje apie pastarųjų metų tyrinėjimus šioje srityje. Pripažįstama, kad ankstyvajame, dar ikimokykliniame amžiuje kelių kalbų įsiminimas natūraliu žaidimo būdu išvysto smegenyse tam tikrus centrus, kurie palengvina ne tik kitų kalbų, bet ir skirtingų teorinių formuluočių bei terminologijos mokymąsi vėlesniais metais. Jei to nėra įvykę, užaugus tenka įveikti rimtas kliūtis mokantis naujų kalbų. Tikriausiai svarbus ir bendras kultūros lygis, kuriame šis daugiapusiškumas vystosi.

Suvokiu, kad gyvenimo sąlygos vaikystėje man teikė didelį pranašumą įgyjant žinių. Man buvo ypač lengva išmolti ir kitų kalbų – pirmiausia lotynų ir anglų – reguliariai mokantis. Bet į kelias kitas kalbas, bent profesinės ir grožinės literatūros lygiu, vėliau išbroviau su malonumu – savarankiškai, ypatingai nesimokydama. Įspūdžių įvairovė mane anksti išmokė stebėti, lyginti ir kartu analizuoti. Pats gyvenimas mane skatino tam, siūlė medžiagos apmąstymams. Tai man padėjo visomis gyvenimo aplinkybėmis kontaktuoti su įvairiais žmonėmis, nepastebimai šalino iš kelio įvairias problemas ir kultūrinius barjerus. Ir, svarbiausia, įtvirtino įsitikinimą apie kiekvieno žmogaus teisę į kitoniškumą ir skirtingumą. Kai pasakojau apie įvairiausių tautybių žmones, kuriuos gyvenimo kelyje esu sutikusi, manęs kartais klausia, kuria kalba su jais kalbėjau. Pasitaikydavo, kad negalėjau atsakyti, nes paprasčiausiai apie tai negalvojau. Tai savotiškai tęsėsi ir vėliau, iki šiol.

Adreso pakeitimas mano gyvenimo pasakojime reiškia daug rimtesnes permainas, nei būtų galima manyti. Didžiąja dalimi, keičiantis adresui, kardinaliai keitėsi ir mano gyvenimas, dažnai taip ženkliai, kad savo biografiją galėčiau struktūrizuoti ne pagal laiko tėkmę, bet pagal adresus, kur esu gyvenusi.

Po migloto prisiminimų ryto paliktas Paryžius su anonimišku, visiškai užmirštu namų adresu yra viena iš dviejų gyvenamųjų vietų, kurioms buvo skirtas pats svarbiausias, reikšmingiausias vaidmuo mano formavimesi. Ryga ir Berlynas. Berlynas ir

Ryga. Į Berlyną persikėlėme 1926–1927 metų žiemą – pirmiausia tėvas, o kai stabiliai įsikūrė, ir mes su mama. Po dešimties metų, kai jie iš Berlyno sugrįžo į Rygą, jau sulaukiau jų ten, nes prieš keletą metų – būdama devynerių metų – iš Berlyno pradinės mokyklos buvau perkelta į Rygos mokyklos antrą klasę. Ten gyvenau pas senelius Elizabetės gatvėje, iš pradžių su guvernante, vėliau be jos. Per išėigines, šventes važiuodavau pas tėvus į Berlyną; dažnai man, gerai mokinei, mokyklos vadovybė leisdavo pasilikti ilgiau, nes praleistas pamokas visuomet greitai išmokdavau. Taigi mano vaikystė iki keturioliktų gyvenimo metų prabėgo lygiagrečiai dviejuose namuose. Kartais ilgiau gyvenau Berlyne, kartais – Rygoje.

Tėvas buvo labai užsiėmęs, matyt, jo teikiamos konsultacijos ir ekspertizės buvo vertinamos. Be to, jis dirbo ir biržoje. Berlyne jis atstovavo ir dviem Latvijos eksporto firmoms užsienio ryšių klausimais, neprisimenu kokioms. Iš tikrųjų apie jo veiklą neturėjau ir neturiu beveik jokio konkretaus supratimo. Tai gali atrodyti keista šiuolaikiniam žmogui, nes iš praktikos žinau, kad gyvenimo proza jau dabar nuo vaikų neslepama nuo pat ankstyvos vaikystės. Tuo metu taip nebuvo. Ne vien todėl, kad mama namuose atsiribojo nuo kalbų apie tokį banalų dalyką kaip pinigų pelnymas. Man atrodo, kad visko pagrindas buvo paties tėvo nuostata. Jis, klasikinės kultūros žmogus, nors ir buvo išitraukęs į savo profesinę veiklą, laikė ją pernelyg grubia ir tam tikru mastu gėdinga, netinkama pokalbiams su savo karaliene ir princese. Jam patiko, kad jo moterys žydi kaip gėlės šiltnamyje, lengvai besisūpuojančios ir savo kvapu džiuginančios pasaulį. Be to, jis, kaip ir gydytojas, gindamas klientų interesus, privalėjo saugoti profesines paslaptis. Todėl žinau tik dvi vietas, kur tėvas tuo metu dirbo pagal sutartį. Pirmoji buvo didelis su chemija susijęs koncernas *IG Farben*, kuriuo visiškai nesidomėjau, o kita – tokia, kuri vis pastebimiau užvaldė mano mintis, buvo didžiausia Vokietijos kino studija, gamybos ir platinimo firma *UFA*. Ji įėjo į mano gyvenimą ne ta ekonomine funkcija, kuri lietė tėvą, bet

menininkais, tarp kurių vis dažniau sutikdavome tokių, kurie tapo mūsų pažįstamais ir draugais.

Šiuo metu esu viename savo vaikystės miestų – Berlyne, *Meinekestrasse 9*, apie kurį pasakojimas bus labai ilgas. Nors Rygoje ir Berlyne per metus praleistas laikas dalijosi beveik pusiau, gyvenimas Berlyne buvo neginčijamai daugiau prisotintas naujų įspūdžių ir netikėtų įvykių. Keisdamas vienas kitą prieš mano vaikiškas akis praslydo įvairiapusis spalvingų personų paradas. Buvo ir tokių, kurių pavardes žinojo daugelis – kino ir teatro žmonės, rašytojai, politikai, rimti žmonės ir avantiūristai, ir tokių, kurie ten pat atlikdavo paprastą kasdieninį darbą. Nesu nė vieno iš jų užmiršusi.

Savo buto mes neturėjome. Tėvų gyvenimo stilius ir aplinkybės, matyt, paskatino tai, kad patogiau buvo gyventi komfortabiliame, vadinamajame viešbutyje-rezidencijoje arba pensione, kuriame garantuoti visi būtiniai patarnavimai ir žmonės apsigyvena ilgesniam laikui, net daugeliui metų. Mūsų pensiono savininkė ir šeimininkė buvo ponia Bergfeldė, kuri valdė daugelyje aukštų įrengtus apartamentus ir atskirus kambarius. Tai viena ekstravagantiškiausių figūrų mano vaikystės prisiminimuose. Latvė ponia Bergfeldė, kaip ją vadino mūsų namuose, buvo atitekėjusi į Berlyną dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Vyras mano laikais jau buvo miręs, palikęs našlei daugiaaukštį namą šiame prabangiame rajone Berlyno Vakarų centre. Tyli gatvelė atsišakojo nuo labai gyvybingo *Kurfürstendamm*, kuris ir tuo metu buvo, ir iki šiol yra įžymus prabangiomis parduotuvėmis, kultūros ir pramogų vietomis – teatrais, kino salėmis, varjetė, restoranais ir naktiniais klubais. Reikia pasakyti, kad pramogų vietų dabar yra kur kas mažiau negu trečiajame dešimtmetyje. Antrasis pasaulinis karas, kuris sunaikino didžiąją dalį Berlyno, šį jaukų kampelį globojo, ir mano vaikystės gatvė tarp *Kudammo* (taip jį vadina) ir Licenburgo gatvių iki šiol atrodo beveik taip pat. Bet dabar 9-ajame name yra viešbutis *Residenz*, kuriame išliko apartamentų ir ilgalaičių nuomininkų sistema, kaip mano vaikystėje.

Berlyne mūsų materialinės galimybės nebebuvo tokios didelės kaip Paryžiuje. Mums apsigyvenus, netrukus prasidėjo didžioji krizė ir mes nebegalėjome sau leisti laikyti tarnų, išskyrus guvernantę, nes mano lavinimui tėvas niekada nieko negailėjo. Gali būti, kad tėvai nebuvo užtikrinti, ar Berlyne liks ilgam, ar sugrįš į Paryžių. Be to, kaip visuomet smerkiančiai mėgo sakyti tėvo sesuo Ana, mano mama nenorėjo užsiimti namais ir šeiminkavimu. Ponios Bergfeldės pensionas pasirodė idealiai tinkantis mūsų šeimos poreikiams. Tai buvo kažkas tarpinio tarp viešbučio ir daugiabučio namo. Dviejų kambarių apartamentuose su įrengta virtuvėle – vadinamąja *kitchenette* – arba atskiruose kambariuose su atitinkamais patogumais nuomininkai gyveno viskuo aprūpinti. Pažinojau tikrai mūsų aukšto gyventojus, kaip dažnai būna ir privačiuose gyvenamuosiuose namuose. Šiame aukšte buvo tikrai keli apartamentai, tačiau būtent jame buvo du visų naudojami salonai, vienas didelis, o kitas mažesnis – muzikos salonas, kuriame stovėjo fortepijonas. Jei kas nors norėdavo surengti pokylį, išsinuomodavo vieną arba kitą saloną. Pusryčius kiekvienas užsisakydavo į savo apartamentus, pietus paprastai valgė dideliame bendrame valgomajame – taip pat šiame aukšte, kuriame buvo vienas didelis stalas ir maži, pakraščiuose išdėstyti atskiri staliukai. Per pietus, kuriems, atrodo, buvo skirtos trys valandos, valgytojų sueidavo ypač daug, taip pat tų, kurie čia negyveno. Ponios Bergfeldės virtuvė buvo plačiai žinoma. Pietaudavo daugiausia aktoriai ir režisieriai iš artimiausių teatrų tarp rytinių repeticijų ir vakarinių spektaklių, taip pat nuomininkų draugai ir draugų draugai. Vakarieniaujama bei pusryčiaujama buvo nebūtinai valgomajame, nors vakarieniauti būdavo galima ir tenai, bet iš esmės kiekvienas turėjo savo reikalų ir užsakymų į savo kambarius.

Ponios Bergfeldės virtuvė garsėjo puikiais produktais iš Latvijos. *Kurfürstendam* rajone visi žinojo, kad ji gauna juos keltą kartų per savaitę, šviežius, tiesiai iš Rygos. Latviško sviesto ir kitų produktų tuo metu buvo galima nusipirkti ir Berlyno

parduotuvėse, bet tai buvo ekstra prekė, todėl gana brangi. Iš suaugusiųjų kalbų žinojau, kad vokiški maisto produktai yra kur kas mažiau vertingi. Ypač mes, išdidūs Latvijos piliečiai (o pensione kartkartėmis tokių gyvendavo keletas), ironizavome, kad vokiečiai margariną vartoja dviem būdais – kaip margariną ir kaip sviestą. Ir pati nuo vaikystės atsimenu – ir pienas, ir sviestas Vokietijoje man atrodė nevalgomi, tokie neskanūs jie buvo. Pašnibždomis tą patį galiu pasakyti ir dabar, kai, kaip ir vaikystėje, pusę metų praleidžiu Berlyne. Iki šiol Latvijos turguje arba iš ūkininko nupirktiems pieno produktams niekas neprilygsta, tuo neabejoja ir mano vokiečiai draugai.

Ponia Bergfeldė buvo sukūrusi visą tiekimo sistemą, kuri veikė nepriekaištingai. Produktus į Berlyną pristatydavo jos giminaičiai iš Latvijos greituoju traukiniu Ryga–Berlynas. Užtekėdavo susitarti su palydovais, jie gaudavo siuntinius ir Berlyne atiduodavo Agnesei – ponios Bergfeldės tarnaitėi, kuri kartu su sužadėtiniu gaisrininku atvykdavo į stotį jų paimti. Vietoj šiuolaikinių šaldytuvų naudodavo dėžes su natūraliu ledu, o kadangi traukinys kelyje neužtrukdavo labai ilgai, produktai neprarasdavo šviežumo. Tuo metu Latvijoje geležinkelio bėgiai buvo tokio pat pločio kaip ir visoje Europoje ir jungė abu miestus tiesiu ir trumpu keliu – traukinys jį įveikdavo per parą. Todėl ponios Bergfeldės pensione buvo galima mėgautis garsiuoju riešutais kvepiančiu geltonu sviestu, tiršta, aksomine grietine ir Baltijos jūros dovanomis, kelių iš jų Vokietijoje išvis nebuvo galima nusipirkti, pavyzdžiui, nėgių, rūkytų strimelių arba šviežiai sūdytų lašių. Ir dabar Vokietijoje galima gauti rūkytos, šviežios arba šaldytos lašišos, bet ne šviežiai sūdytos, kuri naudojama sumuštiniams.

Berlyne į mano gyvenimą įėjo ir visiems laikams liko kinas. Bet ne kaip meno rūšis, kuri tuo metu jau trisdešimt metų žavėjo milijonus, ne. Likimas mane atvedė jei ne į pačią kino burtininko virtuvę, tai bent į jo svetainę, nes dešimt savo vaikystės metų praleidau glaudžiai apsupta kino žmonių. Aš juos mačiau ir kino

ekrane, ir ponios Bergfeldės pensione, ir prie jos pietų stalo, be to, kaip jau sakiau, tėvo darbas buvo susijęs su kino kompanija *UFA*.

UFA su didele studija Babelsberge pagal reikšmingumą buvo antras pasaulyje kino industrijos centras po Holivudo. Trečiasis dešimtmetis ir ketvirtojo dešimtmečio pradžia iki Hitlerio buvo nebyliojo ir ankstyvojo garsinio kino klestėjimo laikai Vokietijoje, kai ten sukurti ekrano kūriniai užkariavo žiūrovus ir kitose pasaulio šalyse. Latvijoje jie, be abejo, buvo tarp pačių populiariausių. Vokietijoje buvo ir kitų, mažesnių kino firmų, pavyzdžiui, *Tobis*, kuri taip pat statė gerus filmus, tačiau dominavo *UFA*. Būtent ši studija Vokietijoje pirmoji įsigijo iš amerikiečių garso aparatūros licenciją, taip įgydama tam tikrą pranašumą. Prisimenu, kaip detektyvinio romano klausiausi pasakojimo apie tai, kad pirmas, įsigijęs garso aparatūrą, iš tikrųjų buvo *Tobis*, bet negalėdamas priešintis stipresnei *UFA*, pirmenybės teisę į garsinius filmus atidavė jai.

UFA ne tik pardudavo savo filmus užsienyje, bet ir pati pirkdavo užsieninius filmus demonstravimui. Būtent sutarčių sudarymas ir buvo viena mano tėvo užduočių. Taigi jo veiklos dėka mano tėvai greitai pateko į vokiečių kino bendruomenės sluoksnius. Žinoma, jei mano rimtas ir dalykiškas tėvas nebūtų turėjęs žavingos žmonos, kažin ar pas mus būtų svečiavęsi visi tie aktoriai ir kiti kino pasaulio žmonės, kuriuos tuo metu turėjau galimybę pamatyti. Pats tėvas su jais ryšių beveik neturėjo. Jis buvo susijęs su prodiuseriais, kurie keliose gamybinėse grupėse darbavosi po *UFA* stogu. Bet ir tarp jų buvo labai įdomių personų. Viena jų – žymusis prodiuseris Erichas Pomeris, kuris kino istorijoje žinomas kaip šios profesijos etalonas. Jis vadavo vienai savarankiškų didžiosios filmų bendrovės *UFA* gamyklų. Pomeris, apie kurį galima paskaityti 1998 metais Berlyne išleistoje monografijoje, buvo išsikėlęs ir įgyvendinęs labai aiškų tikslą – jis nenuilstamai primindavo ir įrodė, kad galima kurti filmus, kurie kartu yra ir aukštasis menas, ir pelningi. Pomerio

epocha vokiečių kino istorijoje apima laikotarpį nuo 1918-ųjų iki 1932-ųjų, nuo jo prodiusuoto filmo *Daktaro Kaligari kabinetas* iki pat *Mėlynojo angelo* ir garsiujų vokiečių kino operečių *Kongresas šoka* bei kitų. Būtent paskutiniai penkeri metai buvo laikas, kai jis susitikdavo su mano tėvais. Tuo metu viso to, žinoma, nežinojau, tiktai girdėjau pavardes Murnau ir Langas, Šternbergas ir Ditrich, girdėjau melodijas, kurias buvo sukūrę Heimanas arba Holenderis. Šias pavardes įsiminiau todėl, kad ir Rygoje jos buvo žinomos, o populiarių šlagerių tekstai skambėjo ir latviškai. Daugelį filmų jau buvau mačiusi vaikystėje. Pomerį mūsų namuose matydavau tik retkarčiais. Mano tėvai, žinoma, sekė jo likimą ir vėliau, apie tai pasišnekėdavo namuose. Deja, jis buvo liūdnas. Priverstas emigruoti jis gana sunkiai tai išgyveno. Nuo galvos iki kojų buvo vokiečių, bet prigimtinės žydų religijos. Dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, apdovanotas Geležiniu kryžiumi ir kitais pasižymėjimo ženklais. O kokie nuopelnai formuojant vokiečių kino kultūrą! Ką ir kalbėti, bet tai jo neišgelbėjo, kai Vokietijoje valdžią užgrobė Hitleris. Mes dar gyvenome Berlyne, kai Pomerį išvijo iš jo paties sukurto kino pasaulio. Priverstas emigruoti jis kurį laiką dirbo Anglijoje, taip pat Holivude, bet būdamas svetimos kultūros aplinkoje niekada nesijautė savo vietoje. Po karo jis trumpam sugrįžo ir į Vokietiją. Nei už nedėkingos gimtinės ribų, nei sugrįžęs į ją jis nebegalėjo normaliai gyventi. Ir jis nėra išimtis. Šiandien, kai tiek daug rašoma, kaip smarkiai Hitlerio rasinė politika nualino vokiečių kiną, Pomeris dažnai minimas kaip asmenybė, sugebėjusi būti ne tik prodiuseriu, bet ir kūrėju. Tada kiekvieną kartą prieš mano akis iškyla malonaus dėdės, apie kurį tėvai kalbėdavo su didele pagarba, figūra.

Savaime suprantama, kad mano dėmesį ponios Bergfeldės pensione pirmiausia traukė aktoriai, kuriais žavėjaisi ekrane. Kai tik pradėjau domėtis kino filmais, namuose man buvo pareikšta, kad galiu žiūrėti, ką noriu, – „ko nereikia, vis tiek nesupras“. Kiti kino žmonės – režisieriai, operatoriai, menininkai, žinoma,

ir rašytojai – liko lyg ir aktorių šešėlyje, o mane domino tiktai tuomet, jei pasitaikydavo koks keistas arba nepaprastas įvykis. Tačiau aktoriai! Pirmiausia jie buvo gražūs, antra, jų veidai mirgėjo visur – ekranuose, afišose ir ant tuo metu labai populiarių atvirukų. Jų nepastebėti buvo neįmanoma, visiškai kaip *Saroti* šokolado reklamos – mažo negriuko margu kostiumu, kuris iš plakatų šypsojosi man kiekviename žingsnyje.

Atrodo, šiame vaikystės epizode gyvenimas ir kinas man susiliejo į viena. Ekране nemačiau atsispindint gyvenimo, greičiau gyvenime nenutrūkstamai stebėjau situacijas, santykius – tokius pat kaip kine. *Kudamme*, tiesiai prieš Meinekės gatvę, buvo nedidelis kino teatras (jo jau seniai nebėra), į kurį man leisdavo eiti ir be guvernantės. Jis buvo arti, o kelias nepavojingas. Be to, personalas į taisykles dėl žiūrovų amžiaus apribojimų žiūrėjo pro pirštus, ypač dieninių seansų metu, kai salė būdavo pustuštė, netgi džiaugėsi, kad vaikai perka bilietus. Ten žiūrėjau viską iš eilės, bet ypač stengiausi nepraleisti filmų, kuriuose dalyvaudavo dvi į mano motiną labai panašios aktorės. Viena buvo amerikietė Žaneta Makdonald, tapusi garsi muzikiniuose filmuose prasidėjus garsinio kino erai. Ši aktorė gražaus tembro skaidriu sopranu buvo labai populiari ir Latvijoje, ypač su savo penkių filmų partneriu baritonu Nelsonu Edžiu, kurį Latvijoje su atkaklia logika visuomet perdarydavo į Edį Nelsoną. Ji buvo panaši į mano mamą. Kitos aktorės veido bruožai buvo truputį aštresni, bet ir ji man priminė mamą – tai buvo vokiečių kino deivė Brigita Helm. Jos karjera suklestėjo po debiuto filme *Metropolis*, bet sumenko atėjus į valdžią naciams. Nors ji buvo ideali šviesiaplaukė vokiečių gražuolė, santykiai su Gebelsu ir nacistų kino valdybos darbuotojais nesusiklostė, ir jai nustojo skirti vaidmenis.

Iš visų kino žmonių, kurie nuolat nuomojosi apartamentus ponios Bergfeldės pensione, ir mama, ir aš labiausiai pamilome malonią ir talentingą komedijų žvaigždę čekę Ani Ondrą, kurios visa pavardė buvo Ani Ondrakova. Jos vyras, nežinau, oficialus ar ne, su kuriuo ji gyveno bendruose apartamentuose, tuo metu

buvo režisierius Karelas Lamačas, taip pat čekas. Abu atvyko iš Prahos, kur jau buvo žinomi, Ani iš pradžių kaip šokėja, jis – kaip aktorius, taip pat čekų filmuose. Dar nebyliojo kino laikais juos pakvietė į Vokietiją. Ir Ani, ir Karelas veržliai pasiekė žvaigždžių statusą. Lamačas Berlyne ir Vienoje filmavosi daugelyje filmų, dažniausiai su Ani, taip pat muzikinėse komedijose, pavyzdžiui, su vengrų žvaigžde Marta Egert. Tuos visus filmus demonstravo ir Rygoje, publika juos mėgo. Kartais abu sugrįždavo į gimtąją Prahą, kurioje buvo išvystyta kino industrija ir formavosi gana pajėgi kino studija Barandove, priklausiusi jų pažįstamų Havelų šeimai. Trumpai tariant, atvažiavusi į Rygą pas senelius galėdavau pasigirti tokia pažintimi.

Ani buvo be galo maloni, tapusi garsi ji apie save mėgdavo sakyti: „Aš esu tikrai paprasta mergaitė.“ Tam tikra prasme tai buvo tiesa. Ani labai prisirišo prie mano mamos ir ja žavėjosi. Ji man dažnai kartojė: „Tau pasisekė turėti tokią motiną! Ir aš iš jos mokausi visko – kaip rengtis, kaip kalbėti.“ Būdavo, kad Ani reikėdavo eiti į kokį oficialų priėmimą arba pokylį. Ji mėgdavo išsipuošti ir ateiti pas mus pasirodyti nerimaudama, ar dar ko nereikėtų. Mama smagindavosi ir paprastai liepdavo jai ką nors nusiimti. „Mažiau yra daugiau“, – šitas posakis liko mano atmintyje. Mes Ani mėgome už jos nuoširdumą. Ir ji mėgo mane, skirdavo man gana daug laiko. Pačios gyvenimas be vaikų ją slėgė, taip pati man sakė. Ji man kaip suaugusiam žmogui pasakojo, kad tik nenorėdama pertraukti karjeros atsisakė šio džiaugsmo. Taip tam tikra prasme šią spragą ir užpildžiau. Ani visur, kur tik galėjo, norėjo imti mane. Tai buvo ištrūkimas iš guvernantės globos. Tuo metu man buvo tarp šešių ir aštuonerių metų. Atrodo, Ani su Lamaču į Berlyną persikėlė maždaug vienu metu kaip ir mes – jos pirmoji didelė sėkmė dar nebylijame filme *Zuzi su saksofonu* priklauso 1928 metams ir apie tai dar buvo kalbama. Man patiko, kad Ani su manimi kalbėjosi kaip su suaugusiu žmogumi, kurį laikė dar ir savo patikėtiniu. Ji vesdavosi mane į kino studiją, į kavinę, užsakydavo krūvą pyragaičių bei ledų ir

liūdnai stebėdavo, kaip smaguriauju. Labai jos gailėdavausi, kai pasakodavo, kad visa tai jai draudžiama, nes reikia skaičiuoti kiekvieną gramą – pagal sutartį su kino studija ji negalėjo priaugti svorio nė per nago juodymą. Reikia pasakyti, kad ji iš tikrųjų buvo puikiai sudėta. Kino žvaigždės karjera sugriovė jos gyvenimą, taip pat ir vaikų atžvilgiu. Ko čia nesuprasti, man buvo jos nepaprastai gaila. Laikas esąs jos priešas, žiūrovai savo numylėtinius labai greitai užmiršta, jei šie nuolat nešmėžuoja prieš akis, ir – tai įsidėmėjau ateičiai – jau ir pats laikas moterims – ypač kino aktorėms! – labai negailestingas. Kimšau pyragaitį, smalsiai klausiausi Ani ir iš visos širdies ją užjaučiau. Tai iš tikrųjų manęs labai nestebino, nes taip diena iš dienos girdėjau verkšlenant ir kitas mamos damas. Be abejo, šie dalykai man nebuvo labai svarbūs, tačiau keistu būdu visos girdėtos kalbos įsirašė mano galvoje kaip į magnetofono juostą. Vėliau, laikui bėgant, ją *atsukau atgal* ir išgirstą suvokiau.

Pensiono publika buvo tokia įvairi ir kiekviena asmenybė tokia savita, kad ir jų gyvenimo stilius bei tarpusavio santykiai pasirodė netradiciniai ir laisvi. Daug dažniau nei išvis tuo metu, ypač miesčioniškoje bendruomenėje, čia į daug ką žiūrėjo ramiai ir tolerantiškai, pritariant asmenybės laisvei. Kažkuriame iš viršutinių aukštų apartamentų gyveno du dėdės, kuriuos sutikdavau prie pietų stalo, apie juos kalbėjo, kad jie lyg ir vedę, taigi pora. Dėdės buvo malonūs ir mandagūs. Niekas tame ko nors ypatingo neįžvelgė.

Buvau vienintelis vaikas tarp visų šių suaugusiųjų. Priešingai nei guvernantė, kuri negalėjo baigti piktintis ir smerkti, sekiau suaugusiųjų pavyzdžiu ir gyvenimo margumyną priėmiau labai natūraliai. Turėjau akis, ausis ir protą, galėjau stebėti, lyginti ir pati daryti išvadas. Atsimenu, man net nereikėjo ir nebuvo noro ypač ko nors klausinėti ar aiškintis. Tereikėjo laikyti plačiai atvėrus akis ir pastačius ausis.

Taip labai anksti įgijau gyvenimo patirties. Kartą per eilines atostogas, būdama vienuolikos metų, kai jau mokiausi Rygos

mokykloje, atvažiauvau pas tėvus į Berlyną. Pusanthro kambario apartamentuose, šalia tėvų kambarių, kur anksčiau gyvenau su *madmuazele*, buvo įsikūrusi jauna, devyniolikos metų panelė – amerikietė, vardu Lū, atvykusi studijuoti į Berlyną. Su ja susidraugavau ir galėjau įsitikinti, kad panelė, iš išvaizdos suaugusi, yra visiškai vaikiško proto. Jos naivumas, literatūros, istorijos ir gyvenimo nepažinimas man kėlė nuostabą. Tačiau ją stebėdama įsitikinau, kaip puiku gyventi savarankiškai, su visada pilna pinigine. Tokio gyvenimo statusas tapo mano ateities idealu.

Kurį laiką mano mieloji Ani ir Karelas turėjo dar trečią partnerį ir gyventoją – kino operatorių Otą Helerį, atrodo, taip pat iš Prahos. Visi trys kaip šeima gyveno mūsų aukšte tokiuose pat erdviuose dviejų kambarių apartamentuose kaip ir mano tėvai. Apie šį gyvenimą trise žmonės vis dėlto smarkiai liežuvavo, bet man tai visai nerūpėjo. Otas Heleris, kurį kažkodėl vadinau Fricu, buvo labai linksmas, visada išdaigoms pasiruošęs jaunuolis. Kai keitėsi politinės aplinkybės ir naciai atėjo į valdžią, trijulė subyrėjo. Heleris, kuris, pasirodo, buvo žydų kilmės, išvažiavo. Iš pradžių į Vieną, po to – į Londoną. Mano šeimai dar kurį laiką sekėsi nepamesti jo iš akių, bet vėliau, žinoma, visi ryšiai nutrūko. Po trisdešimties metų, kai turėjau galimybę rimtai užsiimti kino istorija, suvokiau, kad Otas savo profesijoje buvo tapęs klasiku. Jis nufilmavo keletą garsių filmų, tarp jų – mano mėgstamą britų komediją *Ladykillers*.

Greitai dingo ir Ani. Tėvai dar buvo Berlyne, kai Ani paliko Lamačą ir išsikėlė iš pensiono. Ji įsimylėjo ir netrukus išteikėjo už garsaus pasaulio bokso čempiono sunkiasvorio Makso Šmelingo, kurio šlovė ir populiarumas Vokietijoje buvo pačiame zenite. Jis buvo įveikęs amerikiečių čempioną, legendinį *rudąjį bombonešį* Džo Luisą ir tapęs pasaulio čempionu sunkiasvorių kategorijoje, nacionaliniu didvyriu. Žmonių atmintyje jis liko iki šiol. Apie jį daug rašyta, išleista knygų, be to, pagarbą jis pelnė ne vien legendiniais sporto pasiekimais, bet ir tuo, kad buvo doras ir teisingas, nacių laikais, nepaisydamas paaukštinimo ir

privilegijų, nėra susitęsęs garbės nei pataikaujančiu elgesiu, nei abejingumu persekiojamiems kolegoms. Jo garbei pavadinta didelė sporto halė Berlyne, taip pat stipendijos ir mokyklos. Ani ir Makso romanai prasidėjo netikėtai jiems susitikus kavinėje, netrukus abu vaidino kažkokiam Lamačo režisuotame komedijinio žanro sportiniame filme. Jie susituokė ir gražiai nugyveno ilgą gyvenimą. Ilgus metus, kol nuo kito pasaulio buvau atskirta geležinės uždangos, žinių apie Ani gaudavau tik netiesiogiai. Svajojau – būtinai ją susirasčiau, jei tik patekčiau į Vakarų. Galų gale 1989 metais man tai pavyko, bet Ani jau buvo mirusi. Buvo labai, labai gaila. Iš fotografijų galėjau įsitikinti, kad iki gyvenimo pabaigos ji išliko graži kaip lėlytė. Vaikų ji taip niekada ir nesusilaukė. Maksas Šmelingas ją gerokai pragyveno ir beveik šimtmetis ir vis dar populiarus išėjo iš gyvenimo tiktai dešimtojo dešimtmečio pabaigoje.

Pas poniją Bergfeldę papietauti arba pasisvečiuoti pas gyventojus ateidavo mano tėvų draugai, daugelis iš UFA arba kitų kino sluoksnių. Kartais vakarais jie rinkdavosi muzikos salone, grodavo fortepijonu, dainuodavo ir šokdavo. Keletą iš šių aktorių jau anksčiau buvau mačiusi ekrane, rečiau scenoje, nes tėvai manęs paprastai į teatrą nesivesdavo, tiktai į operą. Pavyzdžiui, garsusis Hansas Albersas – tuo metu jis spindėjo atlikdamas Liliomo vaidmenį *Kurfürstendamm* Komedijos teatre. Iš visų išvaizdžiausių žmonių, tarp kurių kasdien gyvenau, gražiausiu laikiau šviesiaplaukį Vernerį Futererį. Jis man atrodė tiesiog antgamtiškai gražus. Būdama šešerių metų jį išsirinkau savo pirmąja meile. Deja, jie visi matė tiktai mano motiną ir vaikas jiems tiesiog neegzistavo.

Kadangi mama susitikdavo su rusų emigrantais ir Rygoje, ir Paryžiuje, ir Berlyne, pažinojau aktorius ir iš šių sluoksnių. Susidarė visa grupė jaunų kino režisierių, kurie išgarsėjo vėliau. Keli buvo mokęsi rusų teatro mokyklose, kiti spėję pasimokyti pas Stanislavskį, prieš revoliuciją net nusifilmavę keliuose rusų nebyliuose filmuose. Vienas jų – Anatolijus Litvakas, kuris ypač

dažnai svečiuodavosi pas mus, todėl man buvo kaip dėdė. Berlyne jis pasirodė truputį anksčiau už mus. Atvažiavo taip pat iš Paryžiaus, o šiaip buvo vienas rusų emigrantų. Kadangi jis buvo aistringas pasakotojas, paprastai stengdavausi sėdėti tyliai kaip pelytė ir įsidėmėti jo minimas pavardes asmenų, susijusių su visokiais įdomiais atsitikimais. Anatolijus buvo truputį jaunesnis už mano tėvą, bet daug išgyvenęs. Gimė Kijeve, netrukus baigė gimnaziją ir iki savo dvidešimt trečiųjų gyvenimo metų, kol paspruko iš Sovietų Sąjungos (kaip, to neatsimenu) ir atvyko į Paryžių, spėjo pastudijuoti filosofiją Peterburge, pasimokyti aktorinio meno Maskvoje pas Vachtangovą ir Mejerholdą ir dar nusifilmuoti šiokiuose tokiuose filmukuose. Į Paryžių jį atviliojo vyresnis draugas, taip pat rusų emigrantas, kino režisierius Nikolajus Volkovas (vokiškuose titruose *Volkoff*), kuris labai sėkmingai darbavosi vokiečių nebylijame kine.

Mano tėvas Anatolijų gerbė už tai, kad jis be perstojo įsivindavo naujas žinias. „Negaliu spręsti, ar jis talentingas, – sakė tėvas, – bet jo smalsumas ir inteligentiškumas užtikrins tinkamą profesijos įsisavinimą ir neleis nusmukti iki gėdingų darbų.“ Pirmiausia Anatolijus įvaldė montażą, pats G. V. Pabstas paėmė jį į savo grupę. Po montażo darbų keliuose Pabsto filmuose (tarp jų – *Liūdnas skersgatvis*) ir asistento darbo Volkovo filmuose galų gale atėjo momentas, kai Anatolijus Litvakas gavo galimybę pastatyti savo pirmąjį savarankišką filmą. Jo nepamačiau, nes kaip tik tuo metu pradėjau mokytis mokykloje Rygoje. Vis dėlto du vėlesnius jo filmus mačiau jau Rygoje, kur jie turėjo didelį komercinį pasisekimą. Tai buvo muzikinės komedijos *Nie wieder Liebe* (*Su meile baigta*) su Latvijoje ir visoje Europoje nepaprastai populiaria Lelijana Harvey ir *Das Lied einer Nacht* (*Vienos nakties daina*) su garsiu lenkų tenoru Janu Kiepora. Tuo pat metu pasirodė jo filmai ir Paryžiuje, į kurį Anatolijus netrukus persikėlė visam laikui. Taigi važiuodama į Berlyną pas tėvus Anatolijaus daugiau nebesutikau. Tėvai neprarado ryšių su juo, todėl Anatolijaus karjerą sekiau ir aš. Vienas jo prancūziškų

filmų (iš penkių filmų per ketverius metus serijos) tapo tarptautiniu hitu, taip pat ir Amerikoje. Tai buvo filmas *Mayerlingas* – pirmoji garsinė versija apie austrų sosto įpėdinio Rudolfo ir jo meilužės tragišką savižudybę su Šarlota Buajė ir jaunučiu Danieliu Darjė pagrindiniuose vaidmenyse. Galiu paliudyti, kad ir Rygoje ši filmą lydėjo ašarų upeliai. Po to Litvakas jau buvo *ant žirgo*. Jis gavo kvietimą į Holivudą. Tą pačią žiemą, kai mano tėvai sugrįžo į Rygą, Anatolijus paliko senąjį kontinentą.

Paskutinis laiškas, kuris mus pasiekė, rašytas 1938-aisiais, lemtingais Miuncheno sąmokslu metais. Anatolijus savo pirmąjį šeiminingą RKO buvo iškeitęs į garsiąją *Warner Bros* kompaniją. O svarbiausia žinia – jis baigė senbernio gyvenimą ir vedė savo pirmojo amerikietiško filmo žvaigždę Miriam Hopkins. Apie jo tolesnes sėkmes ir nesėkmes galima paskaityti bet kurioje kino enciklopedijoje.

Tai buvo paskutinis kontaktas, prasidėjo Antrasis pasaulinis karas, ir viskas įvyko taip, kaip mums buvo lemta.

Jau esant sovietinėms sąlygoms, kai buvo prasidėjęs mano naujas, sunkus ir dar iš tikrųjų nesuprantamas išgyvenimo etapas, prancūziškoje radijo laidoje staiga išgirdau Anatolijaus balsą. Man sugniaužė širdį. Puikia prancūzų kalba jis padėkojo generolui de Goliui už gautą karinį ordiną *Garbės kryžiu* (vėliau jis tapo ir Garbės legiono kavalieriumi). Pasirodo, Anatolijus tarnavo amerikiečių armijoje ir kartu su Frenku Kapra vadovavo dokumentalistų grupei, kuri įamžino amerikiečių karines pajėgas didžiosios invazijos metu Normandijos pakrantėje, filmuodamas laivyną ir karinių pajėgų veiksmus Prancūzijos teritorijoje. Anatolijaus Litvako taip pat niekada nebesutikau, nes manęs sovietų laikais į Vakarų neišleisdavo net kaip turistės. Anatolijus Litvakas mirė 1974-aisiais Paryžiuje.

Būtent Anatolijus buvo tas, kuris norėjo bet kokia kaina įtraukti mamą į kinematografiją. Siūlė vaidmenis. Tačiau mamos ši milijonų moterų svajonė nė kiek neviliojo. Jai tai nebuvo reikalinga, įvairiapusių siužetų jai teikė realus gyvenimas. Mamai

patiko naktimis puotauti ir daug šokti, todėl ji mėgo miegoti iki pietų ir pusryčiauti lovoje. Prisimenu, kaip ji juokėsi žiūrėdama Litvakui į akis: „Kad aš kelčiausi auštant, važiuočiau į Babelsbergą, valandomis grimuočiausi ir aštuntą valandą stočiau prieš kamerą?! Niekada!“ Be to, mama, kaip protinga ir gana savikritiška moteris, puikiai suvokė savo stipriąsias ir silpnąsias puses. Ji nebuvo fotogeniška, kamera jos nemėgo. Niekada, jokioje fotografijoje ji nebuvo iš tikrųjų panaši į save. Matyt, jos tikroji jėga buvo ne veido išraiška, kurią pajėgi pagauti optika, bet magnetizuojantis žavesys, gyvybingumas, kuris spinduliavo iš visos jos esybės. Tą ji gerai suvokė ir galbūt dėl to kinui, kaip profesijai, netgi kaip įdomiam laiko leidimui, ji buvo visiškai abejinga.

Iki šiol su malonumu prisimenu dar vieną su kinu susijusį jauną žmogų iš to meto tėvų pažįstamų rato. Svarbiausia, kad buvo linksmas ir kalbėjosi su manimi. Tai buvo berlynietis Hermanas Kosterlicas, Lamačo ir Ani draugas ir bendradarbis. Karelą jį juokais vadindavo „mūsų vunderkindu“, nes dar neturėdamas dvidešimt dvejų Karelui pardavė savo pirmąjį scenarijų. Tai buvo dar iki manęs, vėliau Hermanas jau aprūpindavo scenarijais visus Lamačo filmus. Jis rašė tik komedijas, kuo atsigręždama į praeitį nesistebiu, prisimindama jo gyvenimo džiaugsmo kupiną natūrą, taip pat juokingus piešinius ir karikatūras, kuriomis juokino ir suaugusiuosius, ir mane su draugu Pauliuku. Kartu su čekais atsirado ir partneriai vengrai, ypač tada, kai pats ėmėsi režisuoti. Jis filmavo Berlyne ir Vienoje, Prahoje ir Budapešte. Būtent Vengrijoje jis atrado kino žvaigždę Franciską Gal, kuri, kaip ir Ani, buvo sukurta komedijoms su truputį klouniška, mielai komiška, temperamentinga pagrindine heroje. Iš mano akiračio jis pražuvo, nors filmus su Franciska Gal, pavyzdžiui, *Peteris ir Mažoji mamytė*, žiūrėjau jau Rygoje, kurioje jie puikiai papildydavo kino teatrų kasas.

Mano tėvai dar nebuvo spėję įsikurti Rygoje, kai Kosterlicas, kurio lemtingai žydiškos kilmės protėviai taip pat buvo surasti,

jau buvo išvykęs iš Berlyno ir patekęs į Holivudą, kuriame pervadintas į Henri Kosterą. Ten jis pirmiausia gavo rizikingą užduotį, kurios nenorėjo imtis joks solidus režisierius, – sukurti žvaigždę iš nežinomos ir nepatyrusios, dailios ir dainuojančios penkiolikos metų paauglės, pavarde Dina Durbin. Aš, kaip ir visas Rygos jaunimas, žavėjauosi penkių muzikinių filmų serija su šia malonia, jauna kino žvaigžde, kurios nelauktas milžiniškas pasisekimas visame pasaulyje išgelbėjo *Universal* studiją nuo bankroto. Ypač antru iš šių filmų *100 vyrų ir viena mergina*, kuriame dalyvavo garsus dirigentas Leopoldas Stokovskis, dar ir šiandien neretai rodomu vadinamojo programinio kino ekrane. Šiandien pasakysiu, kad Kosteras niekada nebuvo kino meno pradininkas. Jis buvo vienas kokybiškos pramogos kūrėju, kuriems žiūrovai dėkingi už gerą nuotaiką. Vienas jo vėlesnių filmų, kurį pavyko pamatyti labai pavėluotai, man tikrai itin mielas. Tai *Harvėjus* – su filmo herojaus angelu sargu dvimetriu baltu triušiu.

Mamos aplinkoje buvo ir viena daili blondinė, nebyliojo kino laikų žvaigždė amerikonizuotu pseudonimu Li Peri. Ji buvo viena tų nevykėlių, kurios neatitiko garsinio filmo specifikos. Balsas buvo silpnas ir spiegiantis. Todėl ji buvo priversta dramatiškai nutraukti savo maždaug aštuonerių metų labai sėkmingą karjerą kine. Su Li mama susipažino kitaip negu su kitomis pažįstamomis iš kino pasaulio. Karjeros pradžioje jos pirmasis vyras buvo garsus vyriškų drabužių siuvėjas Berlyne, mano tėvas pas jį siūdinosi fraką. Tačiau netrukus ji siuvėją paliko ir išėjo pas vieną filmų prodiuserį. Li stengėsi įkalbėti motiną pabandyti filmuotis ir niekaip negalėjo suprasti, kaip moteris gali atsisakyti tokių viliojančių pasiūlymų. Atsimenu šiuos pokalbius ir ginčus tarp abiejų damų, kurių metu viena kalbėdavo rimtai, o kita tik-tai juokdavosi. Be kitų, Li Peri atliko pagrindinį vaidmenį nebyliajame filme *Gražiausia pasaulio moteris*. Man tai atrodė juokinga, nes ji man nepatiko ir, pasakysiu sąžiningai, jau tuo metu turėjau visiškai rimtą supratimą apie žmonių patrauklumą.

Mama turėjo dar dvi drauges, kurios buvo susijusios su nebyliu kinu, abi aktorės, abi Agnesės. Viena kilusi iš aristokratiškos vengrų Esterhazių giminės, garsėjo kaip labai graži moteris, turinti puikią reputaciją. Tačiau jau tada jos nemėgau, man ji atrodė nenuoširdi, klastinga paskalų tetulė.

Tuo metu, ypač trečiajame dešimtmetyje, gyvenime ir filmuose dominavo du moterų grožio modeliai. Vienas buvo modernus – prancūziškai vadinamas *garçonne* (berniokiškas) – berniokiška, liekna, mažomis krūtėmis, trumpai kirptais plaukais, trumpu sijonėliu ir emancipuotu, nepriklausomu gyvenimo būdu. Gana artimas mūsų laikotarpio supratimui. Amerikietiškas variantas vadinosi *flapper*. Iš buvusio mados laikotarpio dar buvo išlikęs vadinamasis *damos tipas*, kuris, mano nuomone, dabar visiškai miręs. Vokiečių kine jį estetiškai tobuliausiai įkūnijo aktorė Lila Dagover. Agnesė Esterhazi visiškai atitiko šią sampratą, be to, ji buvo įgijusi elegantiškiems salonams tinkamą auklėjimą, turėjo juodus, prigulusius, paprastai pakaušyje į mazgą surištus plaukus, iš tikrųjų gražias juodas akis ir stotingą, apypilnę figūrą. Toks damos tipas atitiko tingų, gražų gyvenimo būdą. Ketvirtajame dešimtmetyje abu šie mados idealai lyg ir pražuvo, iš tikrųjų – susiliejo. Madingos tapo lieknos, bet kartu moteriškos moterys.

Vėliau Agnesę Esterhazi mačiau G. V. Pabsto klasikiniame nebyliajame filme *Liūdnas skersgatvis* (*Die freudlose Gasse*) ir įsitikinau, kad pagal šią laikų sampratą ji dar neįdomesnė.

Kitos mamos draugės Agnesės pavardė buvo Petersen. Ji buvo vokiečių ir ne tokios aukštos kilmės, taip pat ne tokia žinoma kaip Esterhazi, tačiau grožiu ne tik man ji atrodė neabejotinai pranašesnė. Prisimenu motiną sakant, kad ši Agnesė labai maloni, jautri ir lengvai pažeidžiama. Ji buvo užmezgusi romaną su mūsų šeimos draugu dar iš Rygos laikų, Rygoje gimusiu ir augusiu Oskaru Dancigeriu, tuo metu žinomu plebojumi. Net man buvo žinoma apie jo, neprilygstamo moterų numylėtinio, reputaciją. Tuo neabejojau, nes jis patiko ir man, ir mano motinai. Agnesė buvo Oskaro meilužė, o mano motina – tokia lyg riterio gražioji

dama arba ikona, kurią jis pasiaukojamai garbino. Jau tuo metu aš supratau skirtumą tarp šių santykių.

Dancigerio pavardė seniesiems rygiečiams gerai žinoma. Kaip man papasakojo istorikas M. Vestermanas, Dancigeriai buvo antros kartos krikštyta žydų kilmės giminė, XX amžiaus pradžioje naujai įkurto Herderio instituto pagrindiniai rėmėjai. Šiai pasiturinčiai ir kultūringai šeimai priklausė didelės cheminės valyklos Rygoje, bet mažai kas žino, kad už Latvijos ribų ši pavardė daug reišė kino pasaulyje. Oskaro brolis Georgas, vėliau – Žoržas, jau seniai, tuoj po Pirmojo pasaulinio karo, persikėlė iš gimtojo Tukumo į Rygą, po to – į Paryžių. Todėl su didele nuostaba palyginti neseniai vienoje didžiųjų prancūzų kino enciklopedijų prie žodžio *Dancigeris* (prancūziškai tariama – *Dansize*) perskaičiau informaciją, kad šis garsus prancūzų prodiuseris gimęs Rusijoje, Tukinio mieste! Juo pavirtęs Tukumas, ir taip atsiranda mokslo klaidų. Iš pradžių Žoržas Paryžiuje užsiėmė filmų nuoma, o vėliau kartu su draugu rusų emigrantu Aleksandru Mnuškinu įkūrė filmų gamybos firmą. Jie abu buvo išsilavinę, kultūringi žmonės, ką ne visada galima pasakyti apie filmų gamybos vadovus. Greta gausios pramoginės produkcijos jie sukūrė ir nemažai puikių kino meno darbų, kurie paliko pėdsakus kino istorijoje. Kai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Mnuškinų šeimoje gimė dukrelė Ariana, jie pervadino savo firmą jos vardu – *Ariane Film*. O dukrelė vėliau tapo viena žymiausių pasaulio teatro režisierių.

Tuo tarpu jaunesnysis (ir pasakysiu – dailesnis) Dancigeris – Oskaras, mėgdamasis tėvų uždirbtais turtais, ilgą laiką pinigų nepelnė, tik išlaidavo keliaudamas po Europą ir atkreipdamas į save dėmesį net išvaizdžių kino aktorių bendrijoje. Moterys kibo prie jo kaip prie medaus, o ir jis mylėjo jas be ypatingo rinkimosi. Tikriausiai todėl Oskaras turėjo nuolat kursuoti tarp Berlyno, Rygos ir Paryžiaus, nes jo visur laukė. Vasaras jis daugiausia praleisdavo Rygos pajūryje, ir aš turiu keletą nuotraukų, kuriose jis matomas plažėje kartu su mano tėvais, dėdėmis ir tetomis.

Su Agnese Petersen Oskaras pasirodė ir ponios Bergfeldės pensione, ir apie juos abu mano atmintyje išliko vienas spalvingas epizodas. Tuo metu aš buvau maždaug septynerių metų, o mano ištikimiausias draugas Pauliukas Zalcmantas, kuris gyveno toje pačioje gatvėje, maždaug dešimties. Mums nepaprastai patiko stebėti suaugusiuosius, nepastebėtiems pasiklausyti jų pokalbių ir vėliau tai aptarti. Kartą, kaip darydavome dažnai, buvome įsikūrę muzikos salone už didelio fligelio, kur mus slėpė sunki aksominių portjerų drapiruotė. Įėjo Oskaras su Agnese. Jie mūsų, žinoma, nematė, o mes pasislėpėme dar giliau. Taip tapome teatrališkos dramatinės scenos liudininkais. Iš situacijos ir kelių žodžių supratome: Oskaras ką tik pranešė Agnesei, kad jų romanas baigėsi, ir Agnesė atrodė be galo sukręsta. Akivaizdu, kad jie užėjo į saloną užbaigti sunkaus pokalbio. Agnesė užgniaužtu balsu paprašė: „Sugrok man dar kartą mūsų dainą...“ Oskaras akmeniniu veidu atsisėdo prie fligelio, už kurio, sulaikę kvėpavimą, tupėjome mes su Paliuku, ir užgrojo. Baigęs užtrenkė fortepijono dangtį, pasakė: „Sudie ir ačiū už viską“ ir išėjo. Agnesė pilnomis ašarų akimis, lyg kokia vargo pelė dar liko sofos kampe, tada ir ji išlėto paliko saloną. Mums su Pauliuku užėmė kvapą, kaip tai buvo gražu! Na, visai kaip filme – du jauni, gražūs, elegantiški žmonės, fligelis, atsisveikinimo melodija, ašaros... Manėme, kad net geriau negu filme, nes patys tame dalyvavome. Daug vėliau iš šių prisiminimų mielai pasišaipydavau: pati pasislėpusi už fortepijono dalyvavau tokioje lyg ir *Kasablankoje*.

Vėliau, po nesuskaičiuojamų audringų romanų, Oskaras surimtėjo ir išvažiavo pas Žoržą, kuris jį įtraukė į filmų gamybą. Šioje srityje jis dirbo ir Meksikoje, užsitikrindamas sau vietą kino istorijoje kaip prodiuseris, kuris pirmasis po ilgos pertraukos išdrįso finansuoti prakeikto (taip tuo metu kalbėjo) režisieriaus Luiso Bunjuelio filmus, įskaitant *Los Olvidados*. Daug vėliau prodiuserio Oskaro Dancigerio pavardę perskaičiaus Meksikoje pastatyto prancūzų režisieriaus Luji Malo filmo *Viva, Maria!* titruose greta Bridžit Bardo ir Žanos Moro.

Ar ne juokinga? Vaikystėje pripratusi žiūrėti į gyvenimą kaip į filmą nejučiomis pradėjau aplink save pastebėti siužetus, įvairias mizanscenas, kurios neretai pranoksta matytas ekrane. Ta pati ponია Bergfeldė – ją buvo galima tiesiai iš mūsų pensiono įdėti į kokią komediją ir niekas nepatikėtų, kad tai nėra meniškai perdėtas vaidmuo. Vaikystėje ji mane tiesiog užbūrė. Kai tik galėdavau ištrukti iš savo prakeiktos guvernantės akiračio, bėgdavau į virtuvę, kur tekėjo visiškai kitoks, bet ne mažiau įdomus gyvenimas. Guvernantę šokiravo mano *plebėjiški polinkiai*, bet mama man leido draugauti su kuo patinka, taigi nieko nebuvo galima padaryti. Būdama maža, žinoma, nepajėgiau tinkamai įvertinti ponios Bergfeldės fantastiško darbinio pajėgumo. Ji turėjo tik vieną nuolatinę padėjėją – tarnaitę Agnę, ir jos abi dirbo apsipylusios prakaitu nuo ankstaus ryto iki vėlyvo vakaro –ėjo apsipirkti, kepė ir virė, tik atlikti sunkių darbų sutartu laiku ateidavo valytoja ir tvirtas vyrukas. Iš tikrųjų didelis namas su daugybe gyventojų gulė ant ponios Bergfeldės pečių. Būdama pasiturinti moteris, ponია Bergfeldė tikriausiai būtų galėjusi pasamdyti daug daugiau padėjėjų. Nemanau, kad ji to atsisakė dėl taupumo ar bijodama bankrutuoti. Girdėjau tėvus kalbant, kad ji, norėdama, jog viskas būtų aukščiausio lygio, paprasčiausiai niekuo nepasitikėjo, todėl jautėsi visiškai užtikrinta dėl puikios tvarkos ir kokybiško maisto, jei prie viso kaip nors būdavo prisilietusios jos rankos. Bet neatsimenu, kad kada nors būčiau mačiusi ją nuvargusią, nemandagią ar piktą.

Ponია Bergfeldė buvo sukūrusi genialią sistemą, kad dienos bėgyje veltui nesugaištų nė sekundės. Pagal savo vaidmenis, kurių diapazonas siekė nuo virėjos iki salono damos, turėjo keisti ir aprangą. Taigi iš prigimties būdama nedidelio ūgio ir apkūni, ji jau anksti ryte viską, kas būtina, apsilkdavo vieną ant kito ir dieną pamažu nusivilkdavo po drabužį kaip svogūno lukštą. Tai man atrodė lyg žavingas žaidimas ir visada bėgdavau į virtuvę, kad kaip užburta stebėčiau ponios Bergfeldės nuostabius pasikeitimus. Pirmiausia ji apsirengdavo tuo, kas reikalinga dienos

pabaigoje – vakarinę arba subtilią popietinę suknelę, ant jos – kostiumėlį, kuriuo vilkėdama ji pasirodydavo per pietus valgomajame. Po to darbu virtuvėje būtinas chalatas ir prijuostė, o šaltuoju metu rytais einant apsipirkti, dar reikėjo apsivilkti palatą. Ponios Bergfeldės visiškai netrikdė tai, kad šitaip apsirengus ūgis sutapdavo su pločiu. Panaši į kopūsto galvą ji kaip gyvas sviedinukas greitai ridinėjosi po virtuvę ir valgomąjį. Visuomet spėlioju, koks drabužis pasirodys po to, kai ponija Bergfeldė nusiimes eilinį lukštą.

Į pensiono virtuvę ne mažiau už poniją Bergfeldę su jos persivertimo dramaturgija mane traukė tarnaitė Agnesė – nepaprastai miela ir geraširdė, iš tikrųjų labai prisirišusi prie manęs. Agnesė niekada nepersirenginėjo, visą dieną dėvėjo tuos pačius tvarkingus darbo rūbus. Ji buvo nepaprastai švari ir nuolat energingai šveitė savo dideles raudonas rankas virtuviniu muilu ir šepetiu. Jos veidas irgi buvo raudonas, nors niekada nemačiau, kaip ir su kuo būtų jį trynusi.

Agnesė nebuvo labai jauna, visi trisdešimt penkeri ar dar daugiau, bet dar netekėjusi. Tiesa, ji turėjo sužadėtinį – gaisrininką, jie buvo susižadėję prieš daug metų, bet reikėjo susitaupyti pinigų bendro gyvenimo pradžiai. Jis turėjo ir vairuotojo profesiją, anksčiau važinėjo svetimomis mašinomis, bet dabar taupė pinigus taksi automobiliui ir nuosavam namui. Na, visiškai taip pat kaip mūsų Rygos virėja Marija, kuri buvo ir dailesnė, ir truputį jaunesnė už Agnesę, apie trisdešimties, bet tais laikais vis tiek vadinta senmerge. Per retus Agnesės laisvadienius sužadėtinis ją aplankydavo, ir tada abu išsiruodavo kur nors papramogauti. Mama kartais leisdavo eiti kartu su jais, eilinį kartą alpstant guvernantei. Taip pažinau ir kitokį Berlyną, kuris iš esmės skyrėsi nuo to, kurį matydavau vaikštinedama su mama arba guvernante. Tai buvo darbininkų, paprastų žmonių aplinka, kur gėrė alų iš didelių bokalų, užkąsdami didelėmis arba mažomis dešromis. Kur pirmą kartą gyvenime susidūriau su įkaušusiais vyriškiais. Mano atžvilgiu visi buvo nepaprastai draugiški ir mieli, laikė

savo šventa pareiga išmokyti mane kalbėti *berlynietiskai* – tuo ypatingu dialektu, kurį vokiečių literatūrinės kalbos žinovas ne taip lengvai gali suprasti.

Mano gyvenimo patirtis dar labiau praturtėjo, kai susipažinau su siuvėjomis iš mamos draugės ponios Marijos Michailovnos Zalcman madų salono. Marija Michailovna, kurią mes meiliai vadinome Marmicha, buvo kilusi iš tikros rusų inteligentų aplinkos. Į Vokietiją ji pateko su pirmąja baltosios emigracijos banga revoliucijos metu ir čia ištekėjo už vokiečio pono Zalcmano. Jie turėjo sūnų, jau minėtą Paulių, mano draugą Pauliuką, trejais metais vyresnį už mane, taip pat didelį mėgėją skaityti knygas. Kadangi buvau supratinga mergaitė, nepaisydamas metų skirtumo, jis nevengė draugystės su manimi. Mes susitikdavome beveik kiekvieną dieną, aptarinėdavome knygas ir filmus bei išvis gyvenimą. Jie turėjo didelį butą čia pat, Meinekės gatvės kitoje pusėje, visai netoli ponios Bergfeldės pensiono. Nežinau, kaip ponas Zalcmanas pelnė pragyvenimui, bet ypač turtingi jie neatrodė, nes Marmicha turėjo padėti vyrui uždirbti pinigų, su kuo ji visiškai sėkmingai susidoravo. Jai, gerai išauklėtai ir išsilavinusiai damai su rusų inteligentijai charakteringu nerūpestingu požiūriu į gyvenimo materialiąją pusę, vis dėlto pavyko Meinekės gatvėje įkurti ir sėkmingai valdyti mados saloną, kuriame dirbo keturios kvalifikuotos siuvėjos, o Marija Michailovna, apdovanota puikiu skoniu ir menininko intuicija, pati kūrė drabužius. Tuomet, kai aš ten svečiuodavausi, salonas jau buvo garsus visame Berlyne ir poniai Zalcman klientūros netrūko. Į šį saloną man taip pat leisdavo nueiti vienai, nes jis buvo tame pačiame name kaip ir Pauliuko butas.

Zalcmanai mano akyse buvo mįslinga šeima. Ponas Zalcmanas buvo absoliuti savo žmonos priešingybė, jie niekada pas mus į svečius neateidavo kartu, tiktai atskirai. Ponas Zalcmanas pas tėvą, jo žmona – pas mamą. Niekaip negalėjau suprasti, kaip šie du skirtingi žmonės susitiko ir susituokė. Ponas Zalcmanas taip neišdildomai liko mano atmintyje todėl, kad karikatūriškai

atitiko tipišką prūsų. Ponas Zalcmanas, kurio vardo niekada nebuvau girdėjusi ir nežinojau, jaunystėje tarnavo armijoje, po to kariavo Pirmojo pasaulinio karo frontuose, prūsų karinis stilius buvo įaugęs jame iki kaulų ir amžiams ir tai jis siekė įgyvendinti ir savo namuose. Daugiausia nuo to nukentėjo mano draugas *Paulchen* – Pauliukas, tėvo spartietiško auklėjimo kankinys. Jo kambarys buvo toks, kokio niekur ir niekada neteko matyti, plikomis, baltomis sienomis, be jokių puošmenų ar paveikslų, tik tai būtiniausi kambario daiktai. Ypač stebino Pauliuکو lova. Tuo metu dar nežinojau, kad tokiose kareiviai miega kazarmose. Siaura geležinė lovelė, užklota plonu pilku vilnoniu užtiesalu, be paklodės ir su atbaidančia, kieta, plokščia pagalve. Tačiau baisiausia man atrodė tai, kad ponas Zalcmanas, kuris pats keldavosi šeštą valandą ryto, nes darbas prasidėdavo labai anksti, kėlė ir Pauliuką, liepdavo jam eiti po lediniu dušu ir prieš mokyklą mankštintis prie atviro lango tik su apatinėmis kelnaitėmis. Mūsų mieloji Marmicha slapčia gelbėdavo Pauliuką nuo geležinės dienotvarkės ir disciplinos ir rasdavo daug būdų jam išsisukti.

Užtat labai mielos buvo siuvėjos, kurios dirbo didelėje patalpoje už madų salono priėmimo ir demonstravimo patalpų. Pauliukas pas jas gelbėjosi nuo despotiško tėvo, ir mes abu ten praleisdavome daug malonių akimirų. Ypač mane mylėjo viena siuvėja, vardu Hana. Ji, kaip ir Agnesė bei Rygos Mania, turėjo sužadėtinį – taip pat vairuotoją, kuris jau turėjo savo taksi, ir jie taupė pinigus, kad ateityje galėtų susituokti. Šiai siuvėjai, matyt, labai patiko vaikai, nes ji dažnai kvietė mus pasivažinėti taksi. Su Hana skersai išilgai išvažinėjome ir pažinome Berlyną dar platesniu spinduliu negu su Agnese. Samprotavau, kokia laimė turėti draugų, tikrų vairuotojų. Taigi atsimenu senąjį Berlyną, kuris per Antrąjį pasaulinį karą žuvo visiems laikams, palikdamas tik tai mažas saleles, tarp jų – ir mano vaikystės Meinekės gatvę bei dalį *Kurfürstendamm*.

Turiu pripažinti, kad Berlynas, nepaisant jo dydžio, kaip miestas man ypatingos nuostabos nekėlė, jis man atrodė vargingesnis

už Rygą galbūt todėl, kad niekas manęs nevežiojo po Rygos užkampius, todėl pažinojau tik puošnų ir nerūpestingą miesto centrą su jo elegantiška publika. Bet patys berlyniečiai man labai patiko. Paprasti ir gana nepasiturintys Berlyno žmonės, su kuriais šiose išvykose susipažinau, buvo linksmo būdo ir mokėjo mėgautis gyvenimu. Vairuotojo draugai, kaip ir jis pats, nuolat juokaudavo. Rodydamas man ir Pauliukui įžymiausias miesto vietas, apie kiekvieną papasakodavo kokį nors anekdotą. Taip man susidarė įspūdis, kad visi architektūros paminklai čia turi pravardes, dažnai gana pikantiškas. Ši tradicija išliko iki šiol, pavyzdžiui, per karą pusiau sugriautą *Gedächtniskirche*, kurią dar prisimenu didingą ir sveiką ir kurią po karo paliko neatnaujintą kaip nelaimės paminklą, tuoj pat pavadino „kiauru dantimi“. Mes keturiose mėgdavome pasėdėti Berlyno gyventojų pamėgtose *Biergarten* – aludėse soduose, kur įraudę vyrai ir moterys (kažkodėl man visi berlyniečiai atrodė stori) gėrė alų, garsiai dainavo ir šoko. Prisimenu ir vaidinimus po atviru dangumi, kur stogas būdavo tikrai virš scenos. Blogu oru kartais užsukdavome į nesuskaičiuojamas Berlyno *Eckkneipe*, smukles ant gatvių kampų, laiką leisdavome linksmi. Berlyniečiai kalbėjau puikiai. Guvernantė *mademoiselle Speer*, įskaudinta ir įžeista iki širdies gelmių, buvo į viską numojusi ranka, nes tai leido mama. Šeimnininkė lieka šeimnininke ir čia nieko nepadarysi.

Tuo metu turėjau dar vieną tokią pažintį ir draugystę, kuri šokiravo guvernantę, tačiau praturtino mano gyvenimo patirtį. Mažame butuke iš kiemo pusės gyveno mano amžiaus mergaitė, vardu Štefi. Jos mama buvo išsiskyrusi ir dirbo pardavėja didžiojoje *Vertheim* universalinėje parduotuvėje, kuri buvo visiškai netoli, čia pat už kampo, *Kurfürstendamm*. Ikikariniam Berlyne tai buvo vienas didžiausių, moderniausių prekybos centrų. Jis tuo pačiu pavadinimu egzistuoja ir mūsų dienomis, nors daug kartų keitė savininkus. Tikrai neseniai, 2008 metų spalį, naujasis šeimnininkas pakeitė jo pavadinimą. Nors guvernantė

buvo mamai šnabždėjusi, kad Štefi mama esanti iš *linksmųjų damų*, yra žinoma, jog dažnai keičianti draugus, bet jokio atgarsio nebuvo, ir taip aš su Štefi draugavau lyg ir truputį slapčia, kai man pasisekdavo pasprukti nuo guvernantės. Štefi buvo metais ar dvejais vyresnė už mane. Parėjusi iš mokyklos ji iškart lėkdavo į *Vertheim* universalinę parduotuvę pas motiną ir, kai tik galėdavau, prie jos prisijungdavau. Universalinėje parduotuvėje atradau naują, anksčiau nežinomą pasaulį, mes keliaudavome po aukštus ir skyrius, apžiūrinėdavome gražias prekes, fantazuodavome, ką norėtume nusipirkti ir ką darytume su pirkiniu, kalbėdavomės su pardavėjomis, Štefi motinos bendradarbėmis. Jos buvo labai mandagios, ir man atrodė, kad visos jautėsi kaip viena šeima. Tokios aplinkos dar nepažinojau. Ir vėl nutariau, na, visai kaip filme...

KAIP KINE

NE namie daugiausia laiko praleisdavau ponios Zalcman pasaulyje. Į madų salono lankytojų patalpas patekdavau tik su mama. Salono klientūra buvo iš aukščiausių sluoksnių, todėl su malonumu stebėjau įvairias gražuoles bei jų tokius pat gražius drabužius. Marmicha su mama ne tik draugavo, bet ir mokėjo pasinaudoti šia draugyste. Atėjo laikas, kai Europą sukrėtė didžioji krizė, ir mama jai tapo reklama tikrąja šio žodžio prasme. Nors Berlyne tėvai tęsė įprastą visuomeninį gyvenimą, lėšos darėsi vis ribotesnės. Visose gyvenimo srityse jautėsi, kad žmonės vis labiau slegia elementarūs išgyvenimo rūpesčiai. Žinoma, ir mama negalėjo savo rūbų keisti taip dažnai kaip anksčiau. Tada rado išeitį – Marmicha pasiūlė jai savo drabužių einant į pokylius, premjeras, kitas visuomenines vietas. Kad užsivilkėtų vieną kartą ir grąžintų į saloną. Kadangi mama paprastai sulaukdavo komplimentų dėl aprangos: „Jūs vėl su nauju nuostabiu drabužiu!“, jai belikdavo pridurti: „Ačiū, taip, jį man pasiuvo ponios Zalcman mados salone Meinekės gatvėje.“ Ir dar keletą giriamųjų žodžių apie darbo kokybę. Šioje reklamoje nebuvo nieko neįprasto, taip elgėsi daug damų ir bent laikinai nemokamai pasiūšdavo puikiais drabužiais. Ir dabar populiarī tokia reklama, žinoma, pasinaudojant medijos priemonėmis arba garsenybės paslaugomis už didžiulius pinigus.

Atmintyje išliko vienas romano vertas siužetas. Mama turėjo jaunystės draugę Lidiją, taip pat blondinę, liekną, grakščią gražuolę, Kuldygos vaistininko žydo dukterį, kuri ištrūko iš Kuržemės provincijos ir su menkomis tėvo duotomis lėšomis atvyko į Paryžių studijuoti muzikos. Ją gerai pažinojau, man ji labai

patiko, taip pat jos aštrus protas ir liežuvis. Po Pirmojo pasaulinio karo Vakarų Europoje dažnai buvo galima sutikti studenčių iš naujųjų Baltijos valstybių arba Lenkijos, tarp jų – žydų merginų iš šeimų su mažais ištekliais. Dažniausiai jos būdavo baigusios vokiškas arba rusiškas gimnazijas, todėl mokėjo mažiausiai tris kalbas, buvo susipažinusios su įvairiomis kultūromis, platesnio akiračio negu gyvenančios tik siaurame miesčionių žydų rate. Be to, tokiam įsiveržimui į Vakarų pasaulį *a priori* reikalingas charakteris ir apskrumas. Jei gamta jas buvo apdovanojusi ir išoriniu patrauklumu, jos tuoj pat tapdavo matomos naujojoje aplinkoje. Kuldygos vaistininko ištekliai neleido dosniai išlaikyti ir lavinti dukters Paryžiuje, todėl Lidijai iš pat pradžių reikėjo rimtai pagalvoti, kaip prisidurti lėšų. Paryžiuje jai netrukus pasiūlė pozuoti dailininkams ir fotografams, o tai netrukė tęsti ir mokslų. Tokiu pat keliu ėjo ir jos draugė iš Lenkijos Bronė, kuri taip pat pasižymėjo ne tik dailia išvaizda, bet ir aštriu protu. Efektingąją Lidiją pastebėjo vienas garsiausių Paryžiaus juvelyrų Polis Kartjė ir angažavo ją reklamuoti brangenybes. Kartjė firmai buvo rezervuota ložė Operoje ir kitose elitinėse pramogų vietose. Nustatytais vakarais Lidija, pasipuošusi elegantiškais drabužiais, švytėdama briliantais, sėdėdavo ten su palydovu, apsirengusiu fraku arba smokingu, kuris iš tikrųjų buvo briliantų sargas. Ji tiesiog sėdėdavo ir leisdavo publikai ją žavėtis. Daugiau iš jos nieko nebuvo reikalaujama, būtent už tai jai dar ir mokėjo. Muzikaloji Lidija dievino operą, ir šitas darbas buvo jai tikra dangaus dovana. Meilės muzikai pagrindu ja susidomėjo Kartjė brolio sūnus, užmezgė romanas, ir Lidija tapo ponija Kartjė. Dabar ji galėjo nešioti jai priklausančias brangenybes. Dar ir šiandien prisimenu gražuolės ponios Kartjė portretą ant žurnalo *Voque* viršelio. Tačiau Kuldygos vaistininko pavardės niekas niekur neminėjo, tokia yra pasaulio neteisybė. *À propos* Bronė, tapusi populiaria tarp Paryžiaus dailininkų, tarp kitko, dirbdama ir *Man Ray* modeliu, galų gale ištekėjo už kino režisieriaus René Kleros, su kuriuo laimingai nugyveno ilgą gyvenimą.

Ponios Zalzman salone drabužius siūdinosi ir užsienio diplomatų žmonos. Paradoksalus sutapimas, kad emigrantės sovietų valdžios prieš Marijos Michailovnos madų salone drabužius pradėjo siūdintis tuometinio sovietų diplomato, vienu metu pasiuntinio, dar neseniai pirmosios sovietų vyriausybės liaudies švietimo komisaro Anatolijaus Lunačiarskio žmona *madame Rosenelle* (taip ją vadino užsienyje) – Maskvos aktorė ir išvaizdi moteris. Čia mama susipažino su jais abiem, nes ją lydėdavo vyras. Lunačiarskis, kuris, skirtingai nei kiti komisarai, buvo literatas ir išsilavinęs žmogus, pradėjo pusiau slapta lankytis ponios Bergfeldės pensione, žinoma, be žmonos. Visi žinojo jo silpnybę dailiajai lyčiai. Silpnybė, kuri tokio aukšto rango bolševikų funkcionierių galėjo atvesti į pavojingas situacijas. Be abejo, jis iki ausų įklimpo įsimylėdamas mano mamą, ir taip, kad negalima buvo jo atsikratyti. Bet ne dėl to tėvas šaltai laikėsi naujo pažįstamojo atžvilgiu ir stengdavosi nebūti namie, kai ateidavo Lunačiarskis, kad ir koks sąmojingas ir padorus jis buvo atlikdamas svečio ir gerbėjo vaidmenį. Greta jo visada slankiojo grėsmingas šešėlis – mintis apie valstybę, kuriai jis atstovavo, ir įtarimai dėl visko... Lunačiarskį atsimentu labai gerai, nežinia kodėl, su manimi jis norėdavo kalbėtis tik prancūziškai. Vėliau, prisimenant šią keistą situaciją, man atrodė, kad jis galbūt iš tikrųjų norėjo nors retkarčiais užmiršti savo istorinį vaidmenį, kuriuo maždaug tuo metu jis jau buvo smarkiai nusivylęs. Ir nors trumpai pasišnekučiuoti malonioje bendrijoje, net neprisimenant rusų kalbos, ir jaustis normaliu žmogumi, kurio niekuo neįtarinėja ir nesieja su baisumais. Lunačiarskį ir *madame Rozeneli* prisimentu labai gerai, ne taip kaip Ilją Erenburgą, kuris prieš keletą metų taip pat gyveno ponios Bergfeldės pensione, nors šiaip daugiausia laiką leido Paryžiuje. Tuo metu mes ten buvome ką tik apsigyvenę, aš dar buvau tokia maža, kad jo kaip reikiant nepastebėjau. Tik iš mamos pasakojimų žinau, kad jis buvo aistringai įsimylėjęs mamos Rygos draugę tetą Katią, rusų emigrantę, ištekėjusią už rygiečio. Kai tetai Katiai Rygoje

pasidarydavo nuobodu, ji ištrūkdavo į Berlyną truputį prasiblaškyti. Čia ji susipažino su Ilja Erenburgu, kuris tuo metu taip pat buvo emigrantas iš Sovietų Rusijos. Taip prasidėjo, tetos Katios žodžiais tariant, *burnyj roman*. Bet visa tai man vėliau papasakojo mama. Šią informaciją išsaugojau savo atminties kraičio skrynelėje, kurioje palaiapsniui susikrovė daugybė žinių apie du, kaip atrodė, svarbiausius gyvenime užsiėmimus – meilę ir meną. Ateityje visa tai man pravertė.

Kai pensione pasirodė Lunačiarskis, jau viską stebėjau ir vertinau pati. Jo žmoną buvau mačiusi tiktai mados salone, ir atmintyje ji man šmėžuoja apsikarsčiusi perlais ir briliantais nuo galvos iki kojų. Mamos nuomone, tai buvo *mauvais gout* pavyzdys – prasčiausias skonis. Ji buvo pasipiktinusi ir jos begėdiškumu, nes visiems buvo žinoma, kad šie papuošalai yra iš caro šeimos konfiskuotos asmeninės brangenybės, kurios kaip juvelyrinio meno pavyzdžiai perduotos meno muziejams. Juos išduodavo žymių komunistų žmonoms reprezentacijai. Kad ir kokias pareigas Lunačiarskis kažkada ėjo bolševikų hierarchijoje, į Vokietiją jis tuo metu atvyko ir su užduotimis kultūros, ypač kino, srityje. Pasirodžius garsiniam kinui, buvo įkurta bendra vokiečių ir sovietų filmų gamybos firma *Mežrabprom*, kuri Berlyne išleido pirmuosius bendrus garsinius vokiečių ir rusų filmus. Todėl čia atvyko rusų režisieriai ir aktoriai, dalis jų vėliau atsisakė grįžti į Sovietų Sąjungą. Tuo metu Berlyne buvo sukurtas Pudovkino *Gyvasis lavonas*, atvažiavo ir režisierius Fiodoras Ocepas su žvaigžde Ana Sten – pusiau švede, pusiau ruse, kurios karjera ekrane prasidėjo sovietų rusų kino trečiajame dešimtmetyje. Berlyne jie nufilmavo garsų filmą *Žudikas Dmitrijus Karamazovas*, kuriame Ana Sten suvaidino Grušenką, o Dmitrijus Karamazovas buvo didysis vokiečių scenos ir ekrano meistras Fricas Kortneris. Ocepas priklausė mūsų pažįstamųjų ratui. Tuo metu, žinoma, negalėjau nė įsivaizduoti, kad po dešimties metų Rygoje ištėkėsiu už Ocepo pusseserės sūnaus, kuriam jis buvo tiesiog *dėdė Fedia*. Ir Ocepas, ir Ana Sten liko Berlyne ir tapo

nevozvraščencais, kaip vadino tuos, kurie nebegriždavo į SSRS. Gretai jų keliai išsiskyrė. Ocepatas filmavo Berlyne ir Paryžiuje, o Ana išvažiavo į Holivudą ir vėliau ištekėjo Anglijoje. Tokie pažįstami mane žavėjo.

Kas toks buvo tas Lunačiarskis, kodėl buvo toks atsargus nusistatymas jo atžvilgiu, manęs tuo metu visiškai nedomino. 1930–1931 metais buvau vaikas iš kito pasaulio, antros klasės moksleivė, apie politiką ir savo laikotarpio istoriją žinojau mažiau negu apie senuosius graikus. Pastebėjau, kad mūsų svečiai prie Lunačiarskio niekada nekalba apie politiką, tiktai apie literatūrą ir meną, apie kultūros reikalus, kuriuos jis iš tikrųjų puikiai išmanė. Pastebėjau, kad kiti taktiškai stengėsi laikytis nuo jo atokiau, bet Berlyno bohemos atstovai, kurių nė iš tolo nebuvo palietusi Rusijos revoliucija, šnekučiavosi su juo mielai daug negudraudama. Gimtinėje jis greit pateko į nemalonę. Lunačiarskis netrukus mirė, todėl Stalinas, kurio milžiniškas šešėlis jau bauginančiai kabojo virš jo, nesusėjo jo sunaikinti.

Ne veltui ir tėvas laikėsi toliau nuo Lunačiarskio, jis žinojo, kad sovietų valdžios čiuptuvai giliai įsikverbę į Vakarų Europą, ir kartą pasakė – kiekvienas kontaktas su šios šalies atstovais, net versle, kad ir koks atrodytų neutralus ir nekalts, yra rizikingas. Tuo mane įtikino įvykiai, apie kuriuos dabar papasakosiu.

Ponios Bergfeldės pensione apsigyveno tokia Šenmanų šeima. Ji man atrodė keistoka, nes abu situoktiniai visiškai netiko vienas kitam. Stanislavas Šenmanas buvo kilęs iš Lenkijos, pusiau lenkas, pusiau žydas, o jo žmona suomė kalbėjo rusiškai ir rusų papročiu visi ją vadino Eka Jonovna. Tai buvo ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai jau mokiausi Rygoje, gyvenau senelių namuose Elizabetės gatvėje, o laisvalaikį leidau Berlyne pas tėvus. Rudaplaukė Eka Jonovna mano akyse buvo nepaprastai egzotiška būtybė, nes Suomija man atrodė kažkokia nežinoma žemė pasaulio pakraštyje, toli Šiaurėje, kur gyvena baltieji lokiai.

Europos kultūriniame gyvenime ji nebuvo labai reikšminga. Eka Jonovna buvo maloni, bet labai tyli ir drovi, užsidariusi savyje ir, atrodo, labai vieniša moteriškė. Jos vyras Stanislavas, arba Stasikas, kaip jį visi vadino, buvo jos absoliuti priešingybė, labai gyvybingas ir temperamentingas, žavingas. Kaip sakoma, tikra draugijos siela, net aš, pradinės mokyklos vaikas, jutau jo patrauklumą. Be to, labai paslaptingas, nes pensione pasirodydavo tik retkarčiais, pradingdavo ilgam, palikdamas žmoną ir sūnų gana sunkioje materialinėje padėtyje. Žinių tada ateidavo iš įvairių Europos miestų – Paryžiaus, Briuselio, Ženevos. Tai papildydavo Pauliuko pašto ženklų kolekciją. Susidarė įspūdis, kad nuolatinės gyvenamosios vietos jis neturi, nebent mūsų pensione, pas žmoną ir sūnų Žaną. Sūnus buvo toks pat dailus kaip tėvas, septyneriais ar aštuoneriais metais vyresnis už mane, neprisimenu, gal jau studentas. Man patiko jie abu, nes pamažu atėjo laikas kitomis akimis matyti priešingą lytį. Pats Stasikas, žinoma, susižavėjo mano mama, bet stebėjau, kad šį kartą ir mama, atrodo, neliko abejinga. Tėvas gerai matė, kad mama truputį susižavėjusi, bet jo vienintelė reakcija buvo ta, jog jis dėl to kartais ją lengvai paerzindavo.

Viena ausimi girdėjau, kad Stasikas užsiima kažkokiu bizniu, bet iš kai kurių tėvo išsireiškimų jutau, jog tie reikalai nėra labai solidūs ir net pavojingi. Buvo žmonių, kurie Stasiką paprasčiausiai laikė avantiūristu. Kartą tėvas susirūpinęs užsiminė, kad Stasikas įsivėlė į rizikingą žaidimą. Mane tai mažai domino, mano mintis daugiausia užvaldė gandai, kurie po truputį sklido pensione ir labai nepatiko mamai, kad Stasikas Belgijoje turi ir kitą šeimą – žmoną Ivoną ir vaiką. Abi žmonas jis laikęs vienodai teisėtomis ir važinėjęs iš vienos pas kitą. Būtent tuo metu *Kurfürstendamm* Komedijos teatre buvo pastatyta saloninė komedija *Eva oder Yvonne?* Ir kadangi Stasikas neslėpė susižavėjimo mano mama, visi juokėsi, kad pjesė tikriausiai esanti apie Stasiką. Mama nuėjo į spektaklį, manęs, gaila, kartu neėmė, o parėjusi juokėsi: na, ne, visiškai ne tai.

Rygos vokiškoje mokykloje buvo atostogos, kurias galėjau dar pratęsti, todėl ilgiau pabuvau pas tėvus Berlyne. Guvernantės nebeturėjau, todėl kitų apartamentų nenuomojo, miegodavau pas tėvus antrame kambaryje. Vieną rytą apie dvyliktą sėdėjau pas mamą, ji dar pusryčiaavo lovoje. Suskambo telefonas. Tai buvo tėvas: „Gerai, kad tai tu. Kur mama?“ „Vonioje.“ „Na, tai paklausyk, tuojau kalbėsiuosi su mama, bet tu neišeik. Turiu blogą žinią – Stasiko nebėra. Jis žuvo, mamai tai bus tikrai didelis smūgis, galbūt jai pasidarys negera. Lik su ja, žiūrėk, ar nereikės pagelbėti. Greitai grįšiu pats.“

Mama išeina iš vonios, paima ragelį, jau žinau, ką tėvas jai pasakoja, tikriausiai net su detalėmis. Mama išbąla, neprataria nė žodžio, bet daugiau nieko neatsitinka, nes ji sugeba valdytis.

Po akimirkos mama suvokia, kad turi eiti raminti ir paremti vargšę Eką Jonovną, kuri liko be jokios atramos. Nei giminių, nei draugų, nei namų, nei gimtinės ir vargu ar Stasikas paliko nors kiek lėšų, galbūt visiškai nieko.

Aiškesnis vaizdas, kas atsitiko Stasikui, man susiklostė pamažu. Visų šių įvykių priežastis buvo avantiūristiška Stasiko prigimtis, apie ką tėvas griežtai kalbėdavo ir įspėjo. Mano tėvas gerai orientavosi tarptautiniuose sandoriuose, jo, kaip juristo, pareiga buvo išvesti klientą iš skirtingų valstybių įstatymų labirintų, pagal galimybę panaudojant juos jo naudai. Jis žinojo ir įstatymų prieštaravimus bei silpnąsias vietas, jei galėjo, juos apeidavo, bet niekada atvirai nepažeisdavo. Tai neatitiko jo įsitikinimo apie teisiškumo būtinybę, apie ką jis visada primindavo. Stasikas į visa tai tik numodavo ranka.

Todėl, tėvo nuomone, Stasikas avantiūristas dažnai elgiasi lengvabūdiškai, net kvailai, be būtinų žinių ir patyrimo leidamasis į sudėtingus tarptautinius sandorius. Taip buvo ir ši kartą. Pasirodo, jis ėmėsi paties pavojingiausio biznio – prekybos ginklais. Stasikas turėjo daug draugų tarp rusų emigrantų. Tuo metu vadovaujant generolui Kutepovui, Vakarų Europos emigrantų gretose brendo utopiškas sąmokslas prieš sovietų

valdžią. Be to, kilo sumanymas į Rusiją persiųsti buvusius karininkus ir sukelti tautą. Stasikas apsiėmė aprūpinti juos ginklais. Suprantama, jokių grandiozinių sumų iš tremtyje gyvenančių caro karininkų nebuvo galima laukti. Bet reikėjo daug pinigų. Todėl greta šių slaptų ryšių jis oficialiai bendradarbiavo su SSRS ambasada Paryžiuje prekybos ir ginklų tiekimo srityje. Pats jis derybose nedalyvavo, buvo tarpininkas tarp gamintojų ir pirkėjų. Stasikas pasirodė toks naivus ir savimi pasitikintis, kad tikėjosi šauniai sužaisti šį dvigubą žaidimą. Tuo metu jau niekam nebuvo paslaptis, mano tėvas tai žinojo labai gerai, kad į bet kokius sandorius su Sovietų Sąjunga leistis pavojinga. Visada galėjo kas nors nepasisiekti arba jiems kelti įtarimą. O tada pasekmės buvo neprognozuojamos. Būtent tuo metu spaudoje pasirodė informacija apie šios valstybės šnipinėjimą, terorizmą ir žmonių žudynes užsienyje. O lengvabūdis Stasikas įsivaizdavo, kad sugebės visus apvynioti aplink pirštą. Tuo metu Berlyne jis rodėsi mažai, blaškėsi po visą Europą, bet daugiausia laiko praleisdavo Paryžiuje. Mes spėliojome, ar tik ten nepersikėlė jo žmona prancūzė. Oficiali įvykių eiga buvo tokia – sovietų ambasada organizavo prabangų priėmimą Senoje stovėjusioje jachtoje – plačių užmojų pokylį su „vodkos“ upėmis ir ikry krantais. Stasikas esą prisigėrė, įkrito į Seną ir nuskendo. Nelaimingas atsitikimas. Tačiau visi žinojo, kad Stasikas nebuvo girtuoklis, niekas niekada nebuvo matęs jo smarkiai išgėrusio ir dar tokio, kad pats iškristų per bortą. Visi suprato, kad Stasikas buvo nužudytas, galbūt apsvaigintas ir įmestas į upę, bet taip pat žinojo, jog kelti reikalavimus dėl tyrimo visiškai beprasmiška. Pyko tiktai dėl Stasiko kvailumo, kad jis slapta bendradarbiaudamas su baltaisiais emigrantais, apgaudinėdamas ambasadą vis dėlto priėmė jos kvietimą.

Taip jis išėjo iš mūsų gyvenimo. Vėliau girdėjome, kad Eka Jonovna vis dėlto susirado kažkokius giminaičius ir grįžo į Suomiją, o Žanas išvyko į Paryžių, ten pradėjo dirbti kino srityje, tapo paskalų herojumi dėl jo ir prancūzų kino žvaigždės

Vivianos Romansos audringų aistrų, po to kurį laiką gyveno ir kūrė filmus Egipte. Vėliau jo pėdsakus pamečiau.

Vis dėlto Žanas mano atmintyje paliko vieną gražų epizodą iš to laiko, kai ruošiausi tapti panele. Ja dar nebuvo, vargu ar man tada buvo daugiau nei dvylika metų, taigi Žanui galėbū būti apie dvidešimt. Jis labai gerai suvokė, kad man patinka, ir vieną dieną mane pakvietė į vakarinį spektaklį. Berlyne buvo du dideli varjetė teatrai – *Wintergarten* ir *Scala*. Teatre *Scala* dainavo net Benjaminas Džilis, į šį koncertąėjau su tėvais, o su Žanu praleidau neužmirštamą vakarą Vintergartene, kur pasirodė garsus muzikinis klounas, cirko klasikas Grokas. Prisimenu jo artistišumą ir meistriškumą grojant keliais instrumentais vienu metu. Bet ne dėl to prisimenu šį vakarą. Neužmirštamasis buvo pojūtis, kad pirmą kartą gyvenime išėjau į žmones lydimą jaunuolio, visai kaip suaugusi panelė, jaučiausi nepaprasti išdidai.

Naujieji gyventojai ir pietautojai ponios Bergfeldės pensione pasirodė 1930 metų kaitoje ir pradžioje, kai Vokietijoje nebylųjį kiną galutinai pakeitė garsinis. Vokietija buvo antra po JAV didžioji garsinio kino valstybė pasaulyje. Amerikoje garso aparatūrą patentavo ir įdiegė pradėdant 1927 metų antrąją pusę, o 1928 metais garsinius filmus jau gamino nesustodami. Tais pačiais metais garsinius filmus pradėjo gaminti ir Vokietijoje. Tačiau Prancūzijoje, didžiojoje kino studijoje Paryžiaus priemiestyje Žuanvilyje, garso aparatūros nebuvo dar ilgai, todėl pirmuosius prancūzų garsinius filmus įgarsindavo Berlyne, Babelsbergo studijoje. Taip, tarp kitų Babelsberge buvo įgarsintas ir pirmasis Renė Kleros garsinis filmas *Po Paryžiaus stogais*. Visa tai, žinoma, buvo plačiai ir entuziastingai aptarinėjama Meinekės gatvėje.

Šiame perėjimo nuo nebyliojo prie garsinio kino etape vyko dar vienas įdomus procesas, kuris dabar žinomas daugiausia tiems, kurie dirba kino istorijos srityje. Būtent trejus ketverius metus dar nebuvo įmanoma vadinamoji sinchronizacija – tai yra

nufilmuotų filmų įgarsinimas kita kalba. Kad populiarius filmus, ypač muzikinius, būtų galima rodyti kitose šalyse, buvo iš naujo filmuojamos versijos keliomis kalbomis. Paprastai vokiečių, prancūzų ir anglų. Tai vykdavo taip: būdavo nufilmuojamas vokiškas filmas, po to pagal tą patį scenarijų, su tomis pačiomis dekoracijomis ir ta pačia muzika, tekstą išvertus į kitą kalbą, jį filmuodavo iš naujo. Pasitaikydavo aktorių, mokančių reikiamą kalbą, tada juos ir perfilmuodavo. Priešingu atveju buvo angažuojami kiti aktoriai iš atitinkamos valstybės. Tokį didelio masto ir brangų renginį galėjo praktikuoti tikrai *UFA*, nes reikėdavo didelių pinigų sumų. Kitakalbė versija būdavo gaminama tik tada, jei būdavo tikima, kad filmas taps pelningu. Taip Babelsbergo studijoje kelerius metus iš eilės su vokiškais filmais paraleliai filmavo ir prancūziškas bei angliškas versijas, nes anglai taip pat vėlavo išmokti dirbti su atitinkama aparatūra. Buvo būrys vokiečių aktorių, kurie laisvai kalbėjo viena ar kita kalba, rečiau abiem. Pavyzdžiui, mėgstama vokiečių muzikinių filmų žvaigždė Lilijana Harvey pati vaidino ir prancūziškuose, ir angliškuose variantuose, tikrai su kitais partneriais. Todėl ji buvo populiari visame Europos kontinente. Jos nepakeičiamas partneris vokiškuose filmuose buvo ir Latvijoje populiarius Vilis Fričas, o prancūziškuose variantuose herojaus-meilužio amplua taip pat nuolat su ja filmavosi jaunas, dailus aktorius Anri Gara.

Būdama devynerių, dešimties metų labai domėjausi kinu, todėl stengdavausi pažiūrėti abu filmo variantus, kuriuos rodydavo kino studijoje, nes į Berlyno kino teatrus, natūralu, patekdavo tikrai filmai vokiečių kalba. Garsiniuose filmuose visuose trijuose variantuose vaidino ir labai išsilavinusi Olga Čechova, o Renata Miler ir Konradas Feitas – angliškuose variantuose.

Latvijos žiūrovai matė tikrai vokiškus originalius variantus, kadangi vokiečių kalbą, kaip ir rusų, tuo metu mokėjo beveik visi.

Taip per šituos trejus, ketverius metus, kai *UFA* studijose vyko daugiakalbių variantų filmavimas, Berlyne pasirodė nemažai

įžymių prancūzų aktorių ir kai kurie visada apsisistodavo ponios Bergfeldės pensione. Taip juos ir pažinau. Viena įžymiausių buvo Anabela, kuri netrukus buvo pakviesta į Holivudą. Kartu su ja buvo jos antrasis vyras Žanas Miura, bet ir pirmąjį – Alberą Prežaną, kuris kartais svečiuodavosi, pažinojau iš Klero filmo *Po Paryžiaus stogais*. Todėl man, žinoma, buvo labai įdomu vėliau iš kino žurnalų sužinoti apie jos trečią Holivudo santuoką su publikos numylėtiniu Tironu Paueru (Latvijoje rašydavo Taironas), su kuriuo ji susipažino filmuodamasi amerikiečių koviniame filme *Suecas* (1938). Ponios Bergfeldės pensione Anabela ir Žanas Miura buvo iš tų nedaugelio, kurie į mane nekreipdavo jokio dėmesio, ir tai žeidė mano savigarbą. Jau sugebėjau įvertinti, kad Žanas Miura yra labai išvaizdus vyriškis, bet, žinoma, išpuikęs, jei manęs visiškai nepastebėdavo. Šeštajame dešimtmetyje Rygoje vėl pamačiau jį ekrane, filme *Šio pasaulio galingieji*, kartu su Gabenu. Miura, jau solidaus amžiaus, tebeatrodė grakštus ir išvaizdus ponas.

Skirtingai nei šie du, manimi ir ištikimuoju Pauliuku – dabar jau akiniuoju gimnazistu – pensione mielai užsiimdavo jaunutis, lieknas prancūzas, mano akimis, skystokas, bet nepaprastai linksmas, sąmojingas ir visada apimtas žaidimo azarto, šiandien sakytų – artistiškas. Jis mus su Pauliuku tiesiog užbūrė juokaudamas, žongliruodamas ir rodydamas stebuklingus triukus, mokydamas mus visokių dainelių ir pokštų. Jis man padovanojo keletą savo nuotraukų su labai iškilmingomis dedikacijomis, jomis aš galėjau pasigirti Rygoje. Šis jaunuolis – tai Pjeras Braseras. Jis tapo vienu žymiausių prancūzų teatro ir kino aktorių.

Bėgant metams, svečiuodavosi ir kiti, bet atmintyje išliko tik tie, kurie man skyrė dėmesį. Tėvų priėmimuose dalyvaudavo, pavyzdžiui, rusų ikirevoliucinio nebylaus kino žvaigždė Osipas Runičius, vienas Veros Cholodnajos partnerių garsiosiose melodramose. Jis gyveno emigracijoje Berlyne, filmuodavosi vokiečių nebyliuose filmuose. Visada elegantiškas gražuolis, mokėjo vilkėti fraką. Atrodo, Runičius turėjo giminių Rygoje, nes mes

sutikdavome jį ir ten. Rygoje jis kartais vaidindavo rusų dramoje ir, būdamas žydas, taip pat idiš kalba Žydų teatre Skolas gatvėje. Buvau visiškai sukręsta, kai palyginti neseniai Berlyne, įžymių nebylių filmų peržiūroje, pamačiau Runičių 1923 metų filme *Dantonas*. Koks nusivylimas! Jis vaidino baisiai, naudodamas pačius blogiausius pantomimos štampus. Atrodė nesuvokiama, kad prieš kelis dešimtmečius jis buvo žavintis ir dievinamas ekrano stabas.

Šiuo natūraliu keliu kinas su savo problemomis, kurias girdėjau viena ausimi, su savais personažais, su kuriais susidurdavau buityje, stabiliai įėjo į mano gyvenimą. Natūralu, kad susidomėjimas, vėliau apėmęs ir teatrą, manęs daugiau nebepaleido.

Ketvirtajam dešimtmečiui priklauso ir vienas atsitikimas iš tėvo darbo sferos, kuris patraukė ir mano dėmesį. Jis sugriovė paskutines iliuzijas apie verslo pasaulį, jei tokios dar buvo likusios. Jau sakiau, kad tėvas iš savo darbo patirties pasakojo tikrai tokius atsitikimus, su kuriais jo nesiejo tylėjimo pareiga, o namiškiams jie galėjo būti įdomūs ir pamokantys. Tai liečia laiką, kai brendo Ispanijos pilietinis karas ir niekas negalėjo numatyti jo baigties, o Vokietijoje į valdžią jau buvo atėjęs Hitleris. Kad ir koks svetimas man buvo politikos pasaulis, šiuo klausimu turėjau tvirtą nusistatymą, kuris rėmėsi šeimoje susidariusia nuostata. Visai paprastai – simpatijos priklausė Ispanijos respublikos teisėtai išrinktai respublikonų vyriausybei. Jos priešinkus – Franko fašistus apginklavo ir palaikė panašūs į juos bendraminčiai Vokietijoje ir Italijoje. Nebuvo daug ko samprotauti, prieš šias jėgas susivienijo plačių pažiūrų žmonės, aš supratau tik tiek, kad reikia ginti esančio pavojuje žmogaus laisvę ir demokratines teises. Ir iš Latvijos važiavo savanoriai palaikyti Ispanijos respublikonų. Nors tarp jų buvo labai skirtingų pažiūrų žmonių, pavyzdžiui, komunistų, kuriems mūsų namuose neįjautė jokios meilės, įsidėmėjau, kad yra lemtingos situacijos,

kai toks susivienijimas būtinas. Ir iš motinos giminės slapta išvažiavo vienas vaikinys stoti į Internacionalinę brigadą, nors jis visiškai nebuvo komunistas. Maksu, kuris būtų galėjęs patogiai įsitaisyti šiltoje vietelėje pas pasiturintį tėvą, tuo metu nepaprastai žavėjaisi. Juk jis elgėsi lygiai taip, kaip mano pamėgtas rašytojas Hemingvėjus. Be to, jau tada girdėjau kalbų apie SSRS dviprasmišką vaidmenį šioje kovoje. Nors tik fragmentiškų ir iki galo nesuvoktų. Atvirai sovietų oficialūs asmenys ir spauda garsiai klykavo apie paramą respublikonams, tačiau iš tikrųjų sovietų savanorių, kuriuos į Ispaniją išleido dėl propagandos, namuose laukias įkalinimas ir visa, kas seka po to. Tai vėliau ir pasitvirtino. Po grįžimo iš Ispanijos, apkaltintas šnipinėjimu, žuvo ir to meto garsus sovietų žurnalistas Michailas Kolcovas, su kuriuo mano tėvai užsienyje atsitiktinai susipažino kažkokiam priėmimui. Tokia buvo istorinė realybė.

Sąžiningai prisipažįstu, praėję šimtmečiai, istorija ir literatūra su nesuskaičiuojamais siužetais tuomet vis dar traukė mane labiau nei aktuali politika ir visuomeninės problemos. Keista, bet nebuvo pojūčio, kad tai yra mano realybė ir liečia mane asmeniškai. Nesuvokiamas, bet nesugriaunamas saugumo ir neliečiamumo jausmas, kuris buvo toks palankus mano vaikystės klimatui, buvo suformavęs lyg stiklinę sieną tarp manęs ir vis pavojingėsio, prieštaravimų ir konfliktų sukrėsto realaus pasaulio. Taip pat siužetą, kurį papasakosiu, tuo metu suvokiau kaip žaismingą romaną, daug negalvodama apie tėvo pasmerktą nusikalstamą cinizmą tragiško, kruvino konflikto aplinkybėmis.

Tuo metu, kai pilietinis karas Ispanijoje dar tiktai prasidėjo, tėvui pasiūlė dešimties tūkstančių svarų sterlingų honorarą (tuo laiku milžinišką sumą, be to, tik kaip avansą), kad jis neprikaištingai juridškai įformintų daugiapakopį tarptautinį sandorį, laikydamasis kelių valstybių valiutos ir įstatymų. Net paviršutiniškai susipažinęs su pasiūlymu tėvas jo atsisakė, nors keliantis į Rygą pinigai būtų labai pravertę. Girdėjau, kaip jis motinai pasakė: „Reikalas nešvarus.“ Iš šalies stebėdamas sandorio

įgyvendinimą tėvas mums jo finalinėje stadijoje viską papasakojo kaip stebėtojas. Šis siužetas tikrovėje neapima viso aferos masto. Ledkalnio didžioji dalis nuo mūsų vis dėlto liko paslėpta po vandeniu.

Iniciatoriai buvo trys verslininkai iš Briuselio, Paryžiaus ir Rygos, kurie nusprendė Ispanijos pilietinį karą panaudoti pelningai prekybai ginklais. Pirkti juos Čekoslovakijoje, kuri gamino ginklus eksportui, nugabenti į vieną Viduržemio jūros uostą (jei neapsirinku, Genują), ten pakrauti į nupirktą laivą ir plukdyti į Ispaniją. Aišku, juristui darbo būtų nemažai. Krovinys turėjo vykti per kelias valstybes, prisidėjo laivo pirkimas, aptarnavimo sutartis ir dar daug kitko. Įdomiausia buvo tai, kad tiems trims ponams pavyko tyliai sudaryti sutartis su abiem pusėmis – tą patį ginklų krovinį pasiūlė ir respublikonams, ir Franko fašistams, gaudami didžiulį avansą iš abiejų pusių. Iš pradžių viskas ėjo kaip per sviestą – pakrautas laivas įplaukė į Viduržemio jūrą. Tėvas sakė, kad apie tai slapta išgirdęs pats spėliojo, kam gi atveš krovinį. Bet ir jis negalėjo numatyti tęsinio. Staiga nežinia kodėl ir kaip netoli Ispanijos krantų laivas patyrė avariją ir nuskendo Viduržemio jūroje. Ten jis guli ir šiandien, o klausimas, kam jis buvo adresuotas, taip ir nuskendo kartu su juo. Žmonių aukų nebuvo, nes visos gelbėjimo valtyys buvo ne tik laiku paruoštos, bet ir pilnos žmonių, visi pasiekė krantą. Laivas buvo apdraustas apvalia suma, savininkai nuostolių neturėjo, netgi priešingai. O tėvas, pasakodamas apie šią aferą, sausiai pridūrė, kad, jo nuomone, laive išvis jokių ginklų nebuvo. Kur ir kam jie buvo prieš tai slapta parduoti, taip ir lieka viena didžiųjų istorijos paslaptčių. Žinoma, tokia afera pavyko tik todėl, kad Europoje viskas pradėjo irti ir byrėti. Ispanijos pilietinis karas baigėsi, Franko su vokiečių ir italų aviacijos pagalba nugalėjo, Hitleris įsiveržė į Čekoslovakiją, visi galai dingo į vandenį. Šį kartą ir tiesiogine prasme. Trys kompanionai uždirbo fantastišką pinigų sumą, gerai dar, kad bent pasirūpino žmonių saugumu. Žmogžudžiai jie nebuvo, tik stambaus masto sukčiai.

Gėda prisipažinti, bet visą šią informaciją pirmiausia suvokiau kaip kriminalinį romaną arba kino scenarijų. Jei jau tėvas ten nebuvo įpainiotas, galėjau juokauti apie cinišką apsukrumą ir kriminalinę energiją. Iš to galėtų išeiti gera kriminalinė komedija. Europos politinis kontekstas, realūs valstybių ir žmonių likimai, kurių fone vystėsi intriga, man vis dar neatrodė tikrovė, kuri galėtų turėti ką nors bendra su mano gyvenimu.

MOKYKLINIŲ METŲ
PRADŽIA

PIRMĄ klasę pradėjau lankyti Berlyne. Mekomąją medžiagą – skaityti, skaičiuoti, rašyti – jau buvau įsisavinusi namie. Viskas, kas buvo susiję su mano mokymusi ir apskritai švietimo sistema, buvo visiškoje tėvo žinioje. Pagal jo švietimo supratimą tais pačiais metais privačiai pradėjau mokytis ir lotynų kalbos, daug anksčiau negu ji buvo numatyta mokyklose.

Būdama beveik septynerių metų Berlyne buvau atiduota į profesoriaus Jenseno privačios eksperimentinės mokyklos pirmąją klasę. Tai nebuvo paprasta mokymo įstaiga. Jau vien išvažda – komfortabili vila žaliame Berlyno priemiestyje *Schlachtensee*, netoli ežero, kur nuosavuose namuose gyveno pasiturintys žmonės. Nuo miesto centro reikėdavo važiuoti gana toli. Tuo metu manimi dar rūpinosi gubernantė prancūzė (iš tikrųjų – šveicarė). Ji mane ten vežiojo taksi, bet dažnai važiuodavome ir *U-Bahn* – Berlyno metro ir autobusu. Kelionės *demokratiškomis* susisiekimo priemonėmis mane ypač džiugino, nes pajusti šalia svetimus žmones, juos stebėti ir fantazuoti atrodė labai patrauklu. Gubernantė, laukdama, kol man baigsis pamokos, vaikštinėdavo arba sėdėdavo parke su knyga rankose.

Keista, bet apie šią mokyklą neišsaugojau beveik jokių prisiminimų. Taip ryškiai prisimenu margą draugiją ponios Bergfeldės namuose, dešimtis ten sutiktų žmonių, taip pat kitus berlyniečius – tarnautojus, siuvėjas, vairuotojus, pardavėjas, bet šios mokyklos mokytojai ir klasės draugai mano galvoje nėra likę. Nė su vienu iš jų nenorėjau draugauti. Iki tol Berlyne draugavau su dviem vaikais – Štefi, kurios motina dirbo universalinėje parduotuvėje, ir, žinoma, Pauliuku.

Profesoriaus Jenseno mokykloje buvo bandomi kažkokie nauji pedagoginiai metodai, kurių prasmės taip ir nesupratau. Nebandžiau ir vėliau išsiaiškinti, kokios mados naujovės tuo metu siautė auklėjimo teorijose. Tačiau juokingi mokymo būdai atšviežindavo kartais nuobodų pamokų turinį, nes paprastai nieko nauja nesužinodavau. Mums nereikėdavo sąsiuvinuose išvedžioti daug paprastų išraitymų, nes gebėjimą skaityti, rašyti ir skaičiuoti į vaikų galvas stengdavosi sukišti pasitelkdami garsus ir ritmą. Klasėje naudojome įvairius instrumentus, pavyzdžiui, skaičiuodami mušdavome būgną, ir net gramatikos taisykles mokytojas siejo su, jo manymu, atitinkamais garsais – fortepijono, smuiko ir arfos. Tai bent jau linksmino. Pavasarį ir rudenį, kai nebūdavo per daug vėsu, pamokos vykdavo sode. Niekada vėliau gyvenime negirdėjau ir neskaičiau apie tokį metodą. O ir pati mokykla liko atmintyje kaip išsilydęs rūko kamuolys.

Antroje klasėje antrąjį pusmetį jau mokiausi Rygoje.

Būtent tuo metu mūsų gyvenimas ryškiai pasikeitė. 1929-ųjų pabaigoje visą kapitalistinį pasaulį sukrėtė didžiulė krizė. Mes tai pradėjome jausti metais vėliau. Mano tėvui, kurio veikla buvo susijusi su tarptautiniais bankais, birža ir didelėmis įmonėmis, beveik nebesiūlė naujų sutarčių. Staiga paaiškėjo, kad reikės negailestingai skaičiuoti išlaidas. Vietoj dvejų apartamentų galėjome sau leisti tikrai vienus, ne pagal kišenę buvo ir subtili prancūzė guvernantė bei brangi privati mokykla. Taigi pirmiausia tėvai labai neišgyvendami nusprendė išsiųsti mane į mokyklą Rygoje, kur galėjau gyventi globojama mielos senelės, kur senelių bute manęs laukė didelis, gražus kambarys. Rygoje pasamdys daug pigesnę ir kuklesnę guvernantę vokiečių. Iš tikrųjų mano gyvenime niekas iš esmės nesikeitė – visada kursuodavau tarp Rygos ir Berlyno. Tikrai iki šiol gyvenau Berlyne kartu su tėvais ir važinėdavau į Rygą į svečius pas senelius, o dabar bus atvirksčiai.

Rygoje mano tolesniam lavinimuisi tėvas išrinko geros reputacijos vokiečių mokyklą – vadinamąją Liuterio mokyklą. Tai buvo privati dviejų pakopų mergaičių mokymo įstaiga, kurią

sudarė 16-oji vokiečių pradinė mokykla ir Liuterio gimnazija, vadovybė ir mokytojų grupė buvo bendra. Reikia pridurti, kad pasirinkimas buvo didelis. Parlamentinėje Latvijos respublikoje su jos nuoseklia demokratiška konstitucija kartu su mokyklomis latvių mokymo kalba, kurių, natūralu, buvo dauguma, gana skaitlingoms didžiosioms mažumoms – vokiečių, rusų, žydų, lenkų (kitų nežinau) – atitinkamai kultūrinės autonomijos principams nacionalinėje valstybėje, buvo mokyklos savo gimtąja kalba su rimtu latvių, taigi valstybinės kalbos, mokymu. Šia prasme Latvija ir Estija buvo laikomos pavyzdžiu, iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio šeimos galėjo laisvai rinktis, kokioje mokykloje vaikas mokysis. Ulmanio laikais priėmė naują švietimo įstatymą, kuris nustatė privalomą išsilavinimą arba savo mažumos, arba latviškoje mokykloje.

Latviškai tuo metu kalbėjau tiktai skurdžia buitiška kalba, todėl lankyti mokyklą, kurioje dėstoma latvių kalba, būtų buvę sunku. Buvo, žinoma, kad ir Rygos rusiškose mokyklose suteikia labai gerą išsilavinimą, mano šios kalbos žinios buvo turtingesnės negu latviška leksika. Rusų baltosios emigracijos bangoms ritantis į Vakarų, didelė dalis likdavo Rygoje, atrodo, nostalgikų jausmų skatinama, kad būtų kuo arčiau prarastos gimtinės. Daugiausia tai buvo inteligentija ir buvusi aristokratija. Todėl rusų gimnazijose mokytojais dažnai dirbo itin išsilavinę pedagogai, net buvę Peterburgo ir Maskvos aukštųjų mokyklų profesoriai. Gerą reputaciją turėjo ir kelios latviškos mokyklos. Ikarinėje Rygoje apskritai buvo labai daug daugiaspalvės inteligentijos – ir greitai prakutusią pačių latvių, ir vokiečių, rusų, ir su šiomis kultūromis susijusių žydų.

Žydų mokyklų struktūra, ypač pradinių, trečiojo–ketvirtojo dešimtmečių sandūroje tėvams atrodė neaiški. Latvijoje buvo trijų tipų žydų mokyklos – tautos istorinio likimo savitumas. Mokyklos su mokomąja idiš kalba, ivritu (modernizuota senoji žydų kalba) ir mokyklos su latvių mokomąja kalba. Klasikinio išsilavinimo kryptingumo tėvas jose nerado.

Mes daug nesvarstėme rinkdamiesi vokišką mokyklą, juk tai buvo mano vaikystės pagrindinė kalba. Kodėl būtent Liuterio mokykla? Ji pelnė reputaciją, kad neatsilieka nuo berniukų mokyklų. Šiandien sunku suvokti, bet tada tradiciškai dar egzistavo požiūris, kad mergaitėms užtenka humanitarinio išsilavinimo, be to, palengvinto varianto. Tėvui, žinoma, nepaprastai svarbu buvo tai, kad Liuterio mokykla turėjo klasikinį kryptingumą. Buvo ir dar viena aplinkybė, kuri nusvėrė svarstyklės šios mokyklos naudai. Joje dirbo du pedagogai broliai, pas kuriuos Rygos klasikinėje vokiečių gimnazijoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą mokėsi pats tėvas. Tai jau minėjau. Vokiečių filologas Kurtas Valteris dabar buvo Liuterio mokyklos direktorius, o jo brolis Roderichas Valteris, kažkada tėvo istorijos ir lotynų kalbos mokytojas, iki šiol mokė ir kalbos – fakultatyviai, ir istorijos – tiktai jau mergaites. Tėvas galėjo būti tikras, kad jo numylėtinė pateks į patikimas rankas. Juk tebuvo devynerių metų mergaitė, toli nuo tėvų. Turiu pripažinti, kad šiuos keletą metų, kol visa šeima susirinko į Rygą, iš tikrųjų mokykloje buvau neįkyriai, tačiau rūpestingai prižiūrėta.

Taip 1930–1931 metų kaitoje, mokslo metų viduryje, senelių butas Rygoje, Elizabetės gatvėje 23, kurį ir taip visada laikiau tikraisiais namais, dabar tokie tapo iš tikrųjų. Ten man priklausė didelis kambarys su atskirta niša, kurioje miegojo guvernanti vokiečių *Frau Mantz* – ponija Manc, vardu Regina. Ji buvo gyvybingiausia ir linksmiausia iš visų mano guvernančių. Tai buvo daili išsiskyrusi moteris, truputį per trisdešimt ir vienintelė turėjo savo asmeninį gyvenimą. Tam džiaugsmingai pritariau ir pridengdavau ponios Manc nelegalų nebuvimą, kai ji kartais trumpam pradingdavo susitikti su koku nors savo gerbėju. Manęs, Berlyno gyvenimo patyrusio vaiko, tai ne tik nestebino, bet netgi džiugino, tačiau senelė apie tai žinoti neturėjo. Prisimenu, kad ponija Manc turėjo vieną ypač mielą favoritą, apie kurį ji man pasakojo, koks jis esąs malonus, sąmojingas, koks jo malonus balsas. Tai buvo jaunas pradedantysis dainininkas

Aleksandras Daškovas. Vėliau kitomis gyvenimo aplinkybėmis tekdavo kartais susitikti su Daškovu, jau Operos šulu. Tada jis juokaudamas grasino, kad šių prisiminimų niekada neatskleisčiau prie jo ponios, didelės soprano žvaigždės Elfridos Pakulės.

Būdama dvylikos metų maniau esanti suaugusi, todėl galutinai atsikračiau visų gubernančių.

ELIZABETÈS GATVÈ

RYGOJE visuomet jaučiausi tikru jos vaiku. Ir vis dėlto atsi-
gręžusi atgal suprantu, kad šį miestą prieškariniu pažinojau tik
fragmentiškai.

Mano pasivaikščiojimų vietos daugiausia buvo Strelniekų
sodas ir apylinkė, o pati mieliausia vis dėlto buvo kanalo pa-
krantė, gulbės ir jų kiniškas namelis, ką su ilgesiu mėgdavau pri-
siminti Berlyne. Kanalo pakrančių želdiniai man atrodė gražūs
ne tik vaikystėje ir dabar manau, kad jie yra puikūs koncepcijos
prasme – iš pat pradžių suplanuoti ir įgyvendinti. Jau tada pa-
stebėjau, kad Rygos kanalas panašus į kanalą, vingiuojantį per
Berlyną, bet Rygoje jis daug gražesnis. Berlyne pakrantėse tik
vietomis žaliuoja prižiūrimas parkas. Jį vis pertraukia prišukš-
lintos „plikos vietos“, kur iki pat kranto tęsiasi ūkiniai pastatai,
mūrai ir akmenys.

Rygoje man buvo mielos ir visos tos vietos, kuriose buvo
knygnai, pavyzdžiui, didysis Valterio ir Rapos knygynas ir ki-
tas – Brivibas bulvare; jis priklausė vienai inteligentiškai žydų
šeimai – Etingeriams. Jame buvo didelis pasirinkimas užsienyje
išleistų meno ir kitokių knygų įvairiomis pasaulio kalbomis.

Tėvas šiame knygyne man buvo atidaręs sąskaitą – jau nuo
kokių dešimties metų. Galėjau ten pirkti viską, ko geidė širdis,
ir niekada negirdėjau priekaištų, nors kai kurie meno leidiniai
buvo labai brangūs. Sąskaitas tėvas reguliariai apmokėdavo. Ir
dar – garsioji muzikos instrumentų ir natų parduotuvė Senojoje
Rygoje, kurią visi vadino tiktai savininko vardu – *Julius Heinrich
Zimmermann*.

Ryga, kurią pažinojau, buvo palyginti nedidelė, kadangi

miesto pakraščiai man liko visiškai svetimi. Savo prieškario žygiuose nė kartą nebuvau patekusi nei į Maskvos priemiestį, nei į Grizinkalną ar Čiekurkalną, Zemitanus, Milgravį, nebent važiudama pro šalį. Vieta, kurioje sukinėjausi iš pradžių su gubernantėmis, vėliau su draugėmis ir draugais, ribojosi su Dauguva, apėmė Kaizerio sodą, Vermanės sodą, Esplanadą ir Strelniekų sodą, Senąją Rygą, Kr. Barono ir Marijos gatves bei aplinkinę teritoriją. Ir Mežparkas, kuriame gyveno vėliau, birželio 14-ąją, ištremta dalis giminės. Už tų ribų aš tiesiog neturėjau ko ieškoti. Ten nebuvo nei teatro, nei muziejų, nei koncertinių salių arba kino teatrų, kur būčiau galėjusi nueiti. Mano gyvenamoji vieta iki 1936 metų buvo Elizabetės gatvė 23, po to trumpą laiką Eksporto gatvė ir galų gale Vidus gatvė 9. Tai ir buvo mano rajonas. Vėliau supratau, kad mano patirtis, mano įsivaizdavimas apie Rygą buvo nepaprastai siauras. Tačiau visas kultūrinės įstaigas, kurios buvo šiame nedideliame miesto centre, pažinojau kaip savo penkis pirštus. Jos buvo lyg mano praplėsti namai. Dažnai leisdavausi į kelionę savo ypatingu maršrutu: nuo Alberto gatvės į kanalo pusę, toliau į Basteikalną, per tiltelį ir į Senąją Rygą. Čia buvo galima vingiuoti po mažas gatveles, kas kartą atrandant ką nors nelaukto ir seno ir tada lyg netikėtai išsiveržti į Dauguvos pakrantę, kur mano pačioje ankstyvoje atmintyje dar viešpatavo turgaus sumaištis. Vaikystėje žavėjausi istoriniais romanais, ir šioje „kelionėje“ per Rygos epochas mano vaizduotėje būriavosi įvairūs siužetai. Berlyne mane labiau žavėdavo margi, veržlūs akimirkos įspūdžiai, ten laiko fantazuoti visiškai nebelikdavo. Tik spėk sučiupti ir įsidėmėti – akimis, ausimis ir galva.

Senelių bute su mumis iki šiol kartu gyveno ir dėdė Žoržas, kuris turėjo malonią, labai gražią, trapią jauną žmonelę Rają, tapusią man artimiausiu žmogumi. Protinga, smalsi, turinti gausių kultūros ir kalbų žinių, tyli, santūri. Ji man atrodė rimtesnė už Lulovų šeimos narius. Cilė jau buvo ištekėjusi ir gyveno Blaumanio gatvėje. Įdomu tai, kad Žoržo žmona ir Cilės vyras Romanas Pinesas buvo sesuo ir brolis. Naujieji šeimos nariai taip pat buvo

kilę iš žydų šeimų, bet Pinesai buvo sefardai, į Rygą atvykę iš Peterburgo su rusų baltosios emigracijos banga. Ši sefardų giminė prieš kelis šimtmečius bėgo iš Pirėnų pusiasalio nuo inkvizicijos ir galų gale pateko į Rusiją.

Reikia paaiškinti, kad sefardais vadina ispanų ir portugalų žydus ir jų palikuonis. Į Pirėnų pusiasalį, taip pat Pietų Prancūziją jie, laikui bėgant, daugiausia šeštajame šimtmečiuje, atvyko kaip emigrantai iš Romos okupuotų ir nuniokotų judėjų žemių. Tačiau 1492 metais, inkvizicijos laikais, pagal naujuosius Ispanijos karalystės įstatymus žydus iš Pirėnų pusiasalio išvijjo. Jie ten suformavo ir savitą bendravimo kalbą iš senosios žydų ir ispanų kalbų elementų – *ladino*, kuri skyrėsi nuo vadinamųjų *aškenazi* – Vidurio ir Rytų Europos žydų, suformavusių *idiš* kalbą, kurioje į senąją žydų leksiką įaugo tuometė vokiečių kalba. Mūsų laikų Izraelio valstybėje prie sefardų priskiria ir nemažą šimtmečius Šiaurės Afrikoje ir Artimuosiuose Rytuose gyvenusių žydų grupę. Pinesai buvo išsilavinusi, pasiturinti giminė, kuri iki šiol prisimena savitą savo prosenelių likimą. Kalbančiųjų *idiš* kalba atžvilgiu laikėsi tam tikros išdidžios distancijos. Jie turėjo giminų Olandijoje ir Prancūzijoje. Per revoliuciją ir ši šeima prarado viską, o gelbėdamasi nuo žūties pabėgo į Rygą.

Su jais susijęs anekdotiškas atsitikimas, nors su mano asmeniniais prisiminimais jis neturi nieko bendra. Tačiau negaliu jo nepapasakoti. Jį man pateikė mūsų naujųjų šeimos narių Rajos ir Romano jaunesnioji sesuo Genia, tuo metu dar Pines. Antrą kartą man tai pakartėjo Londone 1989 metais. Tada ji jau seniai buvo *Mrs. Eugenia O'Hana* ir sėdėjo nuosavų namų mažajame salone po nebaigtu Renuaro paveikslu *Auklė su vaiku*. Pasakojimą ji kartkartėmis nutraukdavo aktualiais apmąstymais apie tai, ar paveikslą parduoti už vieną milijoną dolerių, ar paprašyti daugiau. Šis fonas komiškai kontrastavo su pačiu pasakojimu.

Pinesų tėvui ikirevoliuciniame Peterburge priklausė nemažas nuomojamas namas Vasilijaus saloje. Pats šeimininkas su gausoka šeima gyveno parteryje, bute su daug kambarių ir erdviu

vestibiuliu, pereinančiu į ilgą koridorių. Lietingu metu mažesnieji vaikai šiuo koridoriumi važinėjosi triračiais ir dviračiais. Ten pat ant sienos buvo pritvirtintas ir telefono aparatas, kuris tuo metu dar toli gražu nebuvo savaime suprantamas patogumas. Šiuo telefonu labai svarbiais atvejais galėjo naudotis ir tie nuomininkai, kurie patys tokios šiuolaikiškos ryšių priemonės dar neturėjo. Jeigu kas jiems skambindavo, šeimininkas siųsdavo kiemsargį į viršų pakviesti reikiamo nuomininko.

Epizodas, kuris suteikė šiam koridoriui istorinės vietos rangą, atsitiko 1917 metų birželį, pusmetį po Vasario revoliucijos. Caras buvo nuverstas, karas tęsėsi, nuotaikos buvo neramios. Tą dieną vaikai kaip visada nerūpestingai važinėjosi koridoriumi. Geniai buvo apie devynerius, Romanui – apie dešimtį. Suskambo telefonas. Tėvas išeina iš kambario, pakelia ragelį. Per langą šaukia kiemsargiui: „Pasikelk pas poną N.! Pas jį svečiuojasi vienas draugas, kurį skubiai kviečia prie telefono. Kažkoks ponas Uljanovas.“ Netrukus pasirodo kiemsargio pakviestasis, mandagiai padėkoja už leidimą pasinaudoti telefonu, paima ragelį. Vaikai važinėjasi toliau, kaip paprastai stengdamiesi ką nors nūgirsti. Tačiau – nieko. Ponas Uljanovas tiktai klausosi ir žodžiais „ačiū už informaciją!“ užbaigia pokalbį. Dar kartą padėkojęs jis išeina. Greitai vaikai pro langą pastebi, kaip jis su storu portfeliu ar krepšiu rankoje kažkur nuskuba. Po pusvalandžio atsiranda policija, ketindama jį sulaikyti. Per vėlu. Namiškiai logiškai nusprendžia, kad tai buvo įspėjamasis skambutis.

Pasakodama šitą atsitikimą Genia nuoširdžiai sušunka: „Kodėl tėvui reikėjo jį pakviesti?! Būtų tada Leniną pasodinę, jokia Spalio revoliucija nebūtų įvykusi!“ Visai rimtai pritariu: „Kaipgi, Pinesų tėvas visame kame kaltas!“

Tuo metu, kai persikėliau į Elizabetės gatvę, Raja ir Žoržas susilaukė sūnelio Aleksandro, vadinamo Šura, o beveik po metų kita pora – Cilė ir Romanas – Jekabo, arba Džekio. Genetiškai jie buvo lyg broliai, abu turėjo tuos pačius senelius. Jie ir augo kartu kaip broliai.

Cilės šeima turėjo savo butą kartu su anyta, tačiau kai tik galėdavo, visi mielai susirinkdavo Elizabetės gatvėje. Berniukai buvo visiškai skirtingi, bet abu gamtos apdovanoti ir gabūs, abu panašūs į savo motinas. Droviame ir trapiame rudų akių Aleksandre nepaprastai anksti išryškėjo aistra literatūrai. Tik pradėjęs skaityti ir rašyti, iš karto pats ėmėsi kūrybos. Mokydamasis pirmoje klasėje jis jau rašė šeimos kroniką, vaizduodamas viduramžių vienuolį. Ir vėliau negalėdavo nurimti visų įspūdžių ir išgyvenimų nepateikęs raštu. Daug kas Šuroje man priminė mane pačią vaikystėje, tik jis buvo didesnis svajotojas.

Džekis buvo stiprus, stambus berniukas. Labai dailus, dangiš-kai mėlynomis akimis ir tamsiais, lyg nulakuotais Cilės plaukais. Jau pusantrų metų jam nustatė absoliučią klausą, ir jo visi interesai lietė tik muziką. Jis nebuvo nei skaitytojas, nei rašytojas, gyveno garsų pasaulyje, mažakalbis ir droviai besišypsantis, ne-atplėšiamas nuo fortepijono, kuriuo bandė improvizuoti, kažką kurti. Cilei tai buvo nuolatinio džiaugsmo šaltinis. Ji jau planavo, kaip vystys sūnaus talentą, buvo pasiruošusi pati visko atsisakyti. Tačiau nenorėjo skubinti įvykių, profesionalizuoti vaiko. Ji manė, kad charakteris jam pranašauja ne pianisto virtuozo, bet kompozitoriaus ateitį. Dešimties ir vienuolikos metų, kai abiejų gyvenimo siūlas buvo taip negailestingai nukirstas, Šurikas atrodė jau beveik suaugęs, o Džekis – dar labai vaikiškas. Tiktai prie fortepijono jis jautėsi šeimninuku.

Elizabetės gatvės butas vaikystėje man buvo vienintelė vieta, kur galėjau mėgautis tradiciniu namų ir šeimos ritualų jauku-mu. Čia įsitvirtino mano supratimas apie šeimą kaip apie klaną, kuriame visi mūru stovi dėl kito reikalų, visada vienas kitą palaiko, nors paties klando viduje kritika ir atviros kalbos būtinos. Ir mano tėvas buvo organiškai įsiliejęs į šią šeimą, kurioje, mano nuomone, jautėsi laisviau ir šilčiau negu savoje.

Reikia pasakyti, kad Lulovų šeimos vyrai nebuvo dideli už-darbiautojai. Tais metais, kai ten gyvenau ir lankiau mokyklą, senelis savo darbą medienos eksporto srityje jau buvo baigęs.

Lėšų ramesnei senatvei jis, be abejo, turėjo, tačiau tai nebuvo kažkas ypatingo. Žoržas kažkur dirbo, tačiau tai nebuvo jo stiprioji pusė, bet gyventi, mėgautis gyvenimu ir džiuginti kitus jis sugebėjo linksmai ir užkrečiančiai. Jį mėgo visi, ypač moterys, ir daug ką atleisdavo. Jo miela žmona Raja tyliai išgyveno nemažai liūdnu akimirku dėl Žoržo prigimties ir dėl to, kad ji supančios moterys jam paprasčiausiai nedavė ramybės. Tačiau ji pagrįstai buvo garantuota, kad visada buvo ir bus jam pirmoje vietoje.

Žoržo įgytai geležinkelių inžinieriaus specialybei Latvijoje rimtos perspektyvos neatsirado, ir mano tėvas norėjo padėti jam atsistoti ant kojų. Jis nupirko Žoržui ir Cilės vyrui Romanui, taip pat inžinieriui, nedidelę aliuminio indų gamyklą – tegul šeiminkauja. Tada aliuminis dar buvo naujiena, jam pranašavo didelę ateitį. Deja, abu jauni, simpatiški žmonės įmonę greit palaido vėjais. Ją pardavė. Verslininko gyslės jie neturėjo. Turėjo dirbti samdomo inžinieriaus darbą.

Galų gale išėjo taip, kad mano tėvas rėmė labai didelę šeimą, be to, jis rūpinosi ir savo motina bei vyresniąja netekėjusia seserimi. Tačiau niekada negirdėjau, kad jis dėl to skųstųsi arba priekaištautų lengvabūdiškiems motinos giminaičiams. Mama savo artimuosius labai mylėjo ir net ištekėjusi iš savo klando niekada iš tikrųjų nepasitraukė. Visai taip pat jaučiausi aš, iš visos širdies prisirišusi prie žmonių, kuriems *aukso veršis* atrodė toks *niekas*. Jau vaikystėje su apmaudu pastebėjau, kad tėvo seserys, ypač Ana, raukia nosį ir moralizuoja, jog tėvas turėtų didelį kapitalą, jei jo pajamos neištirtų kaip sniegas saulėje. Viduje piktinausi, koks jų, tų tetų, reikalas, velniai rautų! Negalima sakyti, kad tėvas šitą vežimą tempė tikrai todėl, jog nepaprastai dievino savo žmoną. Ne, jis ir pats mylėjo mamos artimuosius, puikiai jautėsi su jais, jam patiko šitas nepraktiškumas, šiluma, gyvenimo džiaugsmas, santykiai be pavydo, veidmainystės ir užtikrintumo savo teisumu. Šiam pasauliui jis sutiko daug ką aukoti.

Visa vaikystė, ypač Rygoje praleistas laikas, man atrodo kaip nenutrūkstančios atostogos. Mane supo jauni, gražūs, sąmojingi, visada linksmintis ir įsimylėti pasiruošę žmonės, kurie kiekvieną dieną galėjo paversti švente. Tradicinių švenčių pas mus buvo bent tris kartus daugiau negu kituose namuose. Senelis buvo visiškai abejingas ortodoksiniams tikėjimo dalykams, tačiau žydų senovinės tradicijos, ryšiai su istorija, mūsų protėviais visada buvo palaikomos su džiaugsmu. Bet buvo gerbiami ir kitų religijų gražūs ir emocionalūs ritualai. Tai man atrodė savaime suprantama.

Kad ir mano guvernantės... Jos sudarė ištisą krikščioniškų tikėjimų spektrą – pirmoji, rusė niania, žinoma, buvo stačiatikė, vokiečių Schwester Olga – adventistė, Šveicarijos prancūzė – kalvinistė, po to buvo vokiečių liuteronė, o namų anglų kalbos mokytoja – baptistė. Keli artimi ir mieli žmonės buvo katalikai. Visi jie kruopščiai lankė savo Dievo namus ir imdavo mane kartu, tėvai be ilgų svarstymų tai leido. Mama buvo įsitikinusi, kad visos religijos turi tą pačią etinę esmę, kad Dievas yra vienas visiems ir kiekvienas žmogus gali pats kurti savo santykius su Juo ir laikydamasis protėvių tradicijų, ir ieškodamas savo tikrojo kelio.

Namų draugų bendrija buvo marga ir Rygoje, nors čia buvo priimta, kad privačiai žydai bendrauja su žydais, latviai su latviais, rusai su rusais. Pirmiausia tai buvo žmonės iš Rygos žydų bendruomenės, daugiausia pasiturintys ar net turtingi. Su nedidelėmis naujųjų turtuolių išimtimis jie buvo išsilavinę ir vertinantys kultūrą, tas piliečių sluoksnis, kurį vokiečiai vadina *Bildungsbürgertum*. Savaime suprantama, kad, kaip visi *prigimtiniai* Baltijos žydai (taip vadinome nuo seno Rygoje, Kuržemėje arba Vidžemėje gyvenusius gimines, skirtingai nuo tų, kurie buvo kilę iš Latgalos arba net buvo emigrantai iš sovietų Rusijos), geriau ar blogiau mokėjo latvių, vokiečių ir rusų kalbas, kurios tuo metu dar buvo laikomos trimis vietinėmis kalbomis, ir dar vieną arba dvi užsienio kalbas. Trečiajame, ketvirtajame dešimtmėčiais Rygoje tai buvo laikoma išsilavinimo norma. Berlyne

mėgdavau puikuotis: „Pas mus Rygoje kiekvienas vežikas kalba trimis kalbomis.“ Tėvų pažįstamų pavardės buvo Mizrochas, Šalitas, Minskeris, Mincas, Hofas, Lifšicas, Herbergas, Hercfeldas ir kt. Retai kuri jų atsiras šiandienos telefonų knygoje. Nedaugeliui išvalgesniųjų pavyko emigruoti sovietų okupacijos išvakarėse, kiti, prasidėjus karui, evakavosi į Rytus, kovojo fronte, bet daugeliui jų buvo lemtas sunaikinimas. Deportacija, iš kurios bent dalis sugrįžo, holokaustas, kuris nušlavė viską. Tačiau buvo ir rusų iš baltosios emigracijos aplinkos, ir Baltijos vokiečių, daugiausia pažįstami dar iš tėvo mokyklos laikų, mano klasės draugių tėvai. Mažiausiai buvo latvių, bet apie tai vėliau.

Taip mes linksmai švėsdavome trejetą Velykų, trejetą Kalėdų ir Naujuosius metus. Mane žavėjo tai, kad kiekviena šių švenčių buvo skirtingai apipavidalinta, kiekvienos jų skirtingi ir vienojai skanūs, tradiciniai patiekalai. Taip, pavyzdžiui, žydai turėjo Hanukos šventę, kurią galbūt ne visai teisingai sugiminiavau su Kalėdomis. Po to buvo katalikų ir liuteronų, o dar po dviejų savaitių – stačiatikių Kalėdos. Didžioji eglė senelių salone turėjo išsilaikyti labai ilgai. Kiti vaikai turėjo tik tai vieną šių švenčių, aš – visas.

Tas pat vyko ir pavasarį, per Velykas. Žydų Velykos, kurių ypač laukdavau, būdavo švenčiamos minint žydų išsigelbėjimą iš Egipto nelaisvės, kai Dievas perskyrė Raudonąją jūrą ir Mozė išvedė savo tautą į Vilties krantą. Per šią šventę žydų šeimose prie puošnaus žvakidėmis papuošto ir gausiai valgiais nukrauto stalo, dalyvaujant visai giminei ir svečiams, vyksta tradicinis klausimų ir atsakymų dialogas tarp šeimos patriarcho – vyriausio vyro ir šeimos mažiausio berniuko. Biblijos kalba mažylis užduoda klausimus apie šį įvykį, apie šio vakaro reikšmę: „Kuo šitas vakaras skiriasi nuo kitų vakarų?“ Ir gauna iš žilagalvio tradicinius atsakymus, taip pat senąją žydų kalbą. Pas mus atsakymus, žinoma, pateikdavo senelis, bet kadangi šeimoje ilgai nebuvo berniukų, reikiamus klausimus užduodavo vienintelis vaikas – aš, taigi mergaitė. Niekas neprieštaravo, netgi priešingai,

mane girdavo už kruopščiai išmokus senuosius žydų tekstus. Ortodoksinėje šeimoje tai būtų laikoma beveik skandalu. Gana neįprasti būdavo ir svečiai, kurie paprastai sėdėdavo prie labai ilgo Pesacho šventinio stalo. Tarp jų pasitaikydavo ir senas tėvo studijų draugas, lenkų katalikas grafas Lubenskis, ir jo mokyklos draugas Baltijos vokietis, baronas Korfas, rusė Katia Nemirovska, ir kiti įvairių religijų bei tautybių žmonės. Taip per šventes visi linksmindavosi kartu, o man ir ateityje išliko toks idealios bendruomenės modelis.

Man patikdavo stačiatikių Velykos, kai visi, net visiškai svietimi žmonės, galėdavo bučiuotis. Į katalikų bažnyčią su džiaugsmu eidavau dėl nuostabios vargonų muzikos. Savo ruožtu baptistų draugijoje visi jos nariai atrodė labai draugiški, tarpusavyje pažįstami. Pamaldos nebuvo labai įdomios, be meninių įspūdžių. Tėvas pasakė: „Tau reikėtų patekti į Ameriką pas juoduosius baptistus, kurie puikiai gieda ir net šoka.“ Bet su jais susipažinau tik tai filmuose.

Rygos namai visuomet dūzgė kaip bičių avilys. Pačių buvo nemažas būrelis, o dar prisidėdavo visas būrys draugų ir pažįstamų. Žmonėms patiko namų atmosfera, laisva, sąmojinga dvasia. O kai atvažiuodavo iš Berlyno mama, linksmybės užvirdavo su ypatinga jėga. Tai nebūdavo vien pasilinksminimai, visai ne, bet ir intensyvus intelektualių žmonių bendravimas, kuriuose aš – vaikas ir paauglė – galėdavau dalyvauti. Net kai kuriuose vakaronių žaidimuose. Vienas mėgstamiausių buvo vadinamasis „literatūrinis teismas“. Jį organizuodavo, jei pasirodydavo kokia ypač įdomi ir reikalaujanti apmąstyti knyga. Vienas atstovaudavo kaltinamajam, pagrindiniam herojui arba kitu atveju pačiam autoriui. Jam paskirdavo advokatą, gynėją. O prieš jį žaidė prokuroras, kuris labai griežtai stengėsi apkaltinti teisiąją. Likusieji turėjo dalyvauti kaip liudininkai, kiekvienas turėjo turėti savo požiūrį. Jie argumentuodavo ne tik remdamiesi knyga, bet taip pat fantazuodavo autoriaus stiliumi. Šiuose improvizuotuose spektakliuose galėdavau dalyvauti ir aš, jei pajėgdavau.

Tai buvo daug įdomiau, negu vien paprastai perpasakoti skaitytą knygą. Tai buvo patrauklu, sąmojinga – lyg savas teatras. O dar muzika! Tuo metu mokėti groti koku nors instrumentu bent kiek muzikaliems inteligentams buvo beveik privaloma. Esu jau minėjusi, kad ypač muzikali buvo Cilė. Ir mama mokėjo groti fortepijonu, bet savikritiškai kitų „savo garsais neapsunkindavo“. Tarp draugų buvo ir smuikininkas, ir violončelininkas. Visai natūralu, kad kartais susiburdavo toks lyg namų orkestrėlis. Nežinia kodėl, ypač muzikalūs buvo pažįstami gydytojai. Man susidarė įspūdis, kad chirurgas, pavyzdžiui, būtinai turi groti smuiku, kad pirštai pasidarytų lankstūs. Kartais vykdavo improvizuoti maži koncertai.

Gerai prisimenu du tėvo jaunystės draugus. Vienas jų buvo jau minėtas grafas Lubenskis, su kuriuo tėvą siejo bendri prisiminimai apie išdaigas Peterburge. Keletą metų Lubenskis, būdamas Lenkijos pasiuntinys Latvijoje, Rygoje gyveno nuolat, o vėliau, jau grįžęs į gimtinę, retsykais atvažiuodavo į svečius. Ir mano tėvai svečiuodavosi jo giminės dvare Lenkijoje. Grafas Lubenskis, žinoma, dievino mano motiną, be to, demonstravo tai su tikru lenkų aristokrato užmoju – diplomatinio paštu iš Italijos ir Prancūzijos pristatydavo jai jūrų skanėstų, kurių nebūdavo Rygoje, o kiekvienių metų sausį, mamos gimtadieniui, lėktuvu atsiųsdavo į Rygą arba Berlyną jos mėgstamų baltų alyvų. Kitas ekstravagantiškas tėvo draugas jau nuo gimnazijos laikų buvo Baltijos vokiečių baronas Korfas. Jis į mūsų namus atvedė jau tuo metu gan gerai žinomą rašytoją ir filosofą grafą Hermaną Keizerlingą (jei neklystu – iš Estijos dvarininkų), kuris dažnai būdavo Rygoje. Jų protingų pokalbių visai nesuprasdavau. Vis dėlto su baronu Korfu mane sieja vienas reikšmingas epizodas. Būtent jis paskatino mane, tuo metu tik pradinės mokyklos mokinę, pirmą kartą susimąstyti apie nacionalinį klausimą.

Gali atrodyti net keistai, bet aš, žydu mergaitė, labai ilgai nesusidūriau su joku *ypatingu požiūriu* savo atžvilgiu. Žinojau

apie žydų tautos ilgą istorinį kelią, apie didybės ir praradimų epizodus. Teoriškai žinojau ir apie judofobiją bei antisemitizmą, apie visokius prietarus, giliai išišaknijusius per daugelį šimtmečių. Tačiau saugioje vaikystėje, savame kultūros pasaulyje tiesiogiai ir skausmingai su visu tuo nesusidūriau. Girdėjau ir pati pastebėjau, kaip šiuos prietarus, be kita ko, sėkmingai panaudoja konkurencinėje kovoje, atsikratydami pajėgių varžovų žydų, todėl reikią ypač gerai mokytis ir daug žinoti, kad suaugusiųjų gyvenime būtum pripažintas. Maždaug tokia formuluotė susikūrė mano sąmonėje. Latvijoje ir tarp latvių viso to netrūko, tačiau, kaip tėvas tuo metu mąstė, prietaringas latvių požiūris apie žydus dažniausiai egzistavo latentinėje ir neagresyvioje stadijoje, kuri pasireiškė pirmiausia buitiniu lygiu arba interesų konflikte. Demokratiškos konstitucijos ir įstatymų sąlygomis savitarpio supratimas esą realiai pasiekiamas. Ilgą laiką tautybės klausimai mano sąmonėje neužėmė gyvybiškai svarbios problemos vietos, nors minčių kėlė.

Jau ankstyvoje vaikystėje pastebėjau nenuginčijamų skirtumų tarp tautybės, tautos ir nacijos sąvokų supratimo Rygos ir Berlyno bendrabūvyje, kurie man kėlė nuostabą. Mano vaikystės ikihitleriniame Berlyne, kaip ir skaitytose vokiškose knygosė, visi Vokietijos piliečiai oficialiai juridškai buvo pripažinti vokiečiais. Toks požiūris dominavo ir mūsų aplinkoje. Panašus nusistatymas buvo ir Paryžiuje, pavyzdžiui, prancūzų požiūryje į naciją. Tuose sluoksniuose, su kuriais susidurdavau, etninė kilmė neatrodė labai svarbi, esmingiau buvo kultūra ir kalba, kurios suteikdavo pagrindą žmonių bendrumui. Vokiečių kultūros veikėjai žydai – rašytojai, mokslininkai, menininkai – ir patys jautėsi judėjų religijos vokiečiais, taip pat kaip kiti vokiečiai buvo liuteronai arba katalikai. Taigi ir buvau įsitikinusi, kad priklausymas valstybei ir atitinkamai kultūrai nustato tautybę, o etninės šaknys, tautybė, kaip ir meilė bei vienybė šeimoje ir giminėje, yra privatus reikalas. Žinojau, kad čia pat yra ir visai kitoks požiūris, žinojau ir sąvokas „rasizmas“, „agresyvusis

nacionalizmas“, šiek tiek teoriškai pažinojau su tuo susijusias neapykantos ir negailestingų užpuolimų apraiškas. Tačiau man, vaikui, paauglei, nė į galvą neatėjo, su kokia galinga energija ši nuodinga sėkla greitai sudygs mano gyvenamojoje erdvėje.

Rygoje pats požiūris į klausimą buvo kitoks. Negalėjau atsisėbėti, kaip žmones pirmiausia skirsto pagal tautybę ir tikrai tada charakterizuoja pagal asmenines savybes arba padėtį. Ar nebuvo keista, kad, pravėrusi duris, tarnaitė pranešdavo seneliui: „Ponia, pas mus atėjo kažkokia dama rusė.“ Arba seneliui: „Pone, atėjo latvis“, kartais pridurdama arba *ponas*, arba *vyriškis* pagal klasinį principą. Apie žydus ji taip nepranešinėdavo. Jos supratimu, šeiminkų tautiečiai buvo savaime suprantami svečiai, kitataučių atvykimas atrodė neįprastai. Čia tai buvo normalus (vėliau supratau – charakteringas Rytų Europai), iš anksto priimtas, taip sakant, *a priori* skirstymas į kategorijas. Turėjo praeiti tam tikras laikas, kol ištyrusi istorinius priežastinius ryšius šiek tiek suvokiau šias mentaliteto ir sąmonės išankstines sąlygas. Vaiko vaizduotėje sulyginau savo dviejų gyvenamųjų vietų skirtumus, jie priminė man du baldus: Berlyne – spintą, o Rygoje – komodą. Spintoje visi drabužiai sukabinami eile ir kombinuojami pagal poreikį ir norą. Komodoje visi daikteliai sudėlioti į stalčius. Stalčiai uždaromi, ir dėti jų turinį į skirtingas kombinacijas nepriimta. Sugyvena taikiai, bet visada išsaugomas iš anksto nustatytas uždarumas.

Žinoma, realiame gyvenime vienoje valstybėje ir ekonomikoje atsiranda bendrų interesų, minčių, bendradarbiavimas, tačiau daugiausia viešojoje erdvėje. Privačiame gyvenime uždarumas buvo norma. Kai mano, mergaitės, smegenyse ėmė gimi romantiškos hipotezės, kilo abejonių, ar negalėtų atsitikti taip, kad savo „tikrojo“ išvis nesutiksiu, nes jis sėdi kitame stalčiuje. Prakeikta išankstinė lemtis! Tačiau manyje ji visose srityse jau nuo vaikystės žadino kategorišką protestą. Mano prigimtis visada priešinosi bet kokiam fatalizmo variantui.

Atmintyje išliko atsitikimas su baronu Korfu. Kartą Rygoje,

kai tėvai per eilines šventes svečiavosi senelių namuose, atėjo jo mokyklos draugas baronas Korfas. Girdėjau kalbant, kad jis šiuolaikiškai mąstantis liberalas, kuris pernelyg nesisieloja dėl praėjusių Baltijos vokiečių dvarininkų viešpatavimo laikų. Nazizmo jis nepriėmė jau iš pat pradžių, kai tik šis pradėjo kelti galvą, niekaip nepriėmė. Todėl prie kavos puodelio, kur, skirtingai nuo vakarinių pobūvių, mėgdavau būti kartu, visus nustebino barono Korfo pasakymas, kad jam labai malonu, jog nereikia sėdėti prie vieno stalo su latviais. Kaip ir dauguma vaikų, kuriems auklėjimas neįskiepijo prietarų, buvau apdovanota natūraliu teisingumo pojūčiu. Barono Korfo žodžiai mane iš tikrųjų šokiravo. Ką tai reiškia? Kodėl? Ir senelių namuose visuomet girdėjau apie visų tautybių atstovus: visi yra tokie pat žmonės. Gerai, kad akivaizdžiai nustebęs tėvas paklausė, ką svečias turi galvoje. Korfas pasakė, kad su latviais kartu dirbti galima, nieko bloga, tačiau asmeniškai tarp jų jis jaučiasi nejaukiai. Jie iki šiol dar nesą *salonfaehig*, elgiasi dirbtinai ir nenatūraliai, lyg stengtųsi pademonstruoti kažkokį gerą išsiauklėjimą. Todėl ir pats jaučia įtampą ir diskomfortą. Tai kartais taip slegia, kad jis geriau vengia latvių kompanijos. Tėvas pasišaipė, ar tik čia nekalba barono kilmės pranašumo pojūtis. Vėlesnis pokalbis apie istoriją, engiamų tautų kompleksus, individualią ir kolektyvinę savianalizę ir kitus protingus dalykus man dar iš tikrųjų nebuvo suprantamas. Net labai nesiklausiau tolesnių kalbų, mano galvoje tęsėsi čia paliestų klausimų sprendimas, pavyzdžiui, kas yra prietarai, ar nėra taip, kad pirmiausia reikia bandyti žmogų pažinti prieš ką nors apie jį sprendžiant. Kitaip kiekvienam iš mūsų gali grėsti neteisingas nuosprendis. Šitaip manau iki šiol.

Dėl latvių ir mažumų reliatyvaus uždaramo, nesusijusio darbo santykiais, mano tėvų draugų ir pažįstamų rate Rygoje latvių iš tikrųjų buvo nedaug. Paradoksalu, bet mes su latviais dažniau susitikdavome Berlyne negu Rygoje. Natūralu, kad tarp latvės ponios Bergfeldės svečių buvo ir vidutinės kartos latvių, sėkmingai dirbančių ir inteligentiškų žmonių. Į mano tėvus

kaip į rygiečius buvo galima kreiptis su klausimais apie Berlyno kultūrinį ir verslo gyvenimą, ir kartais susiklostydavo visai draugiški asmeniniai santykiai. Rygoje šitie santykiai niekada nebesitęsavo.

Visiškai atvirai mamai pareiškė Emilija Benjaminia, ko gero, pati įtakingiausia ir turtingiausia dama ikikarinėje Latvijoje, „spaudos karalienė“ – negaliu pasakyti, kur jos abi buvo Berlyne susitikusios. Ponia Benjaminia, kurios sesuo Ani Simson buvo aktorė Berlyne, ten tikriausiai gana dažnai pasirodydavo, žinoma, apsistodavo ne ponios Bergfeldės pensione. Atsimenu tiktai mamos ironišką pasakojimą apie vieną elegišką pokalbį. Ponia Benjaminia, kuri mamą Rygoje pažinojo tik iš matymo, sakė, kaip smarkiai gailisi, kad namuose neturi galimybės su mano mama palaikyti glaudesnių draugiškų ryšių. „Mano priėmimuose jūs būtumėte tikra puošmena, – pasakė ji, – tačiau aš turiu skaitytis su savo draugija. Ji yra mano, jūs turite savo. Taip pas mus priimta...“ Abi žinojo, apie ką kalbama. „Aš nuraminau šią inteligentišką damą, ji kalbėjo atvirai ir ciniškai, bet jautėsi nepatogiai, – juokėsi mama. – Pasakiau, kad man gerbėjų užtenka, tegul jau jūsų ponai lieka savo damoms.“

Baigdamą bandymą prisiminti vaiko mintis šiuo vėliau tokiu lemtingu klausimu dar kartą sugrįšiu prie tėvo optimistiško tikėjimo (deja, iliuzijos) Latvijos valstybe, kuri jo akyse buvo visus jos piliečius vienijantis pagrindas, Latvijos Konstitucija, kurią jis labai vertino, ir įsitikinimo, kad laisvės ir tautinės savigarbos sąlygomis priėtarus ir įtarimus po truputį galima išgyvendinti. Štai muzikantų, sportininkų, taip pat medikų gretose palaipsniui, savaimė suprantama, jau pastebimi pasikeitimai. Pagrindas – vienybė darbe, interesuose, kultūroje. Teisinė valstybė, piliečių bendrumo suvokimas – šiuos žodžius gerai žinojau. Taip buvo kalbama prieš Ulmanio pučą ir parlamentinės demokratijos likvidavimą, nes vėliau psichologinė atmosfera keitėsi. Sveika ir gerbiama tautinė savigarba vis labiau buvo *pripumpuojama* iki savimeilio, bravūriško ultranacionalizmo.

Rygoje iš mūsų namų svečių prisimenu du latvių menininkus – Ludolfą Libertą ir Sigismundą Vidbergą. Per stebuklą pas mane iki šių dienų išliko Vidbergo dekoruota lėkštė, kurios iš mūsų vėlesniojo Rygos buto marodieriai ir plėšikai neišnešė todėl, kad ji buvo įskilusi. Libertas mėgdavo atvykti vienas, nes jo žmonos – operos dainininkės Amandos Libertės-Rebanės – santykiai su mano motina buvo labai šalti. Gana dažnai pas mus svečiuodavosi Jurijus Jurovskis ir Jekaterina Bunčuk iš Rusų dramos teatro – tuo metu jie buvo laikomi pora. Į Jurovskį daugelis žiūrėjo kaip į baltą varną, nes jis buvo viena tų retų Rygos rusų kultūros garsenybių, kuri ir asmeniškai buvo smarkiai integravusis į latvių meno sferas.

Mama stipriai niekino savitarpio nacionalinius prietarus, dvasinį ribotumą, nuo kurio ir žydų aplinka toli gražu nebuvo visiškai laisva. O, Dieve, kokius kitą tautybę niekinančius argumentus reikėdavo kartais išklausti svečiuojantis pas kitos aplinkos ir pažiūrų žydus! Reikia pažymėti, kad, mano nuomone, nė vienoje Latvijoje gyvenančių tautinių mažumų nebuvo tiek daug kultūros, papročių, pažiūrų prasme skirtingų grupuočių kaip tarp žydų. Bet tai jau istorinis klausimas, kuris neįeina į mano atsiminimus.

Gerai prisimenu kitą įdomų žmogų – politiką Margerį Skujenieką. Kad ir kokios būtų jo pažiūros atskirais momentais, jo ir mano tėvo santykiai buvo geri ir pagrįsti tarpusavio pagarba. Būdama gimnazistė ypač susidomėjau juo kaip mokslininku ir autoriumi. Kartą, 1938-aisiais, Margeris Skujeniekas po ilgos pertraukos paskambino tėvui ir atėjo padovanoti savo kapitalinį darbą – visapusišką statistinį Latvijos gyvenimo tyrimą. Jau tada išstudijavau jį su milžinišku susidomėjimu. Tai darbas, kuris iki šiol padeda realiai, be ideologinės miglos, suvokti ikisovietinės Latvijos tikrąją visuomeninę ekonominę būklę. Sovietų laikais jį laikiau nelabai matomoje vietoje ir duodavau paskaityti tik tiems, kuriais pasitikėjau.

TĒVAS IR MOTINA

TARP manęs ir pusbrolių buvo per didelis amžiaus skirtumas, kad jie būtų galėję tapti mano pašnekovais ir bendraminčiais. Augau viena tarp suaugusiųjų, vaikiški žaidimai manęs niekada labai netraukė, nors bendraamžių draugijoje jaučiausi gerai, linksminausi ir kitų nesišalinau. Su lėlėmis taip pat beveik nesu žaidusi. Tikriausiai aš jų turėjau, bet jokių emocinių prisiminimų neliko. Man patikdavo įvairūs žaidimai, kur reikėdavo pamąstyti, stalo žaidimai, prie kurių senelių namuose kartais būriuodavosi visa šeima ir svečiai. Vienu metu senus ir jaunus traukė bendras loto žaidimas. Gausų giminių ir pažįstamų būrį, kuriame mano gyvenimo rytas praėjo kaip žavus spektaklis, nuoširdžiai mylėjau ir pati buvau mylima bei lepinama. Ir vis dėlto – tai gali atrodyti paradoksaliai – ir mano vaikystėje buvo griežtumo, net netyčinio žiaurumo. Nesu tikra, ar mano artimieji tai suprato. Žinoma, niekada neabejojau, kad tėvai mane myli, tačiau nuolatinio jų artumo, kuris ne be pagrindo laikomas vaikui būtinu, man kasdien trūko – net Berlyne, kai gyvenome kartu. Prieš užmiegant mane kartais kankindavo liūdesys, apie kurį niekam nesakiau.

Mano šeimoje nebuvo priimta bučiuotis, myluotis ir burkuoti. Bučinyš, apkabinimas buvo palyginti reta ir reikšminga meilės išraiška. Kartais norėjau daugiau švelnumo ir fizinio meilumo. Artumas tarp manęs ir motinos, tarp manęs ir tėvo, kuris išvis buvo labai glaudus, daugiausia pasireiškė pokalbiais, supratimu, palaikymu. Tačiau dažnai praeidavo savaitės, net mėnesiai nesimatant su tėvais. Patys liūdniausi momentai buvo, kai motina ir tėvas išvažiuodavo iš Rygos arba kai man

reikėdavo palikti Berlyną. Kartais atrodė, kad visas gyvenimas susideda iš nepertraukiamų išsiskyrimų. Tada verkdavau, bet tai man reikėjo daryti slapčia vakarais lovoje. Mama nekentė ašarų ir skundų. Gerai žinojau, kad tai ją erzina. Atsimenu, kartą mama vėl išvažiavo. Paėmiau jos pagalvę, prispaudžiau prie savęs ir traukiau į save jos pažįstamą kvapą. Tai buvo brangūs prancūziški kvėpalai *Je reviens*, kurie reiškia „aš sugrįšiu“. Greit nusiraminau, tačiau vistiek buvo liūdna. Bet vėliau kiekvieną kartą skiriantis man sekėsi vis greičiau susivaldyti ir nesileisti į sentimentus. Nežinojau, kad greit ateis laikas, kai teks skirtis be vilties *Je reviens*.

Taip jau nuo mažumės reikėjo išmokti savo problemas dėstyti aiškiai, suprantamais žodžiais. Tam, žinoma, reikėjo mokėti aiškiai mąstyti. Tada šeima galės stovėti tau už nugaros mūru, be pamokslavimų ir nuodėmių skaičiavimo. Vaikui toks reikalavimas visada susivaldyti kartais atrodo labai negailestingas. Tačiau suprantu, kad būtent tai man buvo neįkainojama mokykla.

Kitų akyse buvau išlepintas vaikas, kuriam nieko nedraudžiama. Bet iš tikrųjų visiškai nebuvo išlepinta įnorių ir pasileidimo prasme. Kaip asmenybė buvau laisvesnė ir labiau gerbiama negu daugelis mano bendraamžių, tačiau pati mokėjau nusistatyti ribas, pripratau nesigailėti savęs ir nelaukti gailesčio iš kitų. Tai nebuvo labai lengva.

Vienas mamos postulatų, kurį jau minėjau, skelbė, kad gyvenime yra nedaug dalykų, į kuriuos reikia žiūrėti visiškai rimtai. Būtent – mirtis ir meilė ir viskas, kas susiję su jomis. Tikriausiai todėl ji taip dramatiškai reaguodavo į artimųjų ligas. Keista, kad daugiau nei po trisdešimties metų būtent šiuos žodžius girdėjau iš didžios aktorės lūpų kaip jos kredo. Tai buvo Ana Manjani, su kuria pavyko pasišnekėti po spektaklio per jos gastroles Leningrade. Iš tikrųjų mama pavirsdavo į tikrą angelą sargą, net per daug rūpindavosi ir visą savo dėmesį skirdavo tam „laimin-gajam“, kuris sirgdavo. Kartais net svajodavau susirgti, nes tada

mama viską mesdavo šalin, niekas kitas jai nebeegzistuodavo, ji sėdėdavo prie mano lovos, kartais net skubiai atvažiuodavo į Rygą, pati mane slaugydavo ir pralinksmindavo. Kai niekuo nesirgau, turėdavau apsieiti su guvernante.

Motina buvo fantastiška slaugė, tai buvo jos ypatingas talentas. Tėvas sirgdavo labai retai, bet kiekvieną kartą sunkiai. Kartą Berlyne jis buvo ties gyvybės ir mirties riba, grėsė sunkus invalidumas. Užleistas ūminis smegenų žievės uždegimas. Mama pareikalavo, kad jis sveiktų namie, ponios Bergfeldės pensione, o ne ligoninėje. Jai, pagrindinei slaugei, padėsianti samdyta medicinos seselė. Nepasitraukdama nuo ligonio lovos nei dieną, nei naktį, kurias praleisdavo čia pat sėdėdama fotelyje, ji stengėsi viską daryti pati. Jos nuomone, ligoniui niekas nesuteikia tiek gyvenimo jėgų, kaip galimybė bet kuriuo paros metu pramerkus akis priešais save matyti išsipuošusią ir besišypsančią žmoną. Todėl ji ir tą kartą, ir kitais ligų atvejais apsirengdavo gražia šviesiai mėlynos ir baltos spalvos suknele kaip medicinos seselė. Jai visada būdavo kvepianti ir švytinti. Motinos apskaičiavimas pasiteisino, tai pripažino ir tėvo pagrindinis gydytojas, garsus profesorius Zauerbruchas, kuris labai abejodamas vis dėlto leido ligonį palikti namie. Po tėvo sėkmingo pasveikimo jis nešykštėjo komplimentų: pagrindinis nuopelnas čia esąs gražiosios ponios pasiaukojamos pastangos.

Tokiais atvejais aiškiai pajausdavau savo tėvų tikrus, gilesnius santykius, kurie kasdienybėje ne visada būdavo pastebimi.

Būdama ištekėjusi mama ne kartą gavo rimtų pasiūlymų skirtis ir tapti žmona kito – turtingesnio, garsesnio, tituluoto. Bet čia tėvas galėjo jaustis visiškai ramus – jis žinojo, kad niekada jokiomis aplinkybėmis neiškeis jo į ką nors kitą. Kad ir kas atsitiktų, flirtas, rimtesnis susižavėjimas nebuvo esminiai.

Kartą, kai man jau buvo penkiolika, mes su mama kurį laiką gyvenome naujajame Kemerių viešbutyje. Neatsimenu, kokios procedūros buvo jai rekomenduotos, bet svarbiausia buvo vakaronės prabangiame restorane ir bare. Ir man, jau kaip panelei, ten

atsirado kavalierių – trejetas jaunų švedų. Vieną vakarą netikėtai užtikau motiną gana nedviprasmiškoje situacijoje su vienu iš ilgamečių draugų. Vėliau įvyko atviras suaugusių moterų pokalbis. Motina man paaiškino savo ištikimumo ir nedalomos meilės sampratą, kuri niekaip nesutapo su bendrai priimta. Ji sakė, kad tikrasis vyras, vedybos jos akyse yra amžini, taip pat kaip tėvas arba brolis – dalis jos pačios. Nepriklausomai nuo to, kas kada nors galėtų atsitikti dėl įvairių impulsų ir įnorių. Situoktinis – visuomet pirmoje vietoje. Tikra ištikimybė, jos manymu, pirmiausia yra ištikimybė žmogui, o ne vyrui siaurąja erotine prasme. Ji man pacitavo anglų poeto Ernesto Dousono eilėraštį: „*I have been faithful to thee, Cynara! In my fashion*“ („Buvau tau ištikimas, Sinara! Kaip tai moku ir sugebu“). Žmonės skirtingi, ir jų meilės bei ištikimybės prigimtis skiriasi, tačiau ši ištikimybė išsirinktam žmogui turi būti nepalenkiama. Nepasakysiu, kad vėliau gyvenime visada pritariau šiai sampratai, aš kitokios prigimties, tačiau to niekada neužmiršau.

Kuklesniais periodais, kada tėvai išgyvendavo finansinių sunkumų, iš naujo įsitikindavau, kad mama skyrėsi nuo kitų man žinomų Rygos ponių, kurios net trumpalaikį pinigų stygių paprastai priimdavo kaip sunkų likimo smūgį. Ji tai priimdavo be panikos ir jokiū būdu nelaikė smūgiu. Nesunku pinigus niekinti, kai jų pilna, bet ji šios nuostatos neatsisakė ir sunkiais momentais.

Galvoje išlikęs ryškus vaikystės vaizdas. Tai buvo 1931-aisiais, per didžiąją krizę, kai tėvas iš tikrųjų bankrutavo. Lėšos ištirpo, net guvernantė buvo atleista. Iš Berlyno tėvai atvažiavo į Rygą *išsilaižyti žaizdų*, kaip juokavo mama. Nuomojosi tris mažus mebliuotus kambarėlius pas vieną ponią Antonijos gatvėje. Pietauti eidavome pas senelius čia pat už kampo Elizabetės gatvėje. Prisimenu, kaip mama juokdamasi ir su komišku patosu vaidindama melodramą nebylaus filmo stiliumi atidarė spintą bei lagaminus ir numetė ant lovos viską, kas vertinga, – sabalų ir šermuonėlių apsiaustus, audinių kailinius, sidabrinės lapės,

bērē iš aksomo dėžučių brangakmenius, kad tėvas neštų į lombardą arba parduotų, kaip išeis. Vienintelis, su kuo ji niekada nesiskyrė, buvo garsusis žaliasis smaragdas. Kaip tikrai moteriai jai patiko puoštis, bet ji niekada rimtai neprisirisdavo prie papuošalų. Tai buvo tiktai įrėminimas, kuris galėjo būti, o galėjo ir nebūti, nes ji pasitikėjo savimi atlikdama bet kokį vaidmenį ir vilkėdama bet kokį kostiumą. Abu tėvai nuo mažens man leido suprasti: iš tikrųjų vertinga yra tai, ko niekas negali atimti, – širdis, protas, žinios, humoras, galų gale ir pats grožis, kol esi jaunas ir sveikas, ir, žinoma, visos meilės apraiškos.

Šiuo sunkiu metu mes su mama ruošėmės kažkur važiuoti traukiniu. Stovėjome Rygos stotyje prie antros klasės vagono ir laukėme, kol leis įlipti. Atskubėjo kažkokia dama šaukdama: „Ponia Eva, ponია Eva!“ Sustojusi sunkiai ištarė: „Jūs važiuojate antra klase?“ Mano motina su saulėta šypsena žaibiškai atšovė damai: „Kur Aš važiuoju, ten visada pirma klasė!“ Pacituosiu ir daug vėliau įvykusį tokio pat žanro pokalbį su kita dama, kuri bandė įgelti mamai: „Ar jūs žinote, kad jūsų duktė pastebėta blogoje draugijoje?“ „Kur yra mano duktė, ten visada gera draugija!“ – toks buvo mamos atsakymas. Ir jį įsirašiau į savo atminties magnetofono juostą ir visam gyvenimui į savo sąmonę.

Netrukus mes jau galėjome palikti Antonijos gatvę. Tėvai sugrįžo į Berlyną. Aš likau pas senelius.

Tada, kai tėvai galutinai paliko hitlerinę Vokietiją, 1935–1936 metų žiemą prasidėjo palyginti trumpas, sunkus periodas jau Rygos bute Vidus gatvėje 9. Ten mes turėjome namų tarnaitę latgalę Manią, dailią, gyvenimo džiaugsmo kupiną šviesiaplaukę, nuovokią ir imlią. Pasakodama, koks didelis skurdas viešpatauja jų namuose Latgaloje, daugiavaikėje šeimoje, ji neslėpė, kad pati buvo numačiusi gyventi kitaip. Ji labai prisirišo prie mano mamos, mokėsi iš jos, kaip rengtis ir elgtis, o mamai taip pat patiko užsiimti Manios lavinimu. Mamos pažįstamos damos, atėjusios išgerti kavos ir palošti kortomis, juokavo, kad Eva net tarnaitę sukūrė pagal savo atvaizdą ir panašumą. Mania vis dėlto

neužmiršo ir savo giminaičių, stengėsi jiems padėti. Mama leido Manios kambarėlyje apsigyventi jos krikšto dukrai Ženiai, kol Mania dažnai nakvodavo pas sužadėtinį. Ženia norėjo Rygoje išmolti įmantrios siuvėjos amato. Mergina pasirodė gabi, turėjo įgimtą skonį, todėl mamos patarimai jai pravertė. Kaip tik tuo metu mama vėl nebegalėjo sau leisti siūdintis brangių modelių, bet Paryžiaus madų žurnalų mes turėjome, ir mama pati piešė sau originalius drabužius. Ženia greit išmoko siūti. Virtuvėje stovėjo jai dovanota siuvimo mašina, ir ji pasiuvo kelias ypač prabangias sukneles, dėl kurių mamos pavydžioms damoms nekilo jokių abejonių, kad jos tiesiai iš Paryžiaus. Mes slapta palaiškėme šią legendą ir džiaugėmės mistifikacijos pasiekimais.

Manęs drabužiai, juo labiau elegantiški, nedomino labai ilgai. Nekenčiau tiktai tuo metu Rygoje viešpatavusios klostuotų merguželių mados. Tačiau spalvų klausimu galėjau būti kaprizinga, netgi nesukalbama. Spalvų suderinamumą arba nesuderinamumą jaučiau fiziškai.

Kartą ankstyvoje vaikystėje, kai dar nelankiau mokyklos, iškilo konfliktas su prancūze guvernante – griežta kalviniste, kurio iki šiol neužmiršau. Vieną rytą ji, pačiupusi rusvus marškinėlius ir salotų žalumo kelnaites, liepė man apsilvilti. Šaltai atsisakiau. Guvernantė apstulbo negalėdama suprasti priežasties. Vaiko kaprizus reikėjo rauti iš pat šaknų. Kategoriskai pareikalavo apsilvilti šiuos visiškai nesuderinamus daiktus. Rusvo ir žalio derinys man sukėlė fizinį blogumą, pareiškiau, kad tikrai susirgsiu. „Bet juk to niekas nematys“, – visiškai prarado kantrybę guvernantė. Atsakiau: „Bet aš juk žinau, ką apsirengiau, jaučiu spalvą savo oda.“ Teko kreiptis į aukštesniąją instanciją. Mama suprato iškart. Stengdamasi neįžeisti guvernantės ji taktiškai paaiškino, kad, kilus asmeninės aprangos klausimams, reikia atsižvelgti į vaiko skonį. Guvernantė buvo taip smarkiai pasipiktinusi, kad net norėjo atsisakyti toliau dirbti. Bet šitas atvejis liko mano atmintyje kaip įrodymas, kad jau vaikystėje buvau gerbiama šeimoje kaip žmogus, kuris turi teisę į savo asmeninę nuomonę.

Nors ir nebuvo labai dažnai su mama, būtent ji mano gyvenime buvo tas žmogus, kuris padarė didžiausią įtaką. Proto ir išsilavinimo srityje daugiau impulsų man ateidavo iš tėvo. Charakteryje ir gyvenimo suvokime atskaitos taškas didžiąja dalimi man buvo motina. Pripažįstu ir Lulovų giminės paveldimumą, auklėjimo ir gyvenimo sąlygų reikšmę, tačiau mamą mylėjau ne vien kaip motiną, ji man labai patiko, aš ja žavėjausi. Man patiko, *kokia* ji, *kas* ji, tačiau anksti kilo abejonių, ar man patinka, kaip ji gyvena. Sau buvau numačiusi kitokią ateitį, savarankiškesnę, darbingesnę, nepriklausomą. Tuo metu neabejojau, kad žmogus yra savo likimo šeimininkas, savo laimės kalvis, ir vis aiškiau pradėjau galvoje žymėti sumanyto kelio kryptį.

Atsimenant savo apmąstymus, planus, ruošimąsi suaugusiojo gyvenimui, kuris man atrodė saulėtas ir patrauklus, į galvą ateina kadras iš seno, mokyklos laikais matyto kino filmo. Filmą vadinosi Kavalkada, žinoma, nespalvotas. Laivo denis, didžiulis okeaninis milžinas, aplink žvaigždėta naktis ir rami okeano platybė, prie turėklo – jauna pora, žiūrovas jau žino, kad tai jaunavedžiai. Laimingi, kala ateities planus. Kameros judesys ir kadre – netoli pritvirtintas gelbėjimosi ratas su laivo pavadinimu *Titanic*. Ir mes tuo metu gyvenome lyg ant atrodytų saugaus okeaninio milžino nugaros. Bet ledo sangrūdos jau artėjo. Gyvenime – kaip filme, štai taip.

KNYGOS, TEATRAS

MANO mėgstamiausia vieta Elizabetės gatvės bute buvo vadinamoji *didžioji salė*, kurios abu langai su mažais erkeriais išėjo į gatvę. Ji buvo kartu ir salonas, ir biblioteka, nes prie visų sienų stovėjo įstiklintos, bet ne uždaros knygų spintos. Tai buvo mano rojus. Galėjau imti ir skaityti, ką panorėjusi – ir romanus įvairiomis kalbomis, ir didelius, storus bei brangius meno leidinius, kuriuose galėjau susipažinti su įžymių menininkų tapybos ir skulptūros reprodukcijomis. Rygos knygynuose tuo metu buvo galima gauti beveik viso pasaulio leidinių. Didžiuosiuose knygynuose buvo ir katalogai, pagal kuriuos buvo galima užsakyti retesnių knygų. Knygų man niekada neatsakydavo, bet kitur disponuodavau nedidele grynųjų pinigų suma. Atrodo, mano kišenpinigiai buvo penki latai savaitei. Daugiau man ir nereikėjo. Kinui, svarbiausia, arba kokiam skanėstui. Taip pat supratau, kad mokykloje, kurioje bendramoksliai buvo iš skirtingų galimybių šeimų, būtų paties prasčiausio skonio pavyzdys demonstruoti savo didesnes išlaidavimo galimybes. Tai būtų *mauvais gout* – vieni paniekinančiausių žodžių mūsų namų leksikoje.

Paprastomis dienomis didžioji salė paprastai būdavo tuščia. Šalia knygų spintų prie kiekvienos sienos stovėjo odinės sofas su staleliu ir foteliais, kitame kampe – didelis rašomasis stalas, daugiau nieko – salės vidurys tuščias. Tiktai milžiniškas kilimas per visas grindis, kurį kartais dėl šokių nuimdavo. Šitas kilimas man buvo labai mielas. Jo pakraščiais vingiavo plačios rytietiško rašto gėlių juostos, o pats kilimas raibuliavo nuostabia žalsvai mėlyna spalva, vietomis su smulkiu ornamentu. Atrodo, kilimas buvo

persiškas. Kai buvau maža, man patiko ant jo ir žaisti, ir skaityti. Išivaizdavau, kad tai okeanas, ir jo pakraščiuose pažymėjau žemynus. Išėjusi iš spintos knygą – juk kiekvienas veiksmas vyksta kokioje nors vienoje ar kitoje pasaulio dalyje – įsitaisydavau atitinkamame žemyne ir ten skaitydavau.

Tėvų knygos, įsigytos Berlyne, irgi galų gale atkeliavo į Rygą – Elizabetės gatvės knygų spintas, nes ponios Bergfeldės apartamentuose nebuvo vietos didelei bibliotekai.

Kai būdama ketverių metų išmokau skaityti, tuoj pat atsisakiau, kad man paskaitytų. Tai, kad galėjau imti iš lentynos bet kurią knygą, man teikė laisvės pojūtį, kuri branginai sulaukusi bet kokio amžiaus. Galėjau pati rinktis. Tai buvo pirmas reikšmingas žingsnis kelyje į suaugusio žmogaus savarankiškumą. Pirmasis žingsnis į paralelų pasaulį, kuri buvo sukūrę į Dievą panašūs demiurgai – didžiosios dvasios, pranašai ir fantazuotojai. Jis man atrodė toks pat realus ir apčiuopiamas kaip tas, kuris supo mane. Ten įgijau pašnekovų, draugų ir mokytojų visiems laikams. Iš knygų pasisemta patirtis man buvo ne mažiau svarbi suprantant, kas vyko su manimi pačia. Tai man taip svarbu, kad savo gyvenimą galėčiau dalinti į didelius etapus ir pagal tai, kokią knygą kuriuo metu skaičiau.

Kol buvau tik bejėgė maža klausytoja, medžiagą skaitymui, žinoma, parinkdavo suaugusieji, bet ir tuomet gana kategoriškai deklaruodavau savo pageidavimus. Pavyzdžiui, didžiosios dalies brolių Grimų pasakų negalėjau pakęsti todėl, kad jos buvo žiaurios ir niūrios, be to, didvyriai dažnai elgėsi visiškai kvailai, o skaityti apie kvailius man niekada nepatiko.

Pavyzdžiui, galvojau, kad alkanas vilkas nebūtų prarijęs kvailos Raudonkepuraitės, jeigu ji būtų nors kiek mandagesnė, jau nekalbant apie gailestį, ir iš savo krepšelio pavaišinusi pilkajį. Senelei ir taip būtų užtekę, vadinasi, būtų išgelbėta jų abiejų gyvybė. Vaikų pasakos mane domino tik tada, jei jos juokino arba buvo prasmingos, sukurtos protingų žmonių, kokias mėgsta skaityti ir suaugusieji, pavyzdžiui, Anderseno kūriniai.

Tik pradėjusi skaityti iš karto susižavėjau graikų mitais ir epais, jie man atstojo pasakas. Tai, be abejo, buvo tėvo nuopelnas – jis, visą gyvenimą žavėjęsis antikos pasauliu ir jo paveldu, buvo tvirtai mane į jį įvedęs. Turiu priminti, kad Vokietijoje klasikiniam švietimui vis dar buvo skiriama daugiau dėmesio negu daug kur kitur. Tai buvo pagrindas ir draugo Pauliuko išsilavinimui. Mano vaikystėje vokiečių kalba buvo išleista daug knygų, kuriose graikų-romėnų mitologija ir epinė literatūra, taip pat Biblijos istorijos buvo atpasakojamos vaikui suprantama, patrauklia kalba, be to, nuostabiai iliustruotos – su antikinių skulptūrų ir pastatų fotografijomis, graikiškų vazų piešinių reprodukcijomis. Būtent todėl, kad buvau dar maža ir viską suvokiau kaip realų išgyvenimą, ši klasikinė kultūra į mano gyvenimą įėjo visiškai organiškai, kaip pačios patirtis. Prie to prisidėjo ir mamos legenda apie mūsų protėvius senojoje Aleksandrijoje... Vaikystėje jaučiausi, lyg pati būčiau galėjusi tiesiogiai per kartas bendrauti su to laiko herojais ir dievais.

Ne mažiau svarbu, kad šitos knygos įtvirtino rimtus kriterijus, supratimą, kas yra literatūra. Tai nereiškė, kad skaičiau tik žymiąsias knygas, visiškai ne. Pajutusi skaitymo skonį, būdama iki beprotybės smalsi, griebdavau ir skaitydavau viską, kas pasitaikydavo. Tėvų literatūriniai interesai buvo skirtingi. Mama žavėjosi tuo, kas buvo vadinama moderniąja literatūra, pradedant Čechovu ir Pirandelu, Prustu, Džoisu, rusų poetėmis Achmatova ir Cvetajeva, o tėvas greta savo pamėgto stoiko Marko Aurelijaus ir vokiečių XX amžiaus didžiųjų meistrų kaip prasiblašymą ir poilsį vertino dalykiškai ir tiksliai parašytus detektyvinius romanus. Arba dokumentinę literatūrą – pavyzdžiui, memuarus. Ant tėvo naktinio stalelio greta didžiojo romiečio kaip taikus kaimynas paprastai gulėdavo eilinis Edgaro Vuoleso detektyvas. Tėvas tvirtino, kad niekas taip gerai neleidžia užmiršti dienos rūpesčių ir garantuoti gilaus miego, kaip gerai išnarpliotas ir atskleistas nusikaltimas. Dėl to problemų aš niekada neturėjau, ir tas pats Vuolesas arba Konan-Doilis man buvo prie širdies,

o Šerlokas Holmsas mano vaizduotėje ypač gerai sugyveno su graikų dievais. Galbūt todėl ir šiandien mano kino kontinente vienodomis piliečių teisėmis gyvena King Kongas arba Tarzanas ir Bergmano bei Felinio filmų herojai. Kartais į mano rankas patekdavo Vokietijoje populiarios romantiškai sentimentalios knygos mergaitėms, kurias taip pat mielai skaitė mano klasės draugės Liuterio mokykloje, pavyzdžiui, Elzės Uri leidinių serijos, man jos atrodė nuobodžios. Tačiau to meto nuostabios vaikiškos literatūros naujienos – Ericho Kestnerio herojai Emilis, Sagutė ir Antonas – mane lydėjo per visus augimo etapus ir yra mieli iki šiol.

Greitai, dar prieš mokydamosi Rygos mokykloje, atradau istorinius romanus. Pradėjau dar labiau domėtis istorija. Į ją žiūrėjau kaip į neišsenkančią dramatišką, tragišką ir komišką siužetų saugyklą, iš kurios galėjau semtis žinių apie visuomenę ir žmogų. Šios knygos man niekada nebuvo pernelyg storos, pavyzdžiui, vokiečių autoriaus Felikso Dano romanai iš tautų kraustymosi laikų. Dėka istorinių romanų pradėjau skaityti ir rusų kalba, kurios rašyba iš pradžių man kėlė tam tikrų sunkumų. Prisimenu, pavyzdžiui, kad ir į Rusijos imperijos istoriją mane pirmiausia įvedė Aleksejaus Tolstojaus (senjoro) romanas *Kniaz Serebrianyj*.

Po antikos ir viduramžių eros atradau dramaturgiją kaip patrauklią medžiagą skaitymui. Klasės draugės stebėjosi šiuo mano susižavėjimu, nes pjesių skaitymas tarp jų nebuvo populiarus. Proza arba poezija – taip. Jau buvau keletą kartų teatre, pirmiausia Operoje, bet skaitydama dialogus ir remarkas pripratau prie *savo galvos scenos*, kaip tai vadinau. Ten suvaidindavau perskaitytą. Savo fantazijose buvau režisierė, bet niekada ne aktorė. Gyvenau kartu su kiekvienu personažu, bet nesiidentifikavau su vienu herojumi. Ši aistra prasidėjo per mano dešimtąjį gimtadienį, kai tėvas padovanojo Šilerio rinktinius raštus. Jis jautė, kad Šilerio pjesės su savo aistringumu užsidegimu ir etišku patosu galėtų būti giminingos mano tuometėms nuotaikoms. Perskaičiau *Plėšikus*

ir *Vilhelmą Telį*, kurie iš pradžių mane sužavėjo labiau nei kiti kūriniai, bet netrukus ir visa kita. Šį tą galėjau pamatyti ir teatre. Rygoje mane džiugindavo Dailės teatro pastatymai.

Maždaug tuo pačiu metu istorijos knygoje susidūriau su didžiaisiais vokiečių humanistais. Nežinia kodėl, bet mano simpatijos pakrypo į Ulrichą fon Hutoną, o ne į protingąjį Erazmą Roterdamietį. Ulrichas man atrodė panašus į Šilerio herojus. Ulricho fon Huteno gyvenimo moto man buvo toks artimas, kad pasilikau jį visam gyvenimui kaip savąjį ir net šiandien nesiruošiu jo atsisakyti. Vėliau išsiaiškinau, kad tai citata iš Horacijaus, bet poetas pačią mintį pasiskolino iš Senekos. Ji skamba taip: „*Si fractus inlibatur orbis / impavidum fereant ruinae*“ („Nors ir su triukšmu sugriūtų pasaulis, / vieną nesugniuždytą griuvėsiai pamatys“). Nežinau, kodėl paauglė mergaitė būtent šį sakinį įsidėmėjo visam gyvenimui, bet stengiausi juo remtis visuose gyvenimo išbandymuose.

Per dvyliktąjį gimtadienį gavau visus Šekspyro kūrinius – dviem kalbomis, vokišką vertimą ir originalą. Anglų kalbos mokiausi ir mokykloje, ir papildomai šnekamąją kalbą pas privačią mokytoją anglę. Žinoma, Šekspyro tekstai skiriasi nuo šiuolaikinės anglų kalbos, bet kaip tik jis labai padėjo man susipažinti su šios kalbos skoniu ir galimybėmis. Į vokiečių kalbą Šekspyrą išvertė XIX amžiaus poetai romantikai Šlegelis ir Tikas. Sulyginau vertimą su originalu ir įpratau tai daryti visada, kai susidurdavau su vertimais. Taip palyginti anksti suvokiau, kad originalas ir vertimas niekada nėra visiškai adekvatūs. Tai mane paskatino bent jau skaitant įvaldyti vis naujas kalbas, kad niekas negalėtų manęs apgauti. Todėl italai ir sako *traduttore traditore* – vertėjas išdavikas.

Kartą ponios Etinger parduotuvėje paėmiau labai storą leidinį anglų kalba – antologiją, kurioje buvo surinkti geriausi pasaulinės lyrikos pavyzdžiai. Sunkiai parsitempiau jį namo. Netikėtumas manęs laukė jau iš pat pradžių, jis įvedė mane į visiškai naują interesų sritį. Tai buvo Echnatono himnas saulei.

Man atrodė, kad visai gerai orientuojuosi senovės Egipto istorijoje, buvau skaičiusi ne vieną knygą apie kasinėjimus, pati turėjau nuostabų fotografijų leidinį apie Tutanchamono kapą. Dabar mane nustebino atradimas, kad prieš daugelį tūkstantmečių išreikštos mintys ir jausmai gali būti tokie artimi ir šviesūs mūsų laikais. Būdama penkiolikos metų atradau tris prancūzų poetus, kurie lydi mane iki šiol – tai Boderas, Verlenas ir Rembo. Ypač artimas tapo Verlenas. Atrodo, būtent žodžių melodija labiausiai jaudina mane bet kuriame eilėraštyje.

Šis lyrikos atradimo periodas susijęs ir su mano vaikystės draugu Pauliuku, su mūsų paskutiniu susitikimu Rygoje 1938 metais. Pauliukas buvo pradėjęs medicinos studijas Šveicarijoje ir dėjo viltis likti dirbti ten gydytoju. Per kažkurias atostogas Pauliukas atvažiavo pas mus į Rygą į svečius. Jis jau buvo jaunas vyras, o ir aš šešiolikos metų nebebuvo vaikas, bet mūsų draugystė atsinaujino taip lengvai ir greitai, lyg jokio išsiskyrimo nebūtų buvę, ir toliau neperžengdama brolio bei sesers santykių. Greitas tarpusavio supratimas pirmiausia atsirado ir dėl mūsų literatūrinio skonio sutapimo. Pauliukas buvo tas, kuris mane supažindino su naujausių laikų vokiečių poezija, pirmiausia su savo favoritais Rilke ir Štefanu George. Pirmąjį iškart pripažinau savu, jis stabiliai įėjo į mano vidinį pasaulį. Pauliukas išvažiavo, greit visi mūsų keliai išsiskyrė, prasidėjo visai kitoks, kupinas sunkių išbandymų gyvenimas. Pauliuko daugiau niekada nebesutikau. Audringi istorijos vėjai užpustė jo pėdsakus, tačiau atminimui apie save jis man paliko Rilkę.

Yra dar viena knyga, kuri mane lydi nuo paauglystės metų. Pačiu laiku, tai yra penkioliktąją gimimo dieną, tėvas man padovanojo Larošfuko aforizmų ir maksimų rinktinę. Įrištas į minkštą, raudoną safjano odą leidinukas su aukso raižiniu (iš *Bibliothèque rose* serijos) pasirodė pastoge gyvenimo filosofui, kurio išmintis man tapo džiaugsmo ir jėgos šaltiniu. Radau tiksliai ir sąmojingai suformuluotas mintis, kurias mielai pati būčiau išreiškusi, tiktai niekada nesugebėčiau taip tobulai to

padaryti. Kai kurios geros Larošfuko maksimos sustiprino pačios užtikrintumą, gyvenimo principus. Nors ir visam gyvenimui įsidėmėta – „*Il est plus honorable d'être trompé par ses amis que de leur méfier*“ („Didesnė garbė būti draugų apgautam, negu jais nepasitikėti“), didžiąja dalimi sutampa su mano pažiūromis į artimus žmones.

Jau būdama vyresnė moksleivė Rygoje greta Latvijoje žinomų prancūzų rašytojų, pradedant mamos mylimu autoriumi Prustu, staiga nelauktai pastebėjau vienoje atsiųstų knygų siuntoje dar visai nežinomo jauno rašytojo ilgą apsakymą su neįprastu, nepatraukliu pavadinimu *Šleikštulys*, kuris mane labai patraukė ir atitiko to momento mano kritišką požiūrį į pasaulį. Reikėjo laukti ilgus metus, kol šeštajame dešimtmetyje vėl pasidarė prieinami jau garsaus Žano Polio Sartro vėlyvesni literatūriniai ir filosofiniai darbai.

Pastaraisiais metais ypač dažnai prisimenu knygą, kuri jau mokyklos laikais mane taip giliai sujaudino ir išvirtino atmintyje. Tai buvo vokiečių autoriaus Franco Verfelio *Keturiasdešimt Muzadago dienų*, parašyta 1933 metais, Hitleriui atėjus į valdžią. Ji pirmą kartą literatūroje atsigręžia į XX amžiaus pirmąjį didelį genocidą – armėnų tautinės mažumos nežmonišką masines žudynes Turkijoje 1915–1916 metais, per Pirmąjį pasaulinį karą, kai Turkija kariavo kaizerinės Vokietijos pusėje. Nušautų ir kitaip nužudytų armėnų skaičius viršijo milijoną. Romanas remiasi likusių gyvais armėnų ir kitų liudininkų pasakojimais bei labai negausiais dokumentais. Tuo metu svarbiausi dokumentai apie šį nusikaltimą dar buvo laikomi už septynių užraktų kaip karinė paslaptis, kurios paviešinimo terminas dar neatėjęs. Mūsų laikais prieinami visi archyvai, ir pasirodė, kad liudininkų ir rašytojo pasakojimas visiškai atitinka tiesą. Už sausų istorinių faktų romane atsiveria konkrečių gyvų žmonių likimai.

Ir Berlyne, ir Paryžiuje tėvai turėjo pažįstamų armėnų, maionių žmonių, kuriuos skaitydama knygą įsivaizdavau aprašytų

aukų vietoje, ir tai bendrą išgyvenimą padarė dar gyvesnį. Šitas istorinis romanas man paliko tokį gilų įspūdį, kad kurį laiką negalėjau atsipeikėti, pokalbiuose su tėvais ir artimais draugais vis sugriždavau prie šios temos, tyrinėjau, kiek įmanoma, istorinį kontekstą, karo apimtų didžiųjų valstybių abejingumo priežastis, atkaklią Turkijos valstybės tiesos slėpimo politiką (tai iš lėto pradedama įveikti tiktai šiandien). Tik vieno negalėjau numatyti, kad artimiausioje ateityje patys turėsime išgyventi kai ką panašaus.

Taip pat norisi papasakoti apie kai kuriuos savo, atrodo, pačius ankstyvuosius teatrinius įspūdžius, kurie buvo tokie stiprūs, jog vėliau apie juos ne kartą galvojau su visišku profesiniu interesu. Perpasakojimus ir samprotavimus apie spektaklius ir aktorius namuose girdėdavau nuo mažens. Rygoje tėvai vis dažniau lankėsi Operoje, Rygos Rusų dramos teatre, o iš pastatymų latvių kalba labiausiai vertino Dailės teatro spektaklius. Mane į teatrą vestis pradėjo gana anksti, tačiau nelabai dažnai. Iš pradžių į muzikinius pastatymus, bet kartais patekdavau ir į rimtus pastatymus suaugusiesiems. Jei ir nedaug ką supratau, ankstyvi meniniai įspūdžiai net pasąmonės lygyje buvo neįkainojami. Taip ankstyvoje vaikystėje scenoje mačiau du pasaulinio garso aktorius ir kiekvienas iš jų paliko mano vaizdinėje atmintyje po neištrinamą *momentinę nuotrauką*.

Vieną spektaklį Berlyne mačiau dar būdama ikimokyklinio amžiaus, net nežinau, kokia tai buvo pjesė, tačiau bet kuriuo atveju neskirta vaikams. Tikriausiai gubernantei buvo išieginė ir mama, nenorėdama manęs palikti vienos namuose, pasičiupo kartu į teatrą. Vaidino Fricas Kortneris, įžymus aktorius, žinomas mane supantiems suaugusiesiems jau iš garsiųjų ekspresionistinių nebyliųjų filmų. Spektaklyje (tikriausiai bulvarinėje melodramoje) jis vaidino vyrą, kuris, apgautas žmonos, nusprendė ją nunuodyti. Prisimenu tiktai tokį vaizdą: Kortneris, publikai matant, įberia kažko į vyno taurę, įeina jo žmona, salė apmiršta – tuoj pačiups taurę ir išgers. Mama pašnibždomis

man paaiškina, už ką jis keršija, tai suprantu, bet tada scenoje įvyko kažkas keisto ir nepaaiškinamo. Mačiau, kad apgautas ponas iš tikrųjų labai įžeistas, kad jame liepsnoja neapykanta šiai moteriai, bet tuo pačiu metu iš jo sklinda ir begalinė meilė (žodis „aistra“ man dar nebuvo žinomas). O mįslingiausia buvo tai, kad ilgą laiką Kortneris stovėjo nugara į žiūrovus. Nematydama jo veido, vien iš nugaros supratau, kaip baisiai jis kenčia. Vėliau, skaitydama knygas apie Fricą Kortnerį, Berlyne klausydamasi pasakojimų apie jo legendinius vaidmenis ir pastatymus, suvokiau, kad būtent tai buvo viena jo aktorinio meistriškumo ypatybių – visu kūnu, raumenų įtampa, lyg ir visiškai nejudant įteigti sudėtingas emocijas. Tuo įsitikinau pati keliuose filmuose.

Maždaug tuo pačiu metu, būdama šešerių ar septynerių metų, Rygoje patekau į *Revizorių* Rusų dramos teatre. Tai pjesė, suprantama visuose lygiuose, ir net vaikui įdomu žiūrėti, kas atsitinka, jei vieną žmogų supainioja su kitu. Iš tikrųjų prisijuokiau iš širdies. Chlestakovą vaidino gastrolierius Michailas Čechovas. Man atrodė, kad jis yra ne tik mažutis ir plonutis, bet ir neįtikėtina lengvas. Jis lyg plazdėjo po sceną, net pasakiau mamai: „Jis toks lengvas – kojomis visai neliečia žemės.“

Praėjo daug metų. Maskvoje turėjau artimą draugę teatro kritikę Nataliją Krymovą, režisieriaus Anatolijaus Efroso gyvenimo draugę. Kartu su garsiąja Stanislavskio mokine, režisiere ir pedagoge Marija Knebel ji pamažu rengė Michailo Čechovo raštų ir laiškų rinktinę. Ilgus metus Sovietų Sąjungoje apie ją kaip emigrantą nutylėdavo, bet septintajame dešimtmetyje abi damos dirbo dėdamos viltis, kad netuščiai. Sėdėjome su Nataša pas senąją poniją Knebel, kuri gyveno kartu su savo seserimi (jos abi man priminė Stanislavskio laikų relikvijas), kalbėjomės apie Michailą Čechovą. Pasakojau, kad pas mus Rygoje dar galima sutikti latvių aktorių, kurie mokėsi jo studijoje ir turėtų ką pasakyti. O ir man likę tokie vaikystės prisiminimai apie jo Chlestakovą. Marija Osipovna žiūri į mane, klausosi, pradeda šypsotis,

o Nataša, pasiraususi popierių krūvoje, ištraukia lapą, kuriame perrašytas Michailo Čechovo tekstas, atrodo, laiško fragmentas. Ruošdamas Chlestakovo vaidmenį jis sugalvojo ir savyje ugdė tokį lengvabūdiškumo ir lengvumo pojūtį, kuris fiziškai padarytų jį lyg nepriklausomą nuo žemės traukos. Toks aktoriaus genialumas atrodo beveik neįtikėtinas, nes jo konceptualios savijautos įgyvendinimas scenoje akivaizdžiai įtikino net mažą vaiką.

Berlynas man labiau siejosi su filmų ir ekrano herojais, o teatrus ir Operą daugiausia lankiau Rygoje, kurioje taip pat virė kultūrinis gyvenimas ir ypač muzikos pasiūla buvo beveik neišsenkanti. Ne viskas liko atmintyje. Kaip akinantį įspūdį prisimenu spektaklį *Sevilijos kirpėjas* su dviem fenomenaliais gastrolieriais dainininkais – iš Paryžiaus atvažiavusiu Fiodoru Šaliapinu don Bazilijo vaidmenyje ir iš Maskvos atvykusia Valerija Barsova – nuostabiu koloratūriniu sopranu Rozinos vaidmenyje. Namuose kalbėjo: „Kur dar pasaulyje būtų galima scenoje kartu išgirsti iš Rusijos emigravusį genialų bosą ir sovietų operos žvaigždę Barsovą!“ Žinojau ir gerbiau taip pat savas Rygos Operos žvaigždes Kaktinį, Ančarovą-Kadikį, Priednieką-Kavarrą, Vasiljevą ir, žinoma, Marij Vėtrą. Taip pat primadonas Alidą Vanę, Amandą Rebanę, Mildą Brechmanę-Štengelę. O kur dar baletas – Osvaldas Lemanas, Edita Pfeiferė, Mirdza Grikė ir daugelis kitų mūsų sceninio meno hierarchijoje buvo vertinami aukščiausiu lygiu. Už visą šį už namų sienų atskleistą spindintį, skambantį ir spalvingą pasaulį esu dėkinga savo tėvams, kurie man jį atvėrė kaip kažką niekuo kitu nepakeičiamą ir gyvybiškai būtiną.

Tarp tėvų pažįstamų buvo ir du rusų emigrantai, kurių nuopelnai Latvijos Operos ir baleto teatrą iškeliant iki pasaulinio lygio iki šių dienų minimi su dėkingumu, būtent baletmeisterė Aleksandra Fiodorova ir operos režisierius Piotras arba Peteris Melnikovas. Melnikovas buvo legendinio rusų boso Ivano Melnikovo, Musorgskio draugo, sūnus. Jis buvo Šaliapino draugas

iš tų laikų, kai buvo režisierius Peterburgo Marijos teatre. Jo šeima taps man atrama tamsiosiomis ateities dienomis.

Tarp tėvų pažįstamų buvo dar vienas, kuris ypač traukė mano dėmesį. Tai – misteris Bekeris iš Amerikos, nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio – kino firmos *Metro-Goldwyn-Mayer (MGM)* atstovas Baltijos valstybėse. Jo rezidencija buvo Rygoje, Elizabetės gatvėje, kažkur arčiau Brivibas gatvės. Erdviose jo biuro patalpose buvo ir filmų demonstravimo salė – didoka patalpa su tuzinu fotelių ir kėdėmis pagal poreikį. Ten į *MGM* filmų privačias peržiūras jis kviesdavosi mano tėvus. Kvietimas liesdavo ir mane, kur galėjau būti kiek tinkama. Ten galėjau susipažinti su Greta Garbo, Džonu Kroufordu, Klarku Geiblu, muzikos žvaigždėmis iš *Brodvėjaus melodijų* ir jų tikrais, t. y. nepergarsintais, balsais. Amerikiečių filmai latvių kino teatruose dažniausiai būdavo rodomi sinchronizuota vokiška versija, kuri didžiai gyventojų daliai buvo suprantamesnė. Kadangi tos peržiūros vykdavo daugiausia vėlyvą priešpiečių metą, neabejodama pasiduodavau gundymui ir, praleisdama pamokas mokykloje, įsmukdavau į tamsųjį stebuklų kambarį. Svarbu buvo ir tai, kad čia negaliojo draudimas *iki 16 metų nerekomenduojama*. Šie žodžiai mano atmintyje išskviečia ypač negailestingą cerberį, saugojusį didįjį kino teatrą *Forum*. Šios padžiūvusios damos žila smulkiai garbanota ilgalaike chemine šukuosena iš visos širdies nekentė Rygos moksleivių kino entuziastų būrys ir apdovanojo ją pravarde *avigalvė-maitagalvė*. Nei mamos bateliai aukštais kulnais, nei dažytos lūpos arba tėvo skrybėlė ant moksleivio galvos nepadėdavo, nes avigalvės erelio akis abejingai demaskuodavo apsišaukėlius. Jei negalėdavai parodyti visateisio piliečio paso, tave gėdingai viešai išvydavo iš rojaus prieangio.

LIUTERIO MOKYKLA

LIUTERIO mokykla buvo labai arti senelių namų, o vėliau ir mūsų naujojo buto, vadinamajame Forburgo kvartale, kurį Rygos vokiečiai buvo pasistatę sau, bet vėliau nuomodavo ir kitiems. Forburgą riboja Dauguva ir Eksperto gatvė, o ši tęsiasi iki Vašingtono aikštės, kur buvo JAV ambasada. Iš kitos pusės jį riboja Auseklio gatvė ir Elizabetės gatvės pradžia. Šiame pastatų kvartale su dideliu stačiakampiu vidiniu kiemu veikė dvi vokiečių mokyklos – viena berniukams, kita mergaitėms.

Mokymosi Liuterio mokykloje laiką nuo 1931-ųjų iki 1937-ųjų pavasario prisimenu šiltai ir šviesiai. Vokietijoje jau pradėjo plisti nacizmo epidemija – tą jaučiau bei mačiau ir pati važinėdama pas tėvus, tačiau tie Baltijos vokiečiai, su kuriais susitikdavau mokykloje – ir mokytojai, ir pačios moksleivės, dar ilgai išlaikė sąlyginę imunitetą šiuo atžvilgiu. Tikrojo to meto politinių permainų masto tarp vokiečių nesuvokiau, bet kuriuo atveju to dar negalėjau analitiškai suvokti. Tačiau aiškiai jaučiau, kad ir mokykloje, ir klasės draugių namuose, į kuriuos dažnai kviesdavo, hitlerininkus paprasčiausiai niekino. Su vaikais apie politinius, idėjinius motyvus daug nekalbėdavo, bet net man buvo aišku, kad šituos naujus Vokietijos ponus laikė plebėjais, barbarais, agresyviais rėksniais iš Miuncheno aludžių, kurie garbės Vokietijai nedaro. Tikriausiai pačioje vokiečių mažumoje brendo ir kitokios nuotaikos, jos gyvenime vyko sudėtingi ir priešaringi, daugeliui kankinantys procesai. Finalas buvo Baltijos vokiečių likimas, sekant Hitlerio kvietimu sugrįžti į senąją gimtinę – Reichą 1939 metais. Vėliau man šį turtingą įvykių laiką išsamiai nušvietė daktaras Paulius Šimanas, bet čia noriu rašyti tik apie tai,

ką pati tuo metu išgyvenau ir apmaščiau. Į vokiečius – savo etninius brolius pačioje Vokietijoje (*Reichsdeutsche*) mano klasės mergaičių šeimos daugiausia žiūrėjo su tam tikru pranašumu. Klasė man tuomet buvo lyg miniatiūrinis Latvijos vokiečių bendruomenės modelis. Pradinėje mokykloje mano klasėje buvo ir kelios žydų mergaitės. Pasiturinčių ir inteligentiškų žydų šeimų tėvai savo vaikams stengėsi duoti Vakarų Europos išsilavinimą, ypač pradžioje – pradinėje mokykloje.

Po pradinės mokyklos jos išeidavo į žydų arba latvių gimnazijas dėl Ulmanio vyriausybės nurodymo, kad tautinių mažumų atstovai turi mokytis arba savo specifinėje, arba latvių mokykloje. Aš buvau išimtis tikriausiai todėl, kad tėvai dar gyveno Berlyne ir nebuvo aišku, ar kelias neves į Vakarų, o ne atgal į gimtąją Rygą. Liuterio mokykloje nė viena iš mūsų nepastebėjo nė mažiausios didžiojo vokiškojo šovinizmo arba antisemitizmo apraiškos. Mano klasėje tik vienintelė mergaitė buvo iš „reicho vokiečių“ šeimos. Dieve apsaugok, kokius kliesdus ji nešė iš namų ir dėstė mokykloje. Nebepreismenu, kas buvo jos tėvas, bet tikriausiai užkietėjęs nacistas. Visas poniškos arijų rasės ir vokiečių išskirtinumo teorijas mergaitė iš pradžių dėstė kaip pamokslus, nepiktai, kaip savaimė suprantamas. Tačiau greit ji suprato, jai išaiškino, kad pas mus tai nepriimtina. Prestižinėje Liuterio mokykloje mokėsi daugiausia mergaitės iš dvarininkų arba miesto patricijų šeimų. Nors agrarinė reforma ir išmušė ekonominį pagrindą vokiečių baronams iš po kojų, jų namuose jautėsi šimtmečiais įprasta turtingumo ir išdidumo atmosfera. Buvusi vokiečių dvarininkija vis dar buvo organizuota kaip *Ritterschaft* (riterija), kurios visuomeninis gyvenimas vyko gana uždaramame rate.

Klasėje buvo kelios mergaitės, su kuriomis draugavau artimiau. Joms jaučiau ir simpatiją, ir savitarpio supratimą interesų srityje. Dvi iš jų – Renata Kiun – juristo duktė, tarp kurios protėvių buvo senasis Stenderis – vokiečių pastorius, sudaręs pirmąją latvišką gramatiką ir buvęs vienas latvių rašytinės literatūros

pradininkų, ir Regina fon Zivers, kadaisė galingos aristokratiškos giminės atšaka, devintojo dešimtmečio pabaigoje mane susirado Rygoje. Kai tik devintojo–dešimtojo dešimtmečių sandūroje galų gale galėjau išvažiuoti į Vakarų, daug kartų svečiavausi ir Bonoje, ir Bilefelde, kur jos gyveno su šeimomis. Malonios buvo ir moksleivės užsienietės – danė Ilzė Rervich ir švedė Svea Karlson. Vis dėlto mano artimiausia draugė buvo Marsela Devilar, kurios tėvas buvo prancūzas, parfumerijos firmos *Koti* atstovas Baltijos šalyse, o motina, kuri labai jauna mirė nuo džiovos, – latvė balerina. Marselą auklėjo krikštamatė, motinos sesuo, ir latvių kalba jai buvo gimtoji, kaip ir prancūzų. Liuterio mokykloje ji išmoko trečią kalbą – vokiečių. Dideliame bute Aspazijos bulvare Marsela, vienintelė iš pažįstamų vaikų, namuose turėjo filmų demonstravimo aparatūrą, tiesa, nebyliojo. Ji buvo skirta pirmiausia motinai atminti. Taip pat su drauge aš žiūrėdavau jos tėvo mėgėjiškai nufilmuotus filmukus, kuriuose žavinga motina, graži ir kupina gyvenimo džiaugsmo, matėsi tai besisupanti valtyje Ženevos ežere, tai gėlių pilname sode kažkur Paryžiaus priemiestyje. Mes žiūrėdavome ir senus garsiuosius nebylius filmus, kurių ketvirtojo dešimtmečio viduryje kino teatruose jau seniai neberodė, tačiau buvo galima juos nuomotis siaurose aštuonių ir šešiolikos milimetrų juostose. Taip susipažinau su Čarliu Čaplinu, Basteru Kitonu, Patu ir Patašonu, Asta Nilson ir kitomis nebyliojo kino žvaigždėmis, kurių pavardės ir veidai buvo pažįstami iš senų kino žurnalų ir vaikystėje matytų kino plakatų, ypač Berlyne.

Internacionalinis margumynas bendru vokiečių kultūros pagrindu šioje mokykloje skatino supratingą požiūrį į etninius klausimus, kurį visi jautėme. Mane dažnai kviesdavo į Baltijos vokiečių namus ir įsitikindavau, kad šioje bendrijoje pirmiausia dėmesį kreipia į tai, ar žmogus yra gerai išauklėtas ir europietiška išsilavinęs, ar gerai moka vokiečių kalbą. Pastebėjau tik viena – tradiciškai kaip savaiame suprantama egzistavo tylus pranašumo prieš latvius požiūris, kuriuo mane kažkuriuo

vaikystės momentu nustebino tėvo mokyklos draugas baronas Korfas. Pavyzdžiui, mano klasėje mokėsi Astrida Brede, jos tėvai buvo išsiskyrę, todėl mokykloje pažinojome tik motiną. Šnibždėjosi, kad jos tikrasis tėvas buvo latvis Briedis, ji pati apie tai niekada nekalbėjo, ir mergaitės žinojo, kad nepadoru jos ko nors klausti ir išvis apie tai kalbėti. Mano loginiam mąstymui iki galo nebuvo suprantama, kodėl tuo pat metu nieko nejau-dino, kad Marselos mirusi motina yra latvė ir su ja galima su-sipažinti net mėgėjiškame filme. Mąščiau – galbūt todėl, kad Marsela prancūzė, o ne vokietė?

Auklėjimas šeimoje, patirtis Paryžiaus kosmopolitinėje aplin-koje manęs vaikystėje išvis neskatino galvoti apie vadinamuosius nacionalinius klausimus, nors, kaip jau sakiau, vaikystėje mane stebino izoliacija tarp Rygos etninių grupių ir fundamentalios prasmės suteikimas tokiam nuo žmogaus noro ir nuopelnų ne-priklausomam požymiui kaip tautybė. Tuo metu prie horizonto jau ištvinko žvėriška, paranoiška antisemitizmo šmėkla. Liuterio mokykloje ji dar neaptėdė mano mokymosi metų. Mokyklo-je įgytas puikus bendrasis išsilavinimas man buvo naudingas, tačiau vėliau pastebėjau, kad jis visas buvo nukreiptas į praei-ties palikimo įsisavinimą. Dvidešimtojo amžiaus prieštaringos dvasinės srovės, istoriniai kataklizmai, naujo tipo mokslinės ir meninės išvados šioje mokymo sistemoje neegzistavo. Laimei, visa tai galėjau gauti namie.

Ilgas trijų mėnesių atostogas vasarą šeima ir kitų giminai-čių būrys kaip ir anksčiau praleisdavo Jūrmaloje, Avuotuose. Tai buvo traukinių stotelė tarp Buldurių ir Dzintarų. Žinoma, mano tėvas nuomodavosi didelį dviejų aukštų namą, visada tą patį nuo 1926-ųjų, ir jame apsigyvendavo senelė ir senelis, mano tėvai ir aš, taip pat mamos brolis ir sesuo su šeimomis. Iš pradžių, kol nebuvo gimę abu mano pusbroliai, kiekvienai porai buvo skiriama po kambarį, taip pat man, vėliau jau rei-kėjo dar vieno bendro abiem berniukams. Aplink vasarnamį plytėjo didelis sodas, ir visa bendra veikla daugiausia vykdavo

arba pačiame sode, arba verandoje ir terasose. Namai visada knibždėjo žmonių, visi turėjo draugų, kurie ateidavo, atvažiuodavo, susipažindavo ir draugaudavo tarpusavyje, visi buvo jauni, linksmi, nerūpestingi. Vaikai turėjo visišką laisvę maišytis tarp suaugusiųjų, dar daugiau negu miesto butuose. Avuotuose būdavo nepaprastai gera, tad niekam neateidavo į galvą važiuoti į kokį prabangų užsienio kurortą. Pasitaikydavo, kad mano tėvai kartais trumpam dingdavo, bet viešpatavo bendras požiūris, kad leisti vasarą niekur nėra taip miela kaip Rygos pajūryje. Netoliese vasarnamiuose, daugiausia nuosavuose, gyveno dar kelios pažįstamos žydų šeimos su vaikais. Pavyzdžiui, firmos *Volfšmitas* savininkai, kuriuos vadino turtingaisiais Mizrochais – trys broliai su šeimomis. Tarp nedaugelio artimų draugų, kuriuos Rygoje turėjo mano tėvai, buvo būtent vienas šių brolių, kurio jauna, temperamentinga ir protinga žmona Lilia buvo mamos vienintelė tikra draugė Rygoje, o jos duktė Vivi – metais jaunesnė už mane – man buvo lyg sesuo. Charakteringa, kad šitas brolis buvo vienintelis nepraktiškas ir verslui netikęs visoje giminėje, tačiau be galo sąmojingas *salonų liūtas*, kurį solidūs broliai norom nenorom gelbėjo ir tempė už ausų iš skolų. Šios šeimos gražiai prižiūrėjo, plataus sodo teniso ir kroketo aikštelėse ir aš mielai mankštindavau savo iš prigimties tingias galūnes. Maloniausi būdavo pasiplaukiojimai valtimis ir jachtomis Lielupe iki jūros.

KEIČIASI BERLYNAS,
KEIČIASI GYVENIMAS

Į Berlyną važiuodavau per rudens, žiemos ir pavasario atostogas, kartais viešnage pratęsdama net iki mėnesio. To man mokykloje nedraudė, nes mokslas nuo to nenukentėdavo, dėl to problemų niekada nebuvo. Pirmaisiais gyvenimo Rygoje metais atsiskyrus nuo tėvų, mane lydėdavo guvernantė. Tačiau greitai tą kelią pradėjau įveikti pati. Dabar, manau, tiktai retas išdrįstų siųsti vienuolikos, dvylikos metų mergaitę vieną traukiniu į Berlyną, bet tada niekam net į galvą neateidavo, kad kelyje man galėtų atsitikti kas nors negero. Gerai prisimenu, kaip senelis su močiute mane išodindavo į miegamąjį vagoną, sumokėdavo palydovui, kad mane truputį prižiūrėtų ir atneštų arbatos, nes į vagoną restoraną, žinoma, neidavau, maisto turėdavau savo. Per ilgą naktį gerai išsimiegodavau, o sekančią popietę tėvai mane sutikdavo Berlyne. Todėl jau dešimties metų gavau visavertį suaugusio žmogaus Latvijos pasą, kad galėčiau keliauti be tėvų. Neslėpsiu, kad atvirai gyriausi šiuo dokumentu, nes joks kitas vaikas tokio neturėjo. Mūsų valstybė buvo Tautų Sąjungos narė, ir jos ribose Latvijos piliečiai galėjo keliauti be vizų ir specialių užsienio pasų. Paprasčiausiai nusipirkdavo bilietą, sėsdavo į traukinį ir važiuodavo. Kaip dabar Europos Sąjungoje. Tiksliai neprisimenu, bet ir bilietai tikriausiai nebuvo per daug brangūs, nes šia galimybe naudojosi labai daug įvairių sluoksnių žmonių. Žinau, kad beveik visi mano mokytojai vasarą važiuodavo į Europos valstybes, ypač į Vokietiją ir Prancūziją, kur kartais net mokėsi kažkokiuose kvalifikacijos kėlimo kursuose, taip pat visi mums pažįstami gydytojai. Ir net Elizabetės gatvės kiemsargis ateidavo pas mus konsultuotis, kur pasivaikščioti ir ką apžiūrėti Berlyne arba Paryžiuje.

Toks gyvenimas nuolat keliaujant man labai patiko, nes galėjau tęsti savo mėgstamą užsiėmimą – stebėti įvairius žmones, juos lyginti ir panaudoti savo fantazijose. Pastebėjau, kad Ryga ir ypač Berlynas po truputį keičiasi, tačiau aiškiai suvokti, ką visa tai reiškia, kol kas dar nepajėgiau. Vaikui ir net paaugliui atrodo, kad pasaulis, į kurį jis gimdamas pateko, yra kažkas nesugriaunamai pastovaus ir nekintamo. Jis neabejoja, kad tėvai visada bus tokie kaip šiandien, jauni ir gražūs, senelis ir močiutė jau pagyvenę ir mieli, apie save patį jis žino, kad būtinai užaugs didelis. Tačiau ir ši išvada neturėjo jokio konkretumo. Net vaikui, kuris daug skaito ir, vadinasi, žino bei supranta, kad pasaulis anksčiau buvo visiškai kitoks, taigi keisis ir ateityje, tai yra gryna teorija. Pavyzdžiui, labai gyvai ir vaizdingai galėjau persikelti į praeitį, bet dėl ateities nebuvo nė mažiausių įtarimų, kad ji labai esminiai galėtų skirtis nuo dabarties.

Taigi dar pirmaisiais atsiskyrimo nuo tėvų ir sąlyginai savarankiškais gyvenimo metais mažai ką supratau. Tiksliai stebint ir suvokiant fragmentišką informaciją, po truputį prabudo pojūtis, kad grėsmingai pradeda keistis aplinkinis klimatas ir kartu su juo – žmonių elgesys, įpročiai ir savitarpio santykiai. Taip pat ir Latvijoje, o ypač Vokietijoje, Berlyne, kai į valdžią atėjo nacionalsocialistai. Ir ponios Bergfeldės pensione atsirado naujų, su politika susijusių pokalbių temų bei sunkiai išsprendžiamų problemų. Šias permainas, atvažiuodama į Berlyną, kiekvieną kartą pastebėdavau, mane jos gąsdino, nors niekas, net suaugusieji, nenorėjo tikėti, kad jos yra negrįžtamos. Pirmiausia jos vis negailestingiau paliesdavo žydus. Bet ne vien juos. Suaugusieji tapo lyg nuolat susirūpinę, be to, ne vien tie, kurių protėviai buvo žydai. Tokiame mielame mieste ir vaikui pasidarė taip neįtikėtinau, lyg staiga būtų pradėjęs traukti šaltas skersvėjis. Su valstybės propaguojamu ir vis naujais įstatymais stiprinamu rasinės neapykantos ir smurto politikos diktatu susiję pokyčiai manęs ir mano tėvų iš pradžių tiesiogiai nelietė, mes buvome Latvijos piliečiai. Bet tėvas vieną po kito prarado verslo partnerius.

Darėsi vis sunkiau buityje išlaikyti buvusį gyvenimo lygį. Kančia buvo stebėti, kaip Vokietijos piliečius žydus pradeda žeminti, įžeidinėti ir plėšti. Daugėjo neteisiškų arešto atvejų, taip pat ir tarp mūsų pažįstamų.

Berlyno vaizdai ketvirtojo dešimtmečio pirmojoje pusėje man ir dabar labai aiškiai stovi prieš akis. Gatvėse vis įkyriau viešpatavo *rudmarškiniai*, kurie siautėjo ir šiurkščiai užkabinėjo žmones, jiems išvaizda panašius į žydus. Mes su mama galėjome vaikščioti drąsiai, nes auksaplaukė dama niekam nekėlė įtarimų, be to, gyvenome prabangiam *Kurfürstendamm* rajone, kuriame chuliganai pasirodydavo rečiau. Kaipgi aš, vaikas, be to, augęs visiškai apolitiškoje šeimoje, galėjau suprasti šių įvykių priežastis ir pasekmes, jei net dauguma suaugusiųjų iki šiol gyveno iliuzijose, kad tai galėtų būti trumpalaikė epidemija, krizės sukeltas praeinantis politinis posūkis, ir negalėjo patikėti, jog demokratiška valstybė su piliečių teisėmis ir įstatymais paprasčiausiai nušluota nuo žemėlapiu.

Jutau, nors iki galo nesuvokiau, kad didelis būrys beteisių, išstumtų iš normalaus oraus gyvenimo žmonių buvo patekę į visiškai kitą visuomeninį statusą. Prasidėjo Vokietijos žydų emigracija. Emigrantais nesidžiaugė nė viena valstybė, nors jų ribotą skaičių ir įsileido, gailėdamasi ar nesigailėdama, juos vis dėlto laikė našta ir trukdžiu. Jau esu sakiusi, bet kartosiu vėl ir vėl, kad viskas, kas tuo metu keitėsi ir griuvo mano akyse, atrodė kažkuo nesuvokiamu, nesuprantamu ir, svarbiausia, – nė kuo nepagrindžiamu. Žmonės juk įpratę mąstyti logiškai, ypač demokratiškoje visuomenėje. Taip ir aš. Įvykiai pradėjo įgauti vis labiau neįtikėtiną, norėtusi pasakyti – surrealistinį charakterį. Ne tik aš, bet ir protingesni už mane žmonės nepajėgė suvokti, kaip totalitarinė valdžia gali sau leisti elgtis ne tik negailestingai ir nežmoniškai, bet ir visiškai iracionaliai, atitinkant kliedėjimo sampratą. Lygiai toks pat jausmas mane, jau subrendusią, apėmė Latvijoje, kai mus okupavo Sovietų Sąjunga. Nemanau, kad buvau vienintelė, kuri gyveno susidurdama su nepaliamajomis

staignomis. Mes nepajėgėme net įsivaizduoti, kad kas nors panašaus išvis įmanoma. Vakaruose iki šiol sutinku žmonių, kurie iš tikrųjų negali suvokti, kaip su valdžios palaiminimu galima, pavyzdžiui, naktį įsiveržti pas beginklius žmones, ištraukti iš lovos, sugrūsti į gyvulinius vagonus ir išvežti nežinoma kryptimi. Arba paprasčiausiai neleisti žmogui išvažiuoti iš valstybės. „Kodėl jūs neprotestavote? Kodėl neišvažiavote?“ – klausia jie. Lygiai tokie nesuprantantys ir akli tuo metu buvome ir mes.

Pirmąsias *parodomąsias pamokas* šioje srityje man ir visai Europai pademonstravo Hitlerio Vokietija. Ši *patirtis*, žinoma, anksčiausiai susiformavo sovietų Rusijoje, bet europiečių sąmonė to, kaip tinkancio Europai, niekaip nesuvokė. Be to, tenyksiškai įvykiai žmonėms iš mano pasaulio ir, manau, išvis daugumai Europos gyventojų ilgą laiką buvo apgaubti paslapties. Šykščios žinios, kurios retkarčiais praspūsdavo pro geležinę uždangą, atrodė tokios neįtikimos, kad jas paprasčiausiai laikė perdėta niūria fantazija. Taip pat Vokietijoje, ką išgyvenau pati, iš pradžių daugeliui atrodė, jog nacių rėkavimai ir prievarta yra tiktai viešas triukas, kad menkai išsilavinusiose masėse *sužvejo-ty* balsus. Net mano tėvas, protingas žmogus, kuris visuomeniuose ir politiniuose procesuose paprastai sugebėjo numatyti keletą ėjimų į priekį, šį kartą apsiriko. Jis manė, kad, užgrobę valdžią, hitlerininkai daugiau nebegalės apsieiti ekstremaliais šūkais, nes reikės užsiimti valdymo organizavimu, ekonomikos ir daugeliu kitų praktinių klausimų, o kartu ir bendradarbiauti su kitais. Tuo metu mums į galvą neatėjo, kad rengiamas karas, kad žmonėse pirmiausia reikėjo sukurstyti agresyvumą prieš mitologinį priešą įvaizdį žydą ir įdiegti aklą paklusnumą vadiui bei prievartos principus visose pakopose. Nebuvo taip, kaip iš pradžių buvo meluojama: išsidūks ir nusiramins. Darėsi vis blogiau. Daugeliui žmonių, taip pat ir man, tampant suaugusiai, reikėjo pergaltvoti, pervertinti ir įveikti daugelį iliuzijų ir klaidingų supratimų.

Tuo metu pirmą kartą pajutau, ką reiškia būti žydu absurdiškos, agresyvios judofobijos aplinkybėmis. Istorija kupina paradoksu, ir mano šeimoje tuo metu dažnai būdavo kalbama apie tai, kad vienas šių paradoksu yra aplinkybės, jog šitas patologiškas antisemitizmas pritvinko būtent Vokietijoje – Lesingo ir Moisiejaus Mendelsono žemėje, kurios dvasinės vertybės buvo mūsų dvasinio gyvenimo organiška sudėtinė dalis ir kur, kaip daugeliui atrodė, tam buvo mažiausia pagrindo. Girdėjau kalbant, kad antisemitizmas daug didesniu mastu yra Rytų Europos reiškinys. Jis visuomet buvo stiprus Austro-Vengrijoje, bet ypač Rusijoje. Būtent ten žydų pogromų nelaikė kažkuo neįprastu, jie užsiliepsnodavo nuolat su valstybės aparato palaišymu. Būtent ten išryškėjo giliausias plyšys tarp inteligentijos, dvasininkų elito ir didžiarusiškojo šovinizmo, taip pat ir šiuo klausimu. Tuo metu iš pokalbių ir vėliau susirastų knygų sužinojau apie politiniais tikslais ikikarinėje Rusijoje inscenuotą Beilio procesą, apie caro slaptosios policijos užsakytus *Siono išminčių protokolus* ir kitas provokacijas. Bet kurios didesnės ar mažesnės krizės metu, kai žmonės nepaprastai nori surasti kaltininką, manipulatoriai savo interesais menkesniems protams sugundyti ypač sėkmingai naudoja šias ir dar kitas *žydų kaltės* schemas, senas, kažkur pasąmonėje išlikusias, beveik genetiškai paveldėtas klišes.

Koks literatūrinis, naivus man vėliau, grįžtant į prisiminimus, atrodė šis inteligentų – humanistų teorinis samprotavimas! Tačiau jame buvo ir dalis tiesos.

Iš tikrųjų apie tai jau esu kalbėjusi, kad Vokietijoje žydų integracija vyko organiškiausiai ir natūraliausiai. Net man, vaikui, buvo aišku, kad ikihitlerinėje Vokietijoje ir patys žydai jautėsi vokiečiais, ir vokiečiai, kuriuos mes pažinojome, juos laikė tokiomis. Jie skyrėsi vien tuo, kad buvo, kaip tuo metu sakydavo, judėjų tikėjimo.

Daug mūsų pažįstamų Pirmajame pasauliniame kare kovojo vokiečių armijoje, pelnė Geležinius kryžius. Mišrios santuokos

nebuvo jokia išimtis, daug žydų kilmės rašytojų ir menininkų atnešė šlovę vokiečių nacionalinei kultūrai. Pradėjau suprasti pasakymą, kad gimti žydu „nėra tautybė, bet likimas“, kuris lengvo gyvenimo nežada.

Istorinės aplinkybės privertė mane skausmingai susimąstyti apie tai, ką man pačiai ir mano šeimai galėtų reikšti šio, Vakarų civilizacijoje, atrodytų, dingusio, atavistinio instinkto atgaivinimas. Prisiminiau viduramžius su maro epidemijomis, kurios staiga sukėlė žydų pogromus ir žudynes, nes baimė ir katastrofos priešasčių nesupratimas prietaringų protų įtarimus nukreipė į tam tikrą svetimų žmonių grupę, kurią buvo lengva pripažinti kaltininkais. Kiekviename istoriniame laikotarpyje ir vietoje galime rasti tokių, kurie panaudoja šį fenomeną savo kovoje už valdžią, manipuliuodami.

Jau paskutiniaisiais metais Berlyne, kai man buvo dvylika ar trylika metų (paskutinį kartą važiauvau į Berlyną pas tėvus 1935 metais), pasibaisėjusi stebėjau, kaip greitai ir, atrodytų, lengvai normalūs, net malonūs žmonės staiga virsta visiškai svetimais priešais. Ausies krašteliu girdėjau ir atsiminiau, kokios šių permainų priežastys, kilmė ir šaltiniai. Žinojau apie ekonominę krizę ir jos pasekmes, apie žmonių problemas, apie tą visuomeninį foną, kuriame taip skambiai buvo sukurta koncentruota antisemitinė propaganda ir kuriamas priešas įvaizdis. Trumpa formuluotė: dėl visko kalti žydai. Išgelbės vadas ir *gryna nacija*. Kaip paprasčia ir aišku. Vėliau įsitikinau, žinoma, ir tuo, kad be hipertrofuoto priešas įvaizdžio negali apsieiti jokia totalitarinė valdžia. Komunistams tai kapitalistas, nacistams ir kitiems ultranacionalistams – žydas ir taip toliau. Galima ir derinys: žydas – kapitalistas, žydas – komunistas. Liūdniausia yra tai, kad ir tada, kai totalitarizmas sunaikintas arba žlugęs, tingus žmogaus mąstymas sąmonėje vis dar išsaugo lengvesnių sprendimų alkį ir šį daugelyje situacijų taip naudingą priešas įvaizdį. Taip į mano gyvenimą įžengė sunkios problemos, kurios, deja, nepradings visą tolesnį laiką.

Tuomet svarbiausia užduotis buvo patiriant kuo mažesnių nuostolių nepasimesti dabartyje, kuri darėsi panaši į kautynių lauką.

Laikysiuosi konkrečių įspūdžių. *Rudmarškinių* šlykščios išmonės Berlyno gatvėse, kurių liudininke retkarčiais būdavau, pasirodė tiktai preliudija. Tarp mūsų pažįstamų pradėjo dingti žmonės. Išėjo kažkur su reikalais – nebegrižo. Arba – išsivesdavo iš namų. Tai atsitiko ir daugeliui tėvo pažįstamų, ir socialdemokratams, ir paprasčiausiai žydams. Kai reitsykiais patekdavau į truputį atokesnius miesto rajonus, matydavau žydų parduotuves su išdaužytais langais, nusiaubtas ir, žinoma, apiplėštas. Man pačiai pasidarė aišku, kad nacionalistiniai šūkiei eina ranka rankon su paprasčiausiu banditizmu, plėšimo ir prievartos goduliu. Sukrėtė ir sunkių minčių kėlė čia pastebimas sadistinis pasitenkinimas nebaudžiamam žeminti ir kankinti silpnus, neginamus žmones. Būtent to veikiama kitais metais pradėjau skaityti ir tyrinėti psichoanalitinius veikalus apie valdžios patologijas. Kaip visada nuo mažų dienų toliau stebėjau ir bandžiau suprasti, kas atsitinka lyg ir normaliems žmonėms, pavyzdžiui, po truputį sistemingai auklėtiems vaikams. Staiga vienu kirčiu leidžiama ir skatinama tai, kas Vakarų civilizuooteje visuomenėje buvo laikoma nuodėme ir nusikaltimu.

Kol visi Vokietijos piliečiai kišenėse dar turėjo galiojančius pasus ir Vokietijos sienos buvo uždarytos tik iš dalies, toliaregiškesni ir apdairesni žydai jausdami širdgėlą paprasčiausiai išvažiavo, palikdami gimtinę ir viską, ką užgyveno. Iki 1939 metų vasaros buvo įmanoma išvažiuoti, jei tik turėjai vizą. Tačiau atimdavo visą nuosavybę. Pirmaisiais metais beveik visiems mūsų pažįstamiems išvažiuoti pavyko, jei tik jie atkakliai nesilaikė turto. Iš tų, kurių iš karto nesuėmė, kartais atvirai nuosavybės neatimdavo, tačiau brutalūs grasinimai žmones priversdavo lyg ir pagal įstatymą parduoti už simbolinę niekingą sumą arba oficialiai perrašyti naujiems savininkams *arjams*. Dėl tuomečių *pirkimo ir pardavimo* sutarčių bylinėjimasis vyksta iki šios

baltos dienos. Apiplėštieji arba jų turto paveldėtojai po karo Vakarų Vokietijoje atgavo teises į savo nuosavybę, bet pasirodė, kad juridškai lengviau savo teisybę apginti tiems, iš kurių turtą tiesiog atėmė, paleisdami juos į užsienį nuogus. O formalūs pardavėjai buvo patys pasirašę kokį nors juridinį dokumentą, kuris pasirodė turintis didelę vertę. Reikėjo įrodyti, kad parašas išgautas jėga ir apgaule – apie tai liudijo juokinga sandorio suma.

Karo išvakarėse, kai mūsų visa šeima jau buvo Rygoje, žydus iš Vokietijos oficialiai išleisdavo tik išimties tvarka. Kiek daug įvairių kalbų apie emigraciją prisiklausiau tais metais ir ponios Bergfeldės pensione, ir vėliau Rygoje, galvodama apie likusius Berlyne ir išvažiavusius, ir ginčų apie tai, ar Latvija yra saugi. Gerai supratau, kokia negailestingą širdgėlą jautė žmonės, kad turi prarasti gimtinę, kurioje taip giliai įleistos šaknys, įdėtas darbas ir talentas. Keliai, kurie buvo prieš mūsų draugus ir pažįstamus, išvažiavusius iš Berlyno, buvo sudėtingi ir skirtingi, nes, prasidėjus karui, reikėjo tęsti bėgimą ir iš Europos, ieškoti prieglobsčio už okeano. Taip, pavyzdžiui, tėvo jaunesnioji sesuo Ženia, kuri buvo ištekėjusi Kenigsberge, 1935 metais išvažiavo į visiškai nežinomą, kalbos prasme svetimą Argentiną. Ten jos vyras inžinierius susirado palyginti pakenčiamą darbą, o pačiai Ženiai pasisekė kaip kamerinei dainininkei tapti nuolatine Buenos Airių radijo soliste, taip pat dėstyti dainavimą. Mažasis pusbrolis Heinrichas, vadintas Heiniu, pasidarė Henriu, greitai išmoko ispanų ir anglų kalbas. Baigęs mokyklą ir aukštąjį mokslą Argentinoje jis persikėlė į JAV ir ten iki šiol yra žinomas žurnalistas ir publicistinių knygų autorius Pietų Amerikos klausimais Henris Raimontas. Šiuo metu, po septyniasdešimties išsiskyrimo metų, mes broliaujamės Berlyne, kur Laisvojo universiteto Iberoamerikiečių institutas kiekvienais metais kviečia pusbrolių kviestiniu profesoriumi.

KEIČIANTIS EUROPAI
REIKIA KEISTI IR MOKYKLĄ

KAIP šiomis aplinkybėmis reikėjo elgtis mano tėvams? Jau sakiau – tiesioginiai išpuoliai jų nelietė, nes jie buvo Latvijos piliečiai. Vis dėlto gyvenimas pasidarė nepaprastai sunkus, net nepakenčiamas. Tėvai, visų pirma tėvas, kuris visuomet prisiėmė atsakomybę už šeimą, atsidūrė kryžkelėje prieš lemtingą pasirinkimą. Mūsų gyvenimo būdas – nuolatinis judėjimas tarp Rygos ir Berlyno – iš tikrųjų buvo labai stabilus, nusistovėjęs. Dabar permainos vyko taip veržliai, kad šitas gyvenimo modelis pavojingai susvyravo ir pradėjo griūti. Buvo aptarti įvairūs variantai. Galbūt leistis į Paryžių, kur viskas buvo žinoma ir netrūko nei draugų, nei pažįstamų, galbūt į Šveicariją, kurioje tėvas turėjo verslo partnerių ir kur į Ženevą buvo persikėlę Olianai? Galbūt – į užjūrį? Bet netoli, čia pat, juk buvo Ryga, mūsų ramybės uostas! Latvija, kaip neutrali valstybė, taip mums atrodė, buvo saugi. Naivu, ar ne? Be to, mama atsisakė važiuoti toli, ji nenorėjo palikti savo tėvų ir artimųjų Rygoje, nes netektų galimybės aplankyti juos bet kuriuo metu. Šiuo momentu reikėjo numatyti, kad išsiskyrimas galėjo tęstis ne vienus metus.

Taip tėvai nusprendė visam laikui sugrįžti į savo gimtąjį miestą, valstybę, kurios piliečiais buvo ir tai labai vertino. Tačiau buvo aišku, kad veiklos galimybės tėvui bus smarkiai apribotos. Tai atsitiko 1935–1936 metų žiemą. Tėvas atnaujino santykius su Latvijos eksporto įmonėmis, ir neprisimenu, kad jam kada būtų trūkę darbo per tą nedaugelį metų iki sovietų okupacijos. Po trumpo išibėgėjimo gyvenimas vėl įėjo į neblogas vėžes. Su Ulmanio vyriausybe tėvas galėjo sutarti, nors ir neslėpė, kad

smerkia pučą kaip neteisėtą priemonę užimti valdžią, apgailestavo dėl parlamentinės respublikos iš esmės sėkmingo ir tarptautiniu mastu gerbiamo latviško varianto sužlugdymo. Tačiau jis vertino Ulmanį, kaip ekonomikos žinovą, už ūkiškumą ir galimybių ribose Latvijos liaudies ūkiui atidavė savo juridinę ir verslo patirtį.

Atsitiko taip, kad greta šių pasaulinio masto pasikeitimų prasidėjo naujas etapas ir mano asmeniniame brendime. Maždaug tuo pačiu metu peržengiau slenkstį, skiriančią vaikystę nuo jaunystės. Išoriškai atrodžiau dar labai vaikiškai ir buvau balta varna tarp savo vokiškųjų bendraklasių, kurios jau lakstė į pasimatymus. Tačiau sprendimų ir mąstymo prasme, kaip nebūtų keista, buvau joms lyg ir autoritetas. Galiu įsivaizduoti, kaip juokingai atrodė, kai gražioms panelėms dalinau patarimus širdies reikaluose ir psichologijoje. Bet mano žinioje buvo knygos ir pažįstamų rate pasisemtos gyvenimo patirties kraitis, taigi patarimų negailėjau.

Šeimai persikėlus nuolat gyventi į Rygą, matydama, kas vyksta Europoje, supratau, kad turiu iš naujo peržiūrėti ateities planus. Tėvai, kaip visada, mane gerbdami ir manimi pasitikėdami, į šią reviziją ypatingai nesikišo, leisdami pačiai laisvai rinktis.

Pirmiausia nutariau pakeisti mokyklą. Stojant į Liuterio mokyklą, vienas argumentų buvo tai, kad kada nors ateityje būtinai važiuosiu studijuoti į Vakarų Europą. Dabar, kai mokytis gimnazijoje liko paskutiniai treji metai, situacija pasikeitė. Pasidarė aišku, kad turiu ruoštis studijoms pasirinktoje istorijos srityje Latvijos universitete, kuris, ačiū Dievui, turėjo puikią reputaciją. Liuterio gimnazija tam nebuvo tinkama. Tuo metu latviškai kalbėjau tikrai buitiniu lygiu, o ir latvių kultūrinę informaciją vokiškoje mokykloje gaudavome ne tokią, kad to galėtų užtekti. Atsirado ir kitų argumentų išeiti iš vokiečių mokyklos. Baigdama pradinę mokyklą čia buvau likusi vienintelė žydų mergaitė. Iš visos širdies galiu paliudyti – nusprendžiau keisti mokyklą ne todėl, kad čia būčiau jutusi nors menkiausias ksenofobiškas

apraškas, ne, iki šiol šioje Baltijos vokiečių mokykloje viešpatavo vokiško švietimo ir humanizmo dvasia.

Į galvą atėjo su tuo susijęs vienas epizodas, nutikęs, atrodo, paskutiniaisiais metais, kuriuos praleidau šioje mokykloje, taigi 1936–1937 metų žiemą. Klasėje pasirodė nauja latvių kalbos mokytoja, kuri laikinai turėjo pakeisti mūsiškę – žilą, simpatišką poniją latvę, nežinau, dėl ligos ar kokios kitos priežasties. Labai greitai supratau, kad tarp šių, jos manymu, aukštakulmių vokiečių mergaičių ji jaučiasi gana nedrąsiai, stengiasi įsiteikti, be to, naudodama savas prasto mąstymo klišes. Kartą po pertraukos įėjusi į klasę, kol dar nebuvo visiškai nurimusios, pataikūnišku tonu suriko: „Kas gi čia! Jūs, vokiečių mergaitės, nesate kokioje nors žydų mokykloje arba žydų kromelyje!“ Mane apėmė pyktis, tačiau susivaldžiau, nes taip buvau išauklėta. Tokiais momentais negalima pasiduoti pirmam impulsui. Mano žinioje buvo dar 45 minutės priimti sprendimą, kaip pasielgti. Žinojau, kad tais atvejais, kai nori kam nors išreikšti panieką arba pasmerkimą, efektingiausia tai daryti subtiliai, šaltai mandagiai. Tai gelia skaudžiausiai. Pamokos pabaigoje pakėliau ranką: „Atsiprašau, ponija mokytoja, ar galiu kai ko paklausti?“ Tyliu, ramiu balsu jai išdėsčiau, kad tėvai, siųsdami mus į šią mokyklą, yra įsitikinę, jog joje įgysime ne vien žinių, bet, savaiame suprantama, ir atitinkamą išsiauklėjimo bei elgesio sampratą. Žodis žodin prisimenu, ką jai pasakiau: „Jūs paniekinamai atsiliepėte apie žydus, nors gerai žinote, kad aš tokia esu. Jūs, kaip ir bet kas kitas, turite teisę į savo pažiūras, manęs jos nedomina, bet reikšti tai klasėje man dalyvaujant laikau vulgariu nemandagumu. Prašau jūsų ateityje su tuo skaitytis.“ Savo tiradą išsakiau su formaliai pabrėžtu mandagumu, mano prancūzė būtų patenkinta. Mokytoja akimirką prarado amą, pastebimai išraudo kaip pomidoras, bet nugalėjo save ir atsiprašė nenorėjusi manęs įžeisti. Nežinau, ar galima tokius vulgarius buitiskus išsišokimus vadinti sąmoningu antisemitizmu, ideologiniu ir politiniu reiškiniu. Galbūt tiksliausias žodis yra judofobija? Lyg kokia psichinė neganda,

paranojinis apdujimas, surambėję prietarai, kurie tinkamomis aplinkybėmis gali virsti net mirtinu fanatizmu.

Kai mokytoja išėjo iš patalpos, klasės draugės išreiškė palaikymą dėl garbės ir savigarbos gynimo. Sprendžiant garbės klausimus, smulkmenų nesą. Jos buvo riterių palikuonės gerąja prasme.

Mokykla buvo be priekaištų. Paprasčiausiai atrodė neetiška mokytis vokiškoje gimnazijoje, kai pačioje Vokietijoje isteriškai siautėja rasizmo beprotybė. Apskritai priežasčių pakeisti mokyklą užteko. Pradėjau rūšiuoti žydų gimnazijas. Jau esu minėjusi, jos buvo trejopos, priklausomai nuo dominuojančios mokymo kalbos. Mes išsirinkome privačią Ezros gimnaziją su latvių mokomąja kalba, kuri tarp Rygos žydų gimnazijų buvo laikoma pačia geriausia ir mokymo kokybės, ir latvių kalbos kultūros prasme. Domino ir galimybė joje mokytis kitas kalbas, tarp jų – lotynų. Galų gale galėjau susipažinti ir su senosios žydų kalbos šiuolaikiniu variantu – ivritu. Man visada atrodė neteisinga, kad lotynų ir graikų kalbų mokiausi, o savo tolimų protėvių kalbos nesuprantu visiškai. Jidiš kalbos šioje mokykloje nemokė, bet tai man ir nebuvo reikalinga, tarp mūsų jos niekas nevartojo. Suprasti galėjau labai gerai, nes ji gimininga vokiečių dialektams.

Pasirinkti Ezros gimnaziją skatino dar du sumetimai – būtent ten buvo susirinkę dauguma mano buvusių draugių iš Liuterio mokyklos ir, neslėpsiu, joje mokėsi berniukai. Man juk buvo jau penkiolika. Atėjo laikas moksle ir kasdieniame gyvenime arčiau susipažinti ir pasivaržyti su savo amžiaus priešingos lyties atstovais. Manęs laukė trys paskutinės gimnazijos klasės. Perėjau į naują mokyklą 1937-ųjų rudenį. Visą vasarą – tris mėnesius – atsidaviau rimtam latvių kalbos ir literatūros mokymuisi, kad pasiekčiau tokį lygį kaip latvių gimnazijose. Be to, turėjau išmokti visų kitų dalykų terminologiją latvių kalba. Turėjau nuostabų privatų mokytoją Teo Goldingerį, kuris buvo parengęs ypatingą metodą, kaip latvių kalbos mokytis tuos, kurių pagrindinė kalba vokiečių. Rusakalbiamis jis turėjo kitą variantą. Per tos vasaros

tris mėnesius labai patobulinau ir latvių kalbos, ir kultūros bei tautos dvasinio palikimo suvokimą. Taip susiklostė, kad, laikui bėgant, pokariu darbe ir asmeniniame gyvenime ši kalba tapo dominuojančia mano sąmonėje ir praktikoje. Pati esu ją adaptavusi, susigiminiavusi su ja asmeniniame ir kūrybiniame darbe. Todėl ir šiuos prisiminimus rašau latvių, o ne vokiečių kalba, kaip man tai siūlė Berlyne.

Ezros gimnazijoje jaučiausi labai gerai, ten sutikau keletą mergaičių, su kuriomis draugavau vokiečių pagrindinėje mokykloje, – Norą Minsker, Rivą Šefer, su kuria draugauju ir šiandien. Šioje mokykloje vyko intensyvus visuomeninis gyvenimas. Moksleivių klube pradėjau po truputį užsiiminėti kino reikalais. Buvo būreliai, fakultatyvios disciplinos. Paskutiniaisiais mokyklos metais klasėje daug ką sužinojau apie politines problemas ir programas, tiesiogiai susidūriau su jomis klasės draugų diskusijose. Ypač paskutiniaisiais metais gimnazijoje, kai Europoje jau buvo prasidėjęs karas, kuris virto Antruoju pasauliniu. Šioje aplinkoje buvo pastebimas skirtingas kryptingumas autoritarinio režimo kritikoje ir ateities vizijose. Pradedant marksizmo kairiuoju sparnu iki pat sionizmo. Keli vaikinai dalyvavo nelegaliame judėjime *Darbo jaunimo sąjungoje*, kurios sudėtis, kiek prisimenu, buvo labai marga. Tačiau daugiausia buvo *antifa* (antifašistiniai) būreliai su skaitymais ir diskusijomis. Pažinojau ir gimnazistų, artimų socialdemokratiniais idealams ir pasiruošusių rizikuoti, kad atnaujintų teisėtą parlamentinę respubliką ir teisėtvarką jos Konstitucijos pagrindu. Mokykloje buvo ir ultrakairieji komunistai – SSRS garbintojai, kurie tapo būsimosios okupacinės valdžios rėmėjais. Mano klasėje daugiausia buvo pritariančių sionizmui. Jų būreliai veikė visose žydų mokyklose, nes tai nebuvo nelegalus judėjimas. Jie ne tik svajojo apie žydų sugrįžimą į protėvių žemę, apie žydų valstybės atgaivinimą po dviejų tūkstančių metų, bet taip pat stengėsi Latvijos kaimuose įgyti reikiamų verslo ir ūkininkavimo įgūdžių, kurie bus reikalingi, kad neprižiūrėtą, ekonomiškai atsilikusią, tuo metu dar

Britų kolonijinėje priklausomybėje esančios Palestinos teritoriją paverstų šiuolaikišku kraštu. Gerbiau jų užsidegimą, ryžtą imtis sunkaus darbo be civilizacijos komforto, net truputį pavydėjau jų gebėjimo tikėti idealais. Vis dėlto, nepaisant visų simpatijų, prie jų neprisijungiau dėl dviejų priežasčių: pirmiausia sąžiningai pažvelgusi į savo vidinį pasaulį supratau, kad jaučiausi ir visuomet jausiuosi europiete, priklausanti Europos kultūrai. Antra – ir tai liečia bet kokį organizuotumą – visada jaučiau vidinį pasipriešinimą bet kokiai pareigai prisitaikyti prie grupės, atsakyti kritiškų abejonių ir, kitaip sakant, žygiuoti rikiuotėje. Galbūt tai kraštutinis individualizmas.

Šito visuomeninio aktyvumo vokiškoje mergaičių mokykloje nebuvo. Ir mokslai čia buvo įdomesni, griežčiau vertinami. Mergaičių mokykloje vis dėlto jaučiau taikant nuolaidas, ypač mokantis tikslųjų mokslų. Istorija iki tol man buvo patraukliausias dalykas, tačiau nieko nauja mokymo programa man nebegalėjo pasiūlyti. Nauja buvo tai, kad staiga pradėjau žavėtis matematika, šia lyg ir sausa bei daugelio klasės draugų nekenčiama disciplina. Uždavinių sprendimas man teikdavo tikrą estetinį pasitenkinimą, kurį prilygindavau net meniniam išgyvenimui. Matyt, pastaruoju metu į mano gyvenimą iš visų pusių įsiveržė tiek daug naujų sudėtingų įvykių, prieštaringų reiškinių, kad ši realių išpūdžių begalybė pradėjo mane slėgti. Pasaulis, žmonės pasirodė nesuprantamesni negu anksčiau atrodė, juose slypėjo nelaukti, dažnai sukrečiantys netikėtumai. Todėl matematika man teikė didelį psichologinį atsipalaidavimą. Ypač algebra, taip pat geometrija ir trigonometrija. Čia viską galėjau išsiaiškinti savo jėgomis. Ramino suvokimas, kad sprendimas bus arba teisingas, arba neteisingas, bet niekada neužginčijamas. Tikslus, aiškus, teisingas sprendimas sukurdavo laimės pojūtį, tikrą katarsį. Koks gyvenimas būtų paprastas ir lengvas, jei teisinga visada būtų teisinga, o neteisinga – neteisinga. Viskas pagal logikos įstatymus, nedviprasmiška. Vienu metu žaidžiau mintimi, kad studijuosiu matematiką, tačiau tai tęsėsi neilgai. Kažkuriuo

momentu man pasirodė maža abstraktaus aiškumo. Pernelyg lengvas ir raminantis šitas tikslus sprendimas. Sugrižau prie gyvų, teisingai neteisingų žmonių su jų iki galo neišsprendžiamomis problemomis. Maniau, kad istorija ir menas padės nors kiek orientuotis šiose civilizacijos ir psichikos džunglėse.

Sunkiai sekėsi mokytis tik dvi disciplinas – fiziką, kurios nemėgau, ir chemiją, kurios labai nemėgau. Tai visus stebino, nes mokykloje šitie dalykai paprastai suvokiami kartu su matematika. Kam sekasi vienas, tam pasiduoda ir kiti. Bet aš mėgau tik tai matematiką, fizika ir chemija manęs netraukė. Galbūt kaltas buvo mokytojas ponas Bermanas.

Ezros gimnazijoje, kurioje dirbo profesionalai, poną Bermaną – tai nebuvo paslaptis – laikė todėl, kad jis buvo nusipelnęs Latvijos išsivadavimo kovų dalyvis, apdovanotas ordinu, kurį švenčių progomis išdidžiai prisisegdavo ant krūtinės. Ponas Bermanas buvo žydas, puikiai kalbėjo latviškai, iš tikrųjų geras žmogus ir, deja, niekam tikęs mokytojas. Chemijos kabinete jam labai retai pavykdavo koks nors eksperimentas, mokiniai su padidintu dėmesiu kiekvieną kartą laukdavo, kas vėl atsitiks. Jei suliedamas du skysčius ponas Bermanas žadėjo gauti raudoną medžiagą, būtinai pasirodydavo žalia ar dar kokia nors kita, ir taip visada. Reikėjo stebėtis, kad per jį mes nė karto neišlėkėme į orą. Bet ponas Bermanas buvo toks geraširdis, kad nei mokyklos vadovybė, nei mokiniai, nei tėvai neprotestavo dėl jo neiššifruojamos dėstyimo metodikos. Be to, jis turėjo puikią savybę visiems nemokantiems rašyti vidutinius pažymius, mes visi mokėmės toliau be didelių pastangų, todėl apie fiziką ir chemiją nenučiuokiau nė per nago juodymą.

Vienas mėgstamiausių mano klasės mokytojų buvo poetas Pavilas Vilipas, kuris mokė latvių kalbos ir literatūros. Jis nebuvo paprastas mokytojas, dažnai supažindindavo mus su skirtingais latvių literatūros vertinimo variantais, savo asmenine nuomone ir požiūriu ir mūsų prašydavo išsakyti mintis atvirai. Be to, jis turėjo mielą žmoną – Dailės teatro muzikinių pastatymų

žvaigždę Elvyrą Brambergą. Jos padedamas Vilipas mus dažnai aprūpindavo kontramarkėmis. Oficialioji Ulmanio šulų valdžia į jį žiūrėjo nelabai palankiai dėl jo socialdemokratiškos pažiūros. Vilipą prisimenu kaip išties inteligentišką žmogų su laisvomis pažiūromis, ir mus jis gerbė kaip inteligentiškus, laisvus žmones. Todėl mes jį mylėjome. Mano draugų kompanija jį vienintelį iš pedagogų kviesdavosi į savo vakarėlius. Pasitaikydavo kartu ir išgerti. Jo dėka gavome puikius latvių kalbos ir literatūros suvokimo pagrindus. Jis neypatingai laikėsi Ulmanio laikais sušukuotos oficialios mokyklų programos, kurioje atsispindėjo vado kulto ribotumas, erzinęs ne tik mane. Taip kultūros istorijoje Ulmanio gyvenimo aprašymas buvo vienoje eilėje su pasaulinės literatūros milžinų biografijomis, jo kūriniai – greta latvių literatūros žymiausių pavyzdžių. Be to, ištiesas vado tekstų dalis liepė mokytiis atmintinai ir cituoti. Intelligentiškiems žmonėms, kokie, be abejo, mes, gimnazistai, buvome, tai galėjo sukelti tik tai pašaipą. Šitas asmenybės kultas buvo juokingas ir beskonis. Žinoma, palyginti su baisiaisiais totalitariniais modeliais, jis nebuvo susijęs su kruvina prievarta ir mirties grėsme. Mano, mūsų reakcija į šį valdančiųjų sluoksnių kultivuotą groteskišką ikonizavimą buvo ironiškas nuobodulys.

Pradėjau suprasti, kad visi autoritariniai režimai, jau nekalbant apie totalitarinius, kad ir kokiame prievartos arba nuosakumo lygyje veikia, vis tiek yra panašaus siauro, riboto mąstymo ir pasitenkinimo savimi prasme. Latvijoje vienos partijos nesugriaunama galia, opozicijos, kritikos ir diskusijų trūkumas, vado kultas buvo pakankama uvertiūra tai mąstymo kastracijai, kuri daug baisesniais teroro metodais buvo įdiegta Stalino kulto laikais. Niekai negalėjau suprasti, kaip šią po truputį įdiegtą privalomą garbinimo leksiką gali savanoriškai vartoti ir kultūros žmonės ir kodėl plataus masto ekonomistas Ulmanis taip mielai leidosi apdainuojamas ir garbinamas tokiu vulgariu ir beskoniu būdu. Juk nei Ruzveltui, nei Čerčiliui to nereikėjo. Po daugelio metų, kai ištekėjau už Valto Grevinio, susipažinau

su jo šeima ir draugais, kurie priklausė senajai latvių inteligentijai, ir įsitikinau, kad pakankamai didelei latvių kultūros darbuotojų daliai šita nacionalinio pasitenkinimo savimi ideologija buvo visiškai nepriimtina. Mokyklos metais pažinau tiktai Vilipą, kuris per pamokas, tyliai apeidamas *Vadą* garbinančius ditirambus, taktiškai padėjo mums išsaugoti savarankišką mąstymą ir sprendimus. Pavyzdžiui, Ulmanio laikais latvių literatūros mokyklos programa oficialiai ignoravo tokį talentingą rašytoją kaip Janis Ezerinis (to tikrosios priežasties nežinau), kurio mes taip ir nebūtume pažinę, jei Vilipas su juo nebūtų supažindinęs. Rainis mokyklų programose, be abejo, buvo, bet jį sau nori priskirti kiekviena valdžia. Be to, jo poetinės minties ir idėjų pasaulis yra toks metaforiškas, kad jame gali rasti ir interpretuoti, ką tik nori. Bet mokytojas Vilipas mus išmokė mylėti Rainį visai ne kaip miglotų idėjų skelbėją, bet kaip iškilų žodžio meistrą, poetą, turintį didelę reikšmę atskleidžiant latvių kalbos poetines galimybes.

Ypač man patiko, kad per literatūros pamokas skaitydavome Rainio pjeses pasiskirstę vaidmenimis. Iš tikrųjų didžiavausi, kai *Indulyje ir Arijoje* Vilipas man paskyrė Mintautą, nors netrūko berniukų, sakydamas: „Jūs turite vyro smegenis.“ Galbūt feminizmo požiūriu toks pasakymas išvis neleistinas. Mums taip pat buvo leidžiama diskutuoti net apie Ulmanio dvaro poetą Edvardą Virzą, kuriam visuomet jaučiau dvilypius jausmus. Aš turėjau kitą etaloną. Nuo pat pirmos dienos, kai pradėjau rimtai susipažinti su latvių literatūra, į savo tarptautinio rašytojų olimpo garbės vietą šalia Čechovo, Mopasano ir Ketrinos Mensfeld iškėliau Rudolfą Blaumanį – vienintelį iš naujai pažintų latvių autorių, kurio negailestingas ir kartu viską suprantantis matymas manęs nei tada, nei šiandien niekada nenuvylė.

VIDUS GATVĒ 9

KAI mano tėvai 1935–1936 metų žiemą sugrįžo į Rygą, išsiringo butą Vidus gatvėje 9. Kol jį remontavo ir atgabeno baldus, laikinai gyvenome bute Eksporto gatvėje.

Vidus gatvės 9-asis namas yra Vilandės ir Vidus gatvių sankryžoje, registruose jis buvo įrašytas Vilandės gatvė 12. Palyginti naujas, komfortabilus daugiabutis pastatas su vidiniu kiemu. Mūsų bute pirmajame aukšte buvo penki erdvūs kambariai – visi atskiri su durimis ir į koridorių, ir tarpusavyje sujungti antrosiomis durimis. Šalia virtuvės, kaip buvo priimta Rygoje vadinamuosiuose *ponų butuose*, – nedidelis tarnaitės kambarys. Ir virtuvė, ir sanitarinis mazgas – šiuolaikiški, patogiai įrengti. Mama galėjo džiaugtis. Tėvo kabinete ir salone dominavo knygų lentynos ir gražūs, daugiausia čipendeilo stiliaus baldai. Tėvų kambariui ir miegamajam mama užsakė lakuotus modernius ir kartu praktiškus baldus. Mano kambarys buvo toliausiai, labiausiai izoliuotas nuo kitų, kuo labai džiaugiasi.

Iš esmės pirmą kartą po Paryžiaus vėl leidome šaknis nuosavame bute. Tačiau Vidus gatvėje mums buvo lemta ramiai praleisti tik tai ketverius metus, vėliau – sovietų okupacija, kai pusę buto atėmė, tada – karas. O daugiau nebebuvo nieko.

Tėvų gyvenimo stilius, palyginti su praėjusiais metais, buvo pasikeitęs, ramesnis, kuklesnis. Namuose didelių pobūvių ir puotų daugiau nevyko, vakarais jie su draugais dažniau išėdavo iš namų į restoranus, barus ir renginius. Vis dėlto ir namuose susirinkdavo senų draugų, atsirado naujų, todėl apie mamą vėl užė jos dvaras. Ji daug skaitė, krūvomis išsirašydavo knygas, daugiausia iš Paryžiaus. Tėvas nepraleisdavo tų kūrinių, kuriuos

publikavo vokiečių emigrantai – Tomo Mano, Foichtvangerio, Verfelio, Remarko. Mūsų biblioteka akivaizdžiai augo ir greit galėjo konkuruoti su mano vaikystėje mėgtomis knygų spintomis Elizabetės gatvėje. Mamą domino viskas, kas vyko meno pasaulyje, kuris Rygoje buvo spalvingas ir įvairiapusis, ir vis dėlto jai buvo nuobodi čionykštė miesčioniška, daugiausia žydų, damų bendrija. Dariausi vis savarankiškesnė ir pažįstamų rato bei kultūros interesų prasme pradėjau eiti savo keliu, atskirai nuo tėvų.

Viena nauja aplinkybė mamos pramogose vis dėlto sužadino mano smalsumą. Ramiam Rygos gyvenimo ritme mama pradėjo žaisti ruletę. Ketvirtajame dešimtmetyje Latvijoje azartiniai žaidimai nebuvo leidžiami, bet draudimas lošti juos apgaule dar labiau viliojo. Atmintyje išliko – kažkoks Argentinos ambasados atašė savo bute Elizabetės ir Antonijos gatvių kampiniame name buvo įrengęs slaptą kazino. Ten mama su kompanija kartkartėmis, bet nereguliariai žaisdavo bakarą arba ruletę ir pralošdavo gana stambias sumas. Tėvas, žinoma, santūriai pyko, bet mama neėmė to labai į galvą. Be to, pats tėvas tam tikra prasme buvo žaidėjas – tikrai biržoje, kas jam, kaip pats prisipažino, sukeldavo tokius pat aštirus pojūčius. Laisvomis akimirkomis jis įsitraukdavo į bridžą, visada primindamas, kad tai nėra paprastas kortų žaidimas, bet visai kaip šachmatai – proto mankšta. Pasirodo, jį žaisti leidžia net Katalikų Bažnyčia. Taip nutariau, nes tėvo žaidimų partneris dažnai buvo dvasininkas Adamas Buturovičius. Labai išsilavinęs ir malonus žmogus, kuris į mano gyvenimą artimoje ateityje įeis kaip tikra geroji dvasia. Žaisdamas bridžą tėvas pasiekė tokį meistriškumą, kad dalyvavo tarptautiniuose turnyruose Marienbade ir Karlsbade. Mes su mama jį ten dvi vasaras lydėjome.

Nutiko taip, kad 1938 metais tėvas kažkokiame dideliame tarptautiniame daugiašaliame sandoryje uždirbo įspūdingą sumą. Mamai buvo paskirta didelė šio pasakiško honoraro dalis, ir ji džiaugsmingai išvažiavo į Paryžių, po to – į Italiją ir atgal į

Paryžių. Jos kelionė užtruko ir ji sugrįžo trimis mėnesiais vėliau nei buvo numaćiusi juokaudama, kad mielai būtų pasilikusi dar, bet, deja, pasibaigė pinigai.

1938 metai buvo lemtingi politiškai, jų pradžioje hitlerinė Vokietija prisijungė Austriją, o metų kulminacija buvo dramatiškas įvykis Miunchene, kai Europos valstybės nusileido Hitleriui, atiduodamos dalį Čekoslovakijos – Sudetų sritį, taip tikėdamosi išsiderėti ilgalaikę taiką. Šį kartą net aš sekiau įvykius. Tėvas man niūriai aiškino, kad tai yra tragiška klaida, kuri tiktai pakurstys Hitlerio įžūlumą. Taip ir buvo. Daug naivių ir trumparegiškų žmonių džiaugėsi lyg ir išsaugota taika. Mama tomis dienomis buvo Paryžiuje ir vėliau pasakojo, kad žmonės gatvėse glėbesčiovosi ir džiūgavo dėl pasirašyto susitarimo. Rygoje viešpatavo nuotaika: „Ne mano kiaulės, ne mano pupos.“ Dar nepastebimas artinosi Antrasis pasaulinis karas, Latvijos okupacija. Mirtis galando savo dalgį. Bet Rygoje kol kas dar tekėjo įprastas gyvenimas.

Atgarsius apie grėsmingus įvykius už Latvijos ribų mums atnešė pirmosios emigrantų, tiksliau – pabėgėlių, grupės, kurios pasirodė po pirmųjų žydų pogromų Vienoje. Ulmanio vyriausybė sutiko juos priimti Latvijoje. Pagrindas buvo susitarimas su žydų bendruomene, kuri apsiėmė materialiai aprūpinti šiuos persekiojamus žmones. Latvijos valstybė jiems suteikė saugumą ir taiką. Tai buvo garbingas humaniškas elgesys.

Ir savo bute, tėvo kabinete, apgyvendinome du brolius iš Vienos. Vyresnysis – amatininkas, atrodo, stalius ar dailidė, jaunesnysis – ką tik baigęs mokyklą. Tylūs, nekalbūs, drovūs žmonės. Iš to, ką jie papasakojo, buvo galima suprasti, kaip smarkiai juos traumavo daugelio kaimynų, pažįstamų ir bendradarbių staigus persivertimas į aršius priešus, entuziastingus Hitlerio sekėjus, kurie didžiavosi tuo, kad yra fiurerio tautiečiai.

Po kelių mėnesių, kai broliams buvo surastas darbas, jie, nuširdžiai padėkoję už svetingumą, išėjo. Nežinau, koks buvo jų tolesnis likimas. Sovietų valdžia šių pabėgėlių atžvilgiu elgėsi

nežmoniškai. Per trumpą draugystės ir bendradarbiavimo su Vokietija laikotarpį dauguma šių emigrantų buvo įkalinti ir kaip draugystės įrodymas *išduoti* vokiečių saugumo tarnyboms. Karui prasidėjus, kiti – jau kaip vokiečiai – buvo suimti ir uždaryti į lagerius. Retas iš jų išgyveno.

Motinos nebuvo, tėvas užsiėmęs, gyvenau visiškai savarankiškai, būtent tuo metu suvokdama pirmuosius savo moteriško patrauklumo požymius. Tris mėnesius į mokyklą beveik nėjau, tėvas, nieko neklausdamas, man išrašydavo ligos pažymas. Ir jis, ir aš buvome užsiėmę asmeniniu gyvenimu.

Kaip pajutau, tėvas, galbūt motinos ilgo nebuvimo įžeistas, susidomėjo viena dama – aktore Lilija Štengelė. Kai mama galų gale grįžo namo, jai tai neliko paslaptis, ir čia pirmą kartą gyvenime suvokiau, kad mano mama gali būti nepaprastai pavydi. Buvau liudininke net to, kaip ji, apimta temperamentingo pykčio protrūkio, išsviedė pro langą portsigarą su išgraviruota dedikacija, kuri tėvui buvo padovanojusi Štengelė. Labai gražus portsigaras, sidabrinis, aprauktas tikra gyvatės oda. Nuoširdžiai, kaip tai buvo pas mus priimta, pradėjau mamą erzinti. Štai ji tėvui prikaišioja dėl to, ką pati neabejotinai laiko savo teise. Tai, ką ji atsakė, tą kartą mane nustebino. „Yra žmonės, – pasakė ji, – kurie tokie rimti ir nuoširdūs rodydami savo jausmus, kad neturėtų rizikuoti koku nors lengvabūdišku susižavėjimu.“ Tėvas būtent toks ir yra. Turintis pareigos jausmą kito žmogaus atžvilgiu, tvirtą „taip“ arba „ne“, jis lengvai gali pakliūti į sudėtingus ir galų gale skausmingus artimus santykius. „Mūsų tėvas nėra žaidimų draugas, jis viską daro rimtai“, – sakė ji.

Motinos pasakyme slėpėjo gili tiesa. Ištikimybę tėvui ji įrodė visu savo gyvenimu iki pat karčios pabaigos. Visada apsupta gerbėjų – daugiau negu bet kuri kada nors mano pažinota moteris – ji ir pati kartais galėjo akimirksniu susižavėti, bet tėvo konkurentai žinojo savo vietą. Ji tik šaipėsi ir iš rimtų viliojančių vedybinių pasiūlymų, kurie visai nebuvo slepiami ar dangstomi. Ji būtų galėjusi tapti grafiene, seno dvaro savininke arba milijoniere

(man žinomi tokie pasiūlymai), bet jos savotiška ištikimybė su-tuoktiniui buvo tikra ir liko nesugriaunama. Ateis momentas, kada ji tai įrodys prieš žmones ir Dievą.

Šitie trys asmeninės laisvės mėnesiai buvo labai svarbus lai-kas ir mano gyvenime. Ką tik atšvenčiau šešioliktąjį gimtadienį, atėjo momentas, kai beveik be pereinamojo tarpsnio iš vaiko virtau panele. Iki tol man visiškai negadino nuotaikos faktas, kad santykiai su vyriškąja lytimi buvo grynai draugiški ir broliški, kokie yra buvę su Pauliuku. Su manimi ilgai ir atvirai kalbė-davosi, bet mokyklos vakarėliuose dažnai nešokdino. Augdama šalia tokios akinančios savo motinos visiškai natūraliai nepuo-selėjau iliuzijų, kad kada nors galėčiau lygintis su ja išorinio pa-trauklumo ir, kaip tada sakydavo, seksualumo (latv. *seksapila*) srityje. To neėmiau į galvą. Manęs net neįskaudindavo kartais vaikystėje girdėta subtili pastaba: „Ak tai gražiosios ponios Evos dukra? Visai nepanaši į motiną...“ Pasaulis buvo kupinas kvapą gniaužiančių, dar nesuvoktų galimybių, todėl kiekvieną gyveni-mo minutę buvau užsiėmusi kuo nors įdomiu. Buvau išsirinkusi kitokią ateitį ir su mama varžytis nesiruošiau.

Vis dėlto nenoriu veidmainiauti. Kai galų gale tarp penkio-liktojo ir šešioliktojo gimtadienio nelauktai iš kokono išsiritu drugelis – ne kažkokia gražuolė, tačiau dėmesio verta mergaitė, į kurią pradėjo krypti žvilgsniai ne dėl protingų kalbų, mane ap-ėmė užsidegimas ir lyg kokia euforija.

Vieną rytą – suprantu, tai negalėjo atsitikti vieną rytą, tačiau mano atmintyje tai liko būtent kaip vienos akimirkos atradi-mas – atidžiau įsižiūrėjau į veidrodį ir nustebusi supratau, kad įvyko nepaprasta permaina. Kuriuo metu? Mano dalykiškas, sa-vikritiškas žvilgsnis tai konstatavo visiškai aiškiai. Nuėjau prie didesnio veidrodžio tėvų miegamajame apžiūrėti savęs visu ūgiu. Permainų buvo visur. Mama juokėsi: viskas, kas reikalinga moteriai, savo vietoje – nei per daug, nei per mažai. Tiek mažai dėmesio kreipdavau į savo išorę, kad dabar atrodė – per naktį pasikeičiau ir iš ryto pabudau visiškai kitokia. Kažkaip pavyko

peršokti lytinį brendimą, kuris paprastai sukelia visokių brendimo ir fizinių pasikeitimų problemų. Tikriausiai buvau taip smarkiai užsiėmusi savo įvairiais protiniais išspūdžiais, kad to visai nepastebėjau. Iš vaiko staiga virtau jauna moterimi.

Šitas atradimas mane taip sukrėtė ir nudžiugino, kad akimirką visiškai pamečiau galvą. Man buvo duota visiška laisvė: mama Paryžiuje, tėvas kaip visada visa galva pasinėręs į darbus, o privati mokykla, kurioje mokiausi, iš geriau besimokančiųjų nereikalavo geležinės disciplinos. Visi ir taip žinojo, kad dėl mokslų problemų nebus. Taip ramiai išstisus tris mėnesius mokslo metų pradžioje mokyklos beveik ir nelankiau. Man buvo šešiolika metų, atsidėjau jaudinančiam moksliniam eksperimentui. Jau nuo mažens skaičiau prancūzų romanus ir įvairius mokslinius kūrinius, įskaitant net Froidą, jaučiausi puikiai teoriškai apsiginklavusi visame, kas liečia meilę ir lyčių tarpusavio santykius. Kai tik nelauktai įgijau anksčiau nepažintą, pasąmonę svaiginančią galią prieš mane supančius berniukus ir jaunuolius, negaišdama panaudojau ją, kad didesnę dalį teorinių žinių patikrinčiau tikrovėje. Veikiau apimta tyrinėtojos aistros, visiškai kaip atlikdama įdomų laboratorinį darbą. Savo teorinių bandymų triušiams nejaučiau ypatingo fizinio potraukio, todėl susižavėjimas aistromis negrėsė. Buvau iš tikrųjų nustebusi, kaip lengvai sekasi manipuluoti jaunuoliais, kaip pigiai jie įkliūva, kai panaudoju iš romanų ir pjesių pasisemtą moterišką taktiką. Tai buvo metas, kai iš tiesų pradėjau niekinti vyriškąją lytį (daugiau supratau vėliau). Turiu prisipažinti, kad šiuose nevisiškai garbinguose užsiėmimuose gerokai šlykštėjau savimi, nes, norint ką nors sužavėti, pirmiausia reikėjo apsimesti gerokai kvailėse negu buvau iš tikrųjų. Ir svarbiausia pabrėžti, kaip smarkiai juo žaviuosi. Mano tikslas juk nebuvo įgyti artimą draugą, mane apėmė grynai mokslinis interesas. Kadangi man iš dešinės ir kairės merginos įsimylėdavo ir dėl berniukų beveik alpdavo, o aš likdavau šalta kaip šuns nosis, staiga įsivaizdavau, kad visiškai nepajėgiu įsimylėti. Kažkokios reakcijos manje vis dėlto vyko, kai kurie vaikinai man patiko,

mielai su jais šokau ir esant progai bučiavausi. Todėl padariau išvadą, kad visai nenormali nesu, to ir užteko.

Visi mano pažįstami vaikinai buvo padalinti į dvi grupes. Su vienu mielai pramogavau, kaip ką tik aprašiau, kartu eidavome į šokius, vakarones, linksmi leidavome laiką, bet su jais neturėjau apie ką kalbėti. Bet be apsikeitimo mintimis, be gyvų interesų lygiaverčio bendravimo įsivaizduoti negalėjau. Todėl draugavau – tikraja šio žodžio prasme – su visiškai kitokiais jaunuoliais. Paprastai toks man žmogiškai artimas patikimas draugas savo ruožtu netiko pasilinksminimams. Nebūdavo nei vikrus šokėjas, nei elegantiškas kavalierius. Mane traukė ir vienas, ir kitas. Mintyse kartais svarsčiau, kaip būtų puiku sutikti tokį vyrą, kuriame derėtų abu šie dalykai. Tada galų gale būtų galima patirti literatūroje garbinamą tikrąją meilę. Kol kas laikas bėgo, o nieko nevyko. Būdama greita teorijų kūrėja nusprendžiau, kad tikriausiai mano visas gyvenimas bus padalintas – bus dvasiniai draugai ir bus tie, kiti – pramogoms, kada nors gal ir intymūs partneriai, jei jau žmonės be to negali apsieiti. Tiesa, mano santykiuose su dvasingaisiais arba sielos draugais galima buvo jausti ir kai kuriuos romantinius ar net erotinius pradus, bet jiems instinktyviai nepritarlavau. Šitokia pasitikėjimo ir ištikimybės kupina draugystė su maloniu savitarpio patrauklumo niuansu man visada buvo retesnis ir ilgiau trunkantis dalykas negu austringas įsimylėjimas.

Taigi tuo metu – maždaug tarp penkiolikos ir septyniolikos metų – mėgavausi naujai atrasta galia, kol šie žaidimėliai man įkyrėjo. Mano išvados buvo tokios: kiekviena moteris, kuri nėra patologiškai atbaidanti (tai atsitinka palyginti retai) ir visiškai kvaila (ir tai atsitinka daug rečiau negu manoma), gali gauti beveik bet kurį vyrą. Kitas klausimas – ar ji sugebės jį išlaikyti ir ar toks gavimas (įvairiais būdais, apgaule, vaidyba ir t. t.) turi kokią nors prasmę ir vertę. Nes, atlikdama *eksperimentus*, nuolat įsitikindavau, kad kai tik ypatinga strategija prisiviliotas vyriškis užkimba ant meškerės, jis mano akyse praranda net minimalų

patrauklumą. Pasirodė, manipuliuoti nėra verta jau vien dėl to, kad pasiekta pradedama niekinti. Kartą ir visiems laikams supratau, kad tikrąją vertę meilėje ir ne tik turi tik tai, kas pas tave ateina savaime kaip dovana, kaip dangiškoji dovana. Todėl, kad kitaip negali būti. Daugiau nebenorėjau tęsti šio spektaklio ir apsimetinėjimo. Nutariau: būsiu tiktai tokia ir tu, kas esu, tada ir matysime, kam būsiu reikalinga. Tikriausiai jau buvau subrendusi sutikti savo pirmąją didžiąją meilę, bet ji dar neatėjo. Jaučiausi kaip mokslininkė po sėkmingai atlikto eksperimento, kurio rezultatas praturtino mano patyrimą.

Ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje mergaičių iš pasiturinčių šeimų mąstyme ir svajonėse įvyko didelių permainų. Aš tai pavadinčiau moterų emancipacijos tęsiniu nesant materialinio poreikio saviraiškai patenkinti. Dar mano mamos kartos moterys iš šios aplinkos nenorėjo nieko kito, tik būti damomis, puošmenomis šalia savo vyrų bendruomenėje ir namie, mėgautis gyvenimu. Tokios moterys kaip mano mieloji Raja, kuri namie nuobodžiavo ir troško kam nors pritaikyti savo neeilinį Dievo duotą intelektą ir puikų išsilavinimą, iš tikrųjų buvo išimtis. Ir aukštos kilmės mergaitės iš Liuterio mokyklos, galvodamos apie ateitį, nenužengė toliau negu idealios aukštuomenės damos su aukštuoju išsilavinimu. Besimokant paskutinius metus gimnazijoje nei Ezros gimnazijos bendraklasės, nei kitos draugės taip nebegalvojo. Mes kartu su vaikiniais sprendėme ne tik kokiame fakultete studijuosime, bet ir kokį darbą dirbsime, nors daugeliui, kaip tuo metu atrodė, dėl pragyvenimo skūstis nereikėjo. Merginos visiškai nesutiko su tuo, kad pinigų uždirbs vyras, o jos tiktai leis juos, atsakydamos savarankiškumo. Populiariausios specialybės ir mano klasės vaikinams, ir merginoms buvo medicina arba teisė. Tie, kurių tėvams priklausė didelės firmos ir įmonės, norėjo mokytis ekonomikos arba atsiduoti technikos mokslams. Dažnai mano mo-

kyklos draugai rinkdavosi tēvų profesijā – ir ne tik dēļ to, kad jū jau laukē ģrengti kabinetai ir surkurta privati praktika, bet ir todēļ, jog šeimos atmosferoje prabudo tikras susidomējimas ta pačia profesija.

Ezros gimnazijoje, palyginti su Liuterio mokykla, buvo dar vienas labai malonus skirtumas. Juk čia mokēsi ir merginos, ir vaikinai, o mano amžiuje ši aplinkybē darēsi labai svarbi. Vidurinių mokyklų moksleiviams buvo uždrausta lankyti naktinius lokalus ir vakarais dalyvauti suaugusiesiems skirtuose renginiuose. Bet butus šeimos turējo erdvius. Todēļ mes rinkdavomēs namuose ģ vakarones, kurias vadino rusiškai – *večerinka*. Sluoksnių, kuriuose aš sukausi, butuose visuomet būdavo didelē salē su parketu ir fortepijonu. Kasečių ir kompaktinių diskų tuo metu dar nebuvo, tačiau paprastos plokštelēs būdavo visuose namuose ir svarbiausia – su populiariausiomis madingomis dainelēm, šlageriais, o natų šokių muzikai su išverstu ģ latvių kalbā arba originaliu tekstu būdavo galima tuoj pat nusipirkti. Fortepijonu bent kiek pakenčiamai groti mokējo daugelis, gabesni – ir kitais instrumentais, todēļ kas nors tuoj sēsdavo prie fortepijono, kartais susidarydavo net mažas orkestrēlis, ir prasidēdavo šokiai grojant gyvai muzikai. Tai mes vertinome labiau negu gramofono garsus. Paskutiniaisiais metais prieš sovietų okupacijā pamēgo me veržlius ir ritmiškus Pietų Amerikos šokius – rumbā, sambā, kariokā ģ anglų pramoginį šokį *Lambethwalk* (lambetvolkas). Kaip naujusias mados klyksmas pasirodē svingas. Mes žinojome garsius šokių orkestrus – Glenā Milerį, Tomį Dorsį, Luisā Armstrongā, populiariausius *krūnerius* (*crooner*), pavyzdžiui, Bingā Krosbį. Jie mums buvo žinomi ir iš amerikiečių muzikinių kino filmų, kurie Latvijoje turējo didžiulį pasisekimā. Susidomējē žiūrējome Fredo Astro ir Džindžeros Rodžers, Eleonoros Pael ir kitų žvaigždžių filmus, gerai žinojome Geršvino, Kerno, Berlino ir Porterio melodijas. Pačiose karo išvakarēse mūsų šokių muzikos padangēje pasirodē nauja žvaigždē, kuriā tuoj pat pastebėjome žinomos firmos *His Masters Voice* plokštelēse. Tai

buvo dar filmuose neskambantis jaunutis nuostabaus balso savininkas Frenkas Sinatra, iš pradžių – radijo žvaigždė. Visą šią lengvosios muzikos pasiūlą mes entuziastingai išmokome ir šokdavome, kol virsdavome iš kojų. Tokios namų vakaronės nugrimzdo į nebūtį kartu su ketvirtuoju dešimtmečiu ir kitomis daug reikšmingesnėmis vertybėmis.

Paskutinėje ir priešpaskutinėje gimnazijos klasėje mes, mergaitės, su savo klasės draugais šokome mažiau, jie mūsų akyse atrodė dar vaikėzai. Save gerbiančios gimnazistės gerbėjai pagal tradiciją turėjo būti studentai. Stebėdama savo anūko kartą įsitikinu, kad mano tolimaisiais metais jaunuoliai buvo gerokai panašesni į šiandienos kartą negu į užaugusius sovietų laikais. Svajonės ir troškimai labai panašūs, tiktai kitokios išraiškos priemonės. Spalvingesni estetinių sampratų, kurios reiškiasi ne tik aprangoje, bet ir elgesyje, savitarpio santykiuose, kur estetika susipina su etika, skirtumai. Atrodo, mes kėlėme didesnius reikalavimus sau ir kitiems dėl asmenybės. Taip pat buvo kitoks supratimas apie tai, kas gražu ir kas bjauru. Žinoma, taip buvo visada, vyresniosios kartos miesčioniškoji dalis ir mus laikė laisvamaniais, sugadintais ir išvis baisėjosi mūsų dorove. Gerai, kad tai niekada nelietė mūsų šeimos. Vis dėlto skirtumai meilės reikaluose akivaizdūs. Mano laikais merginos turėjo įvairaus artimumo *romany*, tačiau intymūs santykiai neužsimegzdavo taip lengvai ir greitai, taip dalykiškai ir dažnai beprasmiškai.

Draudimas gimnazistams lankyti naktinius lokalus ir restoranus gundė uždrausto vaisiaus aromatu. Draudimo nesilaikymas grėsė dideliais nemalonumais. Manęs asmeniškai nei naktiniai lokalai, nei restoranai labai netraukė, bet nekenčiau draudimų, tik dėl to turėjau būtinai ten patekti. Tam tikras atsargumas vis dėlto nekenkė. Negalėjau sau leisti lankytis kokiam nors naktiniame lokale Rygos centre, nes ten galėjau sutikti tėvų pažįstamus ar net ką nors iš mokytojų.

Vienas prabangiausių naktinių lokalų buvo *Alhambra* Rygos centre, kur vykdavo pramoginės, daugiausia labai pikantiškos

programos. Ten jokių būdu eiti negalėjau ir niekada nebuvo, nes kaip tik ten buvo galima sutikti pažįstamų žmonių. Paprastai pasirinkdavome kokią nežymią, bet saugesnę vietą, pavyzdžiui, kokį restoranėlį Mežparke. Toje kompanijoje, kuri mane imdavo kartu į suaugusiųjų pasilinksminimo vietas, būdavau jauniausia. Tai būdavo studentai ir kelios mano draugės, truputį vyresnės už mane, nuo penkių iki septynių žmonių, kad būtų galima susėsti prie vieno staliuko. Didesniu būriu eiti į naktinį lokalaž nebuvo prasmės.

Mūsų būrelio *vinis* buvo ką tik iš užsienio atvažiavęs studentas Jazepas Pasternakas, kurio niekas kitaip nevadino, tik Osia arba Osiuku. Jis mokėsi užsienyje, ir visi pripažino, kad yra labai dailus vaikinąs. Tiktai galėjo būti truputį aukštesnis, buvo nepaprastai sąmojingas ir muzikalus – man atrodė, nebuvo instrumento, kuriuo Osiukas nemokėtų groti. Visiškai natūralu, kad juo žavėjosi visokio amžiaus damos. Jam patiko viena mano klasės mergina, dvejais metais vyresnė už kitas. Doros tėvams per stebuklą pasisekė ištrūkti iš Sovietų Sąjungos, o tai ketvirtajame dešimtmetyje buvo beveik neįmanoma. Jie gavo leidimą aplankyti gimines Rygoje dėl kažkokio nepaprasto įvykio, atrodė, sunkios ligos ir pasiliko čia, taigi jie buvo jau minėti *nevozvraščencai*. Mes turėjome keletą tokių pažįstamų ir Berlyne, ir Rygoje. Mūsų klasėje Dora pasirodė tika priešpaskutinėje klasėje, kai šeima apsigyveno Rygoje. Kadangi ji mokėsi mokykloje, kur buvo dėstoma kitokia programa, buvo atsilikusi ir aštuoniolikos metų pateko į mūsų, šešiolikmečių, klasę. Ji buvo daili tamsiaplaukė rugiagėlių mėlynumo akimis ir dar aistringiau už mus puolė į linksmybių sūkurį. Dora buvo pirmoji, iš kurios tiesiogiai išgirdau apie gąsdinančius ir neįtikėtinus dalykus, vykstančius Sovietų Sąjungoje. Rygoje ją viskas stebino ir džiugino, jai atrodė, kad geresnio gyvenimo negali būti. Kaip sakiau, tarp jos ir Osios kilo labai romantiški jausmai. Mane jis visur ėmė kartu kaip savo alibi prieš griežtus Doros tėvus.

Po daugelio metų, kai mano jaunystės pažįstamas Osia jau

buvo vedęs nuostabią aktorę Lidiją Freimanę, o aš ištekėjusi už Lidijos jaunystės draugo Valto Grevinio, Osiai visuomet primindavau: neužmiršk – tu buvai pirmasis, kuris mane išvedė iš kelio – nuvedė į nuodėmių buveinę naktinį lokala!

Šokti ir linksmintis man patikdavo, ypač draugų būryje namų vakarėliuose. Mūsų kompanijoje ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje daugiau nebesirinko vien žydų jaunimas, po truputį prisijungė ir latvių bei kitų tautybių vaikinai ir merginos, ypač studentai. Bendrų interesų ir, svarbiausia, simpatijų bei erotinio magnetizmo jėgos negali užslopinti jokie nacionaliniai prietariai. Visai sąmoningai džiaugiausi, kad draugijoje įsivyravo tie kriterijai, pagal kuriuos buvau auklėta, būtent, kad žmogaus vertę ir patrauklumą nusako tikrai jo paties asmenybė, o ne veiksniai, kurių pats negali pasirinkti.

Universitete dėmesio vertas buvo studentų susiskirstymas į korporacijas. Pasakysiu atvirai – jų atžvilgiu visada buvau šalta. Tai tikriausiai buvo susiformavę skaitant literatūroje apie vokiečių korporacijų dorovę arba girdint suaugusiųjų samprotavimus apie mūsiškes. Žinoma, tos organizacijos charakteringos pirmiausia Vokietijai, bet mano Berlyno laikų Veimaro respublikos šiuolaikiški jaunuoliai jas laikė jau atgyvenusiomis, konservatyviomis, net archajiško mentaliteto veisyklomis. Bet Rygoje, kurioje aukštoji mokykla dar neturėjo senos tradicinės istorijos, laikymasis ankstyvesnių vokiečių ponų ritualų man atrodė kaip nepersirgta vaikiška liga.

Tarp mano naujųjų pažįstamų ir gerbėjų buvo ir du žydų korporacijų nariai, kurių elgesio kanonai labai nesiskyrė nuo latviško. Vaikinai tvirtino, kad aš sprendžiu vienpusiškai. Tikriausiai taip ir buvo, tačiau man labai nepatiko korporacijų išpūstas lokalinis patriotizmas, pagyrūniškumas, bet ypač – nevaldomas girtuokliavimas.

Anksčiau prisigėrusių žmonių savo aplinkoje išvis nematydavau, nors namuose mūsų baras buvo pilnas prašmatnių butelių ir, svečiams arba šeimai bendrai valgant, visada būdavo

pasiūloma kokio nors prancūziško konjako ir prie maisto tinkančio vyno. Atsimenu, mama mėgdavo džino ir vermuto kokteilį. Aš taip pat išmokau orientuotis įvairiose gėrimų markėse, nors net į galvą neateidavo išgerti daugiau nei kelis gurkšnius. Niekada nepastebėjau, kad kas nors būtų prisigėręs ir dar taip, kad nesilaikytų ant kojų arba pats nesuprastų, ką pliurpia. Buvau įsitikinusi, kad tai nutinka tik vulgariems, prasto išsilavinimo žmonėms, kurie nesugeba kontroliuoti savo elgesio. Iki pat pokario nežinojau, kad alkoholizmas yra priklausomybės liga. Todėl mane tiesiog sukrėtė vaizdas vienoje studentų vakaronėje – kaip per trumpą laiką dailūs, protingi, sąmojingi vaikinai pasikeičia iki neatpažįstamumo, mano akyse prarasdami žmogiškąjį veidą. Tada galvoju: kad ir kaip man patiktų koks nors vyras, reiktų tiktai vieną kartą pamatyti tokios būklės ir jis būtų man bjaurus visiems laikams. Ateityje teko pasidaryti pakantesnei.

Su korporantais atlikau paskutinius *eksperimentus*. Mano pažįstami mėgo ne tik prisigerti, bet ir kvailu būdu kautis dvikovose su rapyromis. Tai man taip pat nekėlė susižavėjimo, atrodė pigiu dingusio luomo papročių mėgdžiojimu. Todėl leidau sau šiame žaidime dalyvauti, kad patikrinčiau, kaip toli gali nueiti protas. Atsitiko, kad juokaudama supjudžiau tokius du *gaidžius*, galima sakyti, sukėliau pavydą, ir tada jie iškvietė vienas kitą į šitokią beprasmišką pseudodvikovą. Žinoma, ji nevyko rytui auštant miško pakraštyje kaip Puškino laikais, bet sporto salėje ir ne dėl gyvybės ar mirties. Prisipažįstu, kad taip elgiausi ne tik todėl, jog pasijuokčiau iš dvikovininkų kvailumo, šita išmonė tam tikra prasme glostė ir mano savimeilę. Pasakysiu sąžiningai – nesididžiauvau tokiu elgesiu. Bet ilgai tuo neužsiėmiau, nebuvo prasmės.

Nors sau įteigiau, kad tikriausiai nesu pajėgi iš tikrųjų įsimylėti, sielos gilumoje pradėjau ilgėtis daug aprašytos ir poetų apdainuotos tikros, nuoširdžios meilės, kurioje derėtų kūnas ir siela, protas ir jausmai.

Prisimenu dar vieną, mano nuomone, žaismingą epizodą, kuris tinka šiam lengvabūdiškam, egoistiškam laikotarpiui, kol ant galvos neužgriuvo dangaus skliautas. Apie 1937 metus pas pažįstamą šeimą atvažiavo svečias iš tolimo pasaulio krašto, Australijos. Jo tėvas, atrodo, dar XIX amžiaus pabaigoje emigravo ten iš Rygos, Australijoje tapo *avių milijonieriumi* (milžiniškos bandos ir mėsos produktų gamybos įmonių savininku), o šių milijonų paveldėtojas atvyko į protėvių gimtinę. Jam galėjo būti 35 metai. Mano, penkiolikametės, akimis – visiškas senis, bet dar nevedęs. Pažįstamų rate sklido kalbos, kad jis atvažiavo išsirinkti nuotakos, nes įsikalė į galvą, kad žmona būtina turi būti iš Rygos. Vieną ar du kartus jis svečiavosi ir mūsų namuose – jį atsivedė giminaičiai. Užjūrio milijonieriaus kaip reikiant net neapžiūrėjau, nes akimirksniu *įvertinau* kaip visiškai neįdomų australą dieduką. Taip jis pasisvečiavęs ir išvyko į savo Australiją, bet mama juokdamasi papasakojo man visus užkulsius. Mums to ilgam užteko linksmybėms.

Pasirodė, australo pasirinkimas buvau aš, nors su manimi jis beveik nekalbėjo. Jis kreipėsi tiesiai į motiną, kad ji savo ruožtu mane supažindintų su jo paruoštu mano ateities scenarijumi. Australas buvo įsitikinęs, kad kaip žmona visiškai atitinku jo reikalavimus. Jis nusprendė kardinaliai pakeisti savo gyvenimo būdą, tad būdamas pakankamai turtingas nutarė palikti puslaukinį kontinentą ir apsigyventi Londone. Jo, garbėtroškos, svajonė buvo patekti į aukštuomenės ratą ir būti pristatytam Anglijos karaliaus dvare. Ten, žinoma, nebuvo galima apsieiti be atitinkamos žmonos. Iki 18 metų mane būtų galima paruošti puikia kandidate į šį vaidmenį. Galutinio šlifavimo rūpesčių jis imtųsi pats, kad kaip Pigmalionas sukurtų savo Galatėją. Apmokėsiąs mano trejų metų mokymąsi kokiam nors garsiam merginų internate Šveicarijoje, iš kurio 18 metų išeičiau tikra aukštosios visuomenės dama. Kalbas, laimei, jau mokanti, o ten, be visa ko, įvaldyčiau tokius reikalingus dalykus kaip priėmimų organizavimas, didelio tarnų būrio valdymas, tenisas, golfas ir jojimas,

dalyvavimas lapių medžioklėse ir bridžo žaidimas. Jaunikis dar droviai pridūrė, kad taip jis tikisi man įrodyti, jog vertas būti mylimuoju. Jis visai neskubina, nes supranta, kad man tik penkiolika metų. Tegul mama mane tinkamai paruošia leliamam pokalbiui.

O mes su mama tiesiog mirėme iš juoko. Tarp mūsų buvo toks tarpusavio supratimas, kad nei vienai, nei kitai net į galvą neatėjo mintis fantastišką pasiūlymą apsvarstyti kiek nors rimčiau. Tiktai daug vėliau pamaniau, kad tai juk buvo piršimasis, kurį kita šeima galbūt priimtų kaip dangaus dovaną. Tai pasakoju todėl, kad visada įdomu įsivaizduoti, kaip būtų susiklostęs tavo gyvenimas, jei vienu ar kitu apsisprendimo ir posūčio momentu kažkas būtų nuspręsta kitaip negu tai įvyko tikrovėje.

Šį komišką epizodą prisiminiau prieš kelerius metus, būdama prancūziškai kalbančioje Šveicarijos dalyje. Ten netoli mano buveinės buvo du tokie uždari pasaulinės šlovės internatai – ir merginoms, ir vaikinams. Nuo ketvirtojo dešimtmečio daug kas pasikeitė, išskyrus galbūt tiktai beprotiškai didelį mokesčių už mokslą. Kitokia buvo ir aukštosios visuomenės samprata. Labai nustebau sužinojusi, kad šiuo metu čia šlifuojamas didelis skaičius *naujųjų rusų* vaikų. Stebėjau, kaip du būrelius moksleivių auklėtojos veda pasivaikščioti Ženevos ežero pakrante. Mažieji kalbėjosi rusiškai, o vyresnieji – tiktai prancūziškai. Kartu su Šveicarijos draugais manėme, kad vargu ar visi šie subtiliai išauklėti oligarchų paveldėtojai kada nors sugrįš į Rusiją.

PIRMOJI MEILĒ

MANO pirmoji didelė meilė atėjo, kai man buvo septyniolika metų. Vienu akimirksniu visos teorijos apie padalintą gyvenimą, apie atskirus vyrus draugystei ir pramogoms, viskas, ką savo galvoje buvau taip dailiai sudėlijusi į lentynėles, subyrėjo į dulkes. Man ir į galvą nebeatėjo panaudoti savo strategijos ir taktikos arsenalo, niekas kita nebeturėjo reikšmės. Abu žinojome, kad tai rimta.

Truputį pažįstami buvome nuo vaikystės, kai man buvo dešimt metų, o Dimai – ketveriais daugiau. Tikrasis jo vardas buvo Ditrichas Feinmanas, šeimai ir draugams – Dima. Motina, kilusi iš Maskvos rusų inteligentų giminės, priklausė vadinamiesiems baltiesiems emigrantams. Sūnų ji buvo pavadinusi Dmitrijumi, bet 1918 metų spalį Rygos metrikacijoje sėdėjo vokiečių, kuris tokiu vardu nepripažino ir neklausdamas pakeitė jam patinkančiu vokišku Ditrichu. Dimos tėvas, Rygoje gerbiamas dantų gydytojas, buvo žydų tautybės. Feinmanai gyveno netoli mano senelių – Elizabetės gatvės 63-iajame name, kur buvo ir jo tėvo dantų gydymo kabinetas. Rygoje, jei reikėdavo, mane vesdavo tiesiai pas šį daktarą. Erdviame septynių kambarių bute trys patalpos buvo skirtos gydytojo praktikai. Gerai prisimenu ir laukiamąjį, ir kabinetą, kuris, mano įsivaizdavimu, buvo panašus į viduramžių kankinimų kamerą. Todėl viskas, kas siejosi su šiais apsilankymais, manyje kėlė tikrai nemalonius pojūčius. Man buvo bjaurus net paveikslas, kuris kabėjo laukiamajame virš sofos. Tai buvo Arnoldo Beklino *Mirties salos* reprodukcija. Nežinia dėl ko šitas simbolizmo ir jugendstiliaus laikų kūrinys Rygoje buvo nepaprastai vertinamas – jis puošė daugelio solidaus vidutinio sluoksnio

atstovų salonus. Šis simbolizmas man visam gyvenimui siejosi su dantų skausmu ir kančių laukimu. Ne mažiau bjaurus man buvo ir berniukas, kurį sutikdavau beveik kiekvieną kartą – arba koridoriuje, arba kabinete – ir kuris į mane žiūrėdavo kaip į tuščią vietą. Dantų gydytojo labai bijau iki šiol, bet tuo metu baimė virsdavo pasipiktinimu: kai tik gydytojas pradėdavo gręžti man dantį, šita už mane tikrai keleriais metais vyresnė puikybės pūslė be ceremonijų užeidavo į vidų ir kiekvieną kartą prašydavo tėvo pinigų. Niekada nebūčiau galėjusi įsivaizduoti tikrovės scenarijaus tęsinio.

Kelerius metus vienas kito nematėme. Šeimos nebuvo taip artimai pažįstamos, kad susitikinėtų, o dantų skausmai manęs, matyt, nebekankino. Bet Dimos vardą kartais girdėdavau, nes studentų kompanijose visada atsirasdavo kas nors, kas jį pažinojo.

Dima buvo patrauklus, iš tikrųjų išvaizdus ir gabus vaikinąs. Tarp bendraamžių viešpatavo nuomonė – juo galima pasikliauti. Mokėsi Rygos miesto pirmojoje gimnazijoje, kurioje dirbo įžymūs pedagogai. Girdėjau, kad po vidurinės mokyklos baigimo pradėjo studijuoti mediciną, nors jo paties svajonės ir interesai buvo susiję su muzika. Dima puikiai grojo fortepijonu, todėl svyravo. Viliojo konservatorija, bet traukė ir medicina, be to, norėjo nudžiuginti tėvą. Galų gale jie susitarė, kad, baigęs Medicinos fakultetą, kai gyvenimo pagrindas bus užtikrintas, kaip sakė tėvas, sūnus galės daryti, ką geidžia širdis. Nors tapti pianistu. Toks buvo jų susitarimas. Taigi Dima studijavo mediciną ir paraleliai privačiai tęsė mokslus pas konservatorijos dėstytoją Sergejų Tagerį. Kažkokiam bendrų draugų ir pažįstamų pobūvyje gyvenimas mus vėl suvedė.

Svečiuodamasi įeinu į salę. Prie fortepijono sėdi kažkoks jaunas žmogus, lyg ir pažįstamas, groja Šopeną. Prieinu. Mane užburia, kaip muzika atsispindi jo veide, jo akyse, dar daugiau – kaip švelniai pirštai liečiasi prie klavišų. Susižvalgome, nusišypsoms

vienas kitam. Kontaktas užsimezga akimirksniu kaip besąlygiškas puikaus suderinamumo patvirtinimas. Nuo to momento nebesiskiriame.

Mūsų tolesniuose santykiuose man viskas atrodė natūralu ir paprasta, nors draugės ir įžvelgė čia kažką sudėtingo. Na, ir kas, kad Dima tuo metu turėjo dvi meilužes, apie kurias žinojo visi ir, žinoma, aš. Viena buvo kažkokio pagyvenusio gydytojo jaunutė žmona, taip pat gydytoja, o kita – tuo metu Latvijoje garsi slalomistė. Dima ir pats buvo aistringas slidininkas. Manęs šitose paskalose itin svarstomos detalės labai nejaudino. Jau žinojau, kad mylimoji ir meilužė dažnai būna visiškai skirtingi dalykai. Juk jo asmeninis gyvenimas prasidėjo dar iki manęs, o mūsų santykiai vystėsi žingsnis po žingsnio, atsargiai ir lėtai, bet užtikrintai. Praėjo labai daug laiko, kol jie tapo intymūs. Dima manęs neskubino, elgėsi su manimi rūpestingai ir dėmesingai kaip su porcelianine lėle. Abi minėtos damos greitai kažkaip nepastebimai dingo iš mūsų gyvenimo.

Visuomet mėgau muziką. Dima man ją padarė dar artimesnę, jis net išmokė mane skaityti partitūrą. Atėjęs į svečius jis sėdavo prie fortepijono, prašydavo manęs užduoti motyvą, kuris atitiktų to meto mano nuotaiką, ir jos pagrindu improvizuodavo taip nuostabiai, kad atrodydavo, jog ištirpsiu kaip vaškas. Pradėjome kartu lankyti Operą, koncertus, ypač simfoninius. Tą mūsų pirmąją žiemą Rygos operoje jau dirbo įžymusis dirigentas Leo Blechas, muzikinis gyvenimas virė, ir mes nepraleisdavome beveik nieko, verto dėmesio. Truputį su ironija nusprendžiau: muzikos lydima meilė yra dar mielesnė. Savo ruožtu Dimą galėjau nustebinti daug kuo įdomiu literatūros ir kino srityje. Mes nuostabiai papildėme vienas kitą. Niekas negali paneigti, kad tai tik į naudą bet kuriai meilei. Mūsų būsimas bendras gyvenimas ryškėjo taip aiškiai, kad apie tai nereikėjo net ypatingai kalbėti. Nė akimirkos nebijojau prarasti Dimos ir lygiai taip pat buvau užtikrinta dėl savęs. Kalbėdamiesi kūrėme planus dėl profesijos pasirinkimo ir darbo ateityje, tačiau apie šeimos kūrimą galvoti

dar buvo per anksti. Pats Dima nebuvo galutinai pasirinkęs savo kelio. Ypač vėliau, kai 1940 metais su studentų simfoniniu orkestru sėkmingai atliko Šopeno Pirmąjį fortepijoninį koncertą, jis vėl pradėjo linkti į muzikos pusę.

Mūsų pirmaisiais draugystės metais mokiausi paskutinėje gimnazijos klasėje. Norėjau studijuoti istoriją, be to, specializuotis seniausiuose laikuose. Mielai būčiau tęsusi studijas Londone, kokiam nors garsiam archeologijos institute. Žinoma, mane daugiausia domino senųjų laikų meno ir filosofijos tyrimas. Tačiau buvau įsitikinusi, kad pirmiausia reikia gerai pažinti žmonijos istorinio vystymosi kelią, kuris yra dvasinio gyvenimo pagrindas. Nepasakysiu – pagrįstai ar ne, bet maniau, kad meno istorijos specialiai studijuoti nebeturėčiau, šioje srityje turėjau pakankamai žinių, kurias papildysiu individualiai. Aukštojoje mokykloje norėjau gauti tai, kas man atvertų naujus horizontus. Taip galvoje gimė ekstravagantiška idėja, kad studijas reikėtų pradėti nuo to, kas visiškai nežinoma, – susipažinimu su liaudies ūkiu, jo istorija, ko moko pirmajame kurse, o po metų ekonomiką pakeisti į tikrąjį pasirinkimą – istoriją.

Kai mokiausi gimnazijos paskutinėse klasėse, Latvijos vyriausybė išleido naujas taisykles, kad vyresniųjų klasių moksleiviai vasarą tam tikrą laiką turi dirbti kaime pagalbininkais. Ne visi gimnazistai tuo džiaugėsi, bet aš – taip. Mane ši galimybė iš tikrųjų žavėjo, nes mano pamėgtas Blaumanis ir kiti literatūros šaltiniai buvo sužadinę susidomėjimą visiškai tikru Latvijos kaimu. Pirmą kartą ten patekau 1939 metų vasarą.

Kuržemėje gyveno mano tėvo sesuo Edita, kurios vyras Davidas Gliternikas buvo Latvijos armijos karininkas, karo gydytojas. Po beveik dviejų dešimtmečių, atitarnautų Liepojoje, jį kartu su karo ligonine perkėlė į Saldaus garnizoną. Šeima – teta ir dvi pusseserės dar liko Liepojoje. Salduje dėdė susipažino su vienu rimtu ūkininku, kurio ūkis buvo prie Bruocenų ežero, labai gražioje vietoje, ir jis sutiko priimti mane padėjėja.

Nuvažiavau ir buvau nustebinta, iš karto pasijutusi sava. Viskas

atrodė lyg ir žinoma. Tai buvo maloni, inteligentiška šeima, vyresnysis sūnus jau gimnazistas Salduje, du mažesnieji vaikai mokėsi pradinėje mokykloje. Stebėjau, kad nuolatinį samdinių jie neturėjo, sezoniniams darbams laikinai samdydavo žmones. Patys šeimnininkai dirbo nuo ryto iki vakaro, vasarą padėdavo ir vaikai. Bet pasirodė, kad čia niekas manęs darbu varginti per daug nesiruošia. „Prie gyvulių tavęs tai neleisiu“, – juokėsi šeimnininkas mums susipažįstant. Tikriausiai jam buvo gaila savo gyvulėlių. „Atsiras tau kitas darbelis.“ Žinoma, didokame ūkyje, be to, vasarą, darbų netrūko, bet mano pagrindinė pareiga buvo mokyti abu vaikus, svarbiausia – vokiečių kalbos. Kažkokių spragų pas juos buvo ir kituose dalykuose, pavyzdžiui, latvių kalbos rašyboje. Atsimenu, jie man nuolat rašė diktantus, kad rudenį sugrįžtų į mokyklą geriau pasiruošę. Taigi kaime buvau, bet kaimo darbų kaip reikiant nedirbau. Bruocenuose jaučiausi nuostabiai. Turėjau atskirą kambarėlį, greta buvo malonūs, draugiški žmonės, būdavo įdomu pasikalbėti, o aplinkui – pasakiška gamta, kuri džiugino ir kūną, ir sielą.

Tą vasarą, galima sakyti, sau atskleidžiau vieną Latvijos fenomeną, kurio sunykimas mūsų dienomis mane iš tikrųjų nuliūdino. Būtent: latvių bendruomenėje tuo metu pastebėjau nepaprastai tolygią, tarpusavyje glaudžiai susijusią kultūrinę aplinką. Nuo Rygos inteligento iki valstiečio nuošaliame kaime nejutau kardinalaus kultūros skirtumo. Bruocenų ūkininko knygų spintoje radau tas pačias knygas, taip pat neseniai išleistas, kurias skaitė bei aptarinėjo ir mano Rygos pažįstami. Atsimenu, su šeimnininkais entuziastingai aptarinėjome tuo metu ypač pamėgtus autorius šiauriečius. Kultūriniai užsiėmimai buvo kasdienis reiškinys, valsčiuje daugelis dainavo chore, vaidino teatre, važiuodavo į Saldų, Liepoją ir Rygą žiūrėti spektaklių, žinojo daugelio menininkų pavardes. Kaimiečiai kasdien niūniavo ne tik liaudies dainas, kaip galėtų įsivaizduoti kvailas miestietis, bet ir per radiją girdėtas madingas daineles. Žodžiu, pokalbiai vyko identiškų kultūros sąvokų pagrindais ir rimtomis, ir lengvomis

temomis. Kaimo žmonės man labai patiko – kaip autentiškos individualybės. Rygoje kartais erzindavo prisitaikymas prie mados klišių ir kino arba žurnalo *Poilsis* siūlomų estetinių pavyzdžių.

Tada galėjau pamanyti, kad Bruocenų šeimnininkas galbūt yra išimtis, bet vėliau, jau sovietų laikais, dirbant Liepojos laikraščio redakcijoje ir važinėjant po Kuržemę, mačiau, kad įvairia prasme pavyko išsaugoti intensyvią dvasinį gyvenimą, galias ir nuoširdžias kultūros tradicijas, kurios pajėgė išsilaikyti net sovietų unifikacijos sąlygomis. Mes patys čia gyvendami to dažnai nesuvokiame ir nevertiname, taip savaime suprantamai tai atrodo. Kitur to visai nėra. Greta Maskvos ir Peterburgo įžymiųjų kultūros lobių ir intelektualų elito yra neišbrendamas tamsybės liūnas, daug paralelinių pasaulių. Taip pat dar būdama vaikas žinojau, kad berlynietis yra visiškai kitokios kategorijos žmogus negu kokio nors mažo vokiečių miestelio miestelėnas. Tai, žinoma, supaprastinta, tačiau tam tikra dalis teisybės šiuose to meto apmąstymuose vis dėlto yra. Man atrodė, kad Latvijos provincijoje neviešpatavo provincializmas kaip dvasinė charakteristika. Provincializmą išmokau atpažinti atskirų žmonių ir grupių siaurakakčiame ir ribotame mąstyme, nepriklausomai nuo gyvenamosios vietos ir socialinio sluoksnio. Tame pačiame mūsų mielame metropolijoje Rygoje. Ir tada, ir šiandien.

Žinoma, tą 1939 metų vėlyvą vasarą apibendrinančiais apmąstymais sau galvos daug nelaužiau. Buvau laiminga. Vienai savaitei į svečius atvažiavo mano draugas, ir kartu praleidome neužmirštamas dienas. Dima iš karto sužavėjo mano šeimnininkus. Jis sėdo prie fortepijono, stovėjusio didžiajame kambaryje, grojo ir akordeonu. „Tokios geros muzikos namuose seniai nebuvome girdėję“, – džiaugėsi šeimnininkas. Stengėmės, kiek pajėgėme ir sugebėjome, dalyvauti laukų ir daržų darbuose, tačiau dar likdavo daug laiko leisti į ilgas klajones dviračiais, maudytis ežere ir paprasčiausiai mėgautis vienas kitu.

Sugrįžau į Rygą kupina nuostabių prisiminimų. Rugsėjo pirmąją turėjo prasidėti mokslai. Mano paskutiniai gimnazijos

metai. Politinėje padangėje kaupėsi ir tirštėjo juodų debesų kalnai. Ką tik sudarytas kažkoks stulbinantis susitarimas tarp Hitlerio Vokietijos ir Stalino SSRS, liaudis įtarė, kad tai nieko gera nežada. Po kelių dienų Europoje jau užsiliepsnos nesulaikomai besiplečiantis Antrojo pasaulinio karo lemtingasis gaisras. Bet grėsminga tikrovė egzistavo tik kažkur mano sąmonės periferijoje. Buvau laiminga.

Šia šviesia nuotaika gyvenau savo paskutinius mokslo metus. Viskas atrodė idealiai gražu. Mokslas iki pat baigiamųjų egzaminų pabaigos sekėsi. Šalia kasdien jaučiau artimą žmogų. Saugumo pojūtį, kad esu mylima ir apsaugota, kuri šeima man davė nuo pat ankstyvos vaikystės, dar labiau sustiprino šie pirmieji rimti santykiai, kurie man nė akimirakai nesuteikė nei skausmo, nei nusivylimo.

Žinoma, išgyvenome kartu ir sekėme informaciją apie karą Suomijoje, SSRS įsiveržimą į suomių žemes, apie sunkias karo sąlygas žiemą ir Manerheimo gynybinę liniją. Bet galų gale suomių Dovydas, nors ir po didelių aukų, įveikė sovietų Galiotą. Todėl norėjosi tikėti, kad viskas gerai. Kažkaip nejauku buvo galvoti apie naujus sovietų armijos atramos taškus, kurie pagal sutartį buvo dislokuoti Latvijoje, kartais pasitaikydavo sutikti kokį karininką neišvaizdžia uniforma, tačiau garnizonai elgėsi taip nepastebimai, mandagiai ir disciplinuotai, kad nežuvo nauvus tikėjimas mūsų vyriausybės supratimu, kaip elgtis, ir tikėjimu abiejų sutarties pusių parašų svoriu.

1939–1940 metų žiema ir pavasaris man praėjo džiugiai save apgaudinėjant. Dar niekada nebuvau patyrusi tokios svaiginančios sėkmės visose srityse.

KAIP RUSŲ KLASIKOJE

PRIEŠ pereidama prie staigių mano gyvenimo lūžių pasakojimo paminėsiu Dimos artimuosius, kurie tapo ir manaisiais. Ir šių žmonių likimai XX amžiaus kataklizmuose tikrai nuostabūs. Vėl įgijau patirties naujoje aplinkoje.

Dimos tėvo vyresnysis brolis Pirmajame pasauliniame kare tarnavo caro armijoje fronto gydytoju, vedė rusų aristokratę, revoliucijos ir pilietinio karo aplinkybėmis ją globojo ir saugojo, vėliau per repatriaciją atsivežė į Latviją. Abu broliai buvo medikai, Dimos tėvas stomatologas, dėdė – plaučių gydytojas.

Rusų armijos karo ligoninėse per karą medicinos seselėmis dirbo daug aukštos kilmės merginų, įskaitant ir paties caro dukras. Apimtos patriotizmo jos apsilviko Raudonojo Kryžiaus gailėstingųjų seserų kilnius drabužius ir ėjo dirbti į lazaretus. Fronto gydytojai, tarp jų ir Dimos dėdė, ir seselės valgydavo prie atskiro karininkų stalo. Kartą valgant vienas aukštesniųjų karininkų leido sau niekinamai atsiliepti apie žydus. Dimos dėdė, didelės savigarbos žmogus, atsistojo ir kirto kalbėjusiajam antausį, pridurdamas, kad pasiruošęs kautis dvikovoje. Tačiau karininkas tik patraukė pečiais – neisias juk šaudytis su gydytoju, kuris nėra tikras karininkas, be to – žydas. Karininkui keli fronto draugai prikišo bailumą, o jauno gydytojo išdidi ir drąsi laikysena taip sužavėjo vieną seselę, kad ji įsimylėjo ir ištekėjo už jauno daktaro iš Rygos. Po dviejų dešimtmečių mane su ja supažindino.

Liudmila Dmitrijevna, mergautine pavarde Buturlina, buvo kilusi iš labai senos giminės, kurios šaknys siekia mitinius variaugų laikus. Buturlinai Rusijos istorijoje žinomi kaip viena seniau-

sių bojarinų giminių, vadinamųjų *riurikovičių* (Riurikas esą buvęs variagų arba vikingų vadas). Būdavo malonu klausytis, kaip Liudmila Dmitrijevna su paniekos priegaide balse kalba apie tuos *išsišokėlius (viskočki)* Romanovus, iš kurių jos protėviai niekada nėra priėmę jokių titulų, nes tarnavę Rusijai ir tiktai jai. Ji didžiuojasi tėvo proseneliais, su motina esą truputį sudėtingiau. Motina – grafienė Bobrinska, o pirmasis grafas Bobrinskis, kaip žinoma, buvo Jekaterinos II ir grafo Grigorijaus Orlovo nesantuokinis sūnus, kuriam suteiktas grafo titulas, paskirti milžiniški žemės plotai ir įvairios privilegijos. Taip Jekaterinos Didžiosios palikuonė, prieš kurią sėdėjau ir viso to klausiausi, su tam tikru apgailėstavimu kalbėjo, kad jos motinos kilmė tokiu būdu nėra susijusi su istoriniais nuopelnais, bet tokiu lyg ir negražumu. Bet čia jau nieko nepadarysi.

Liudmila Dmitrijevna buvo asmenybė, originali ir neatitinanti jokių trafaretinių supratimų arba įsivaizdavimų, kokia turi būti aukštosios kilmės dama. Ji labai mylėjo ir gerbė savo vyrą, ir Rygoje liko ištikima medicinos seselės profesijai, toliau dirbdama greta jo. Jaunystėje, kalbama, buvo gražuolė, carienės dvaro dama (*freilina*), o kai su ja susipažinau, žavėjo jos rami ir švelni laikysena. Liekna, žila, bet gaivaus veido ir su jaunuolės gyvu smalsumu akyse. Be galo dalykiška, gana griežta, apdovanota ironija ir humoro jausmu. Niekada nesidažė ir nesipuošė.

Dimos dėdė, įgijęs puikaus specialisto šlovę, nusipirko namus ir žemę Priedainėje ir įkūrė ten plaučių sanatoriją. Vieną pastatą įrengė kaip gražų gyvenamąjį namą, kuris kartu su kitu pastatu sudarė privačios sanatorijos kompleksą. Jį jie abu su di dele meile kartu prižiūrėjo ir kūrė. Dėdė mirė 1932 metais, o Liudmila Dmitrijevna velionio pageidavimu sanatoriją atidavė žydų ligoninei *Bikur Holim*. Ji pati toliau dirbo ten direktoretvarkytoja. Sanatorija priimdavo visų tautybių ligonius.

Jie patys vaikų neturėjo, ir teta sakė, kad Dima jai kaip sūnus. Ji su meile priėmė ir mane bei patikėjo savo nekasdieniško gyvenimo istorijas. Sovietų laikais namai Priedainėje, žinoma,

buvo nacionalizuoti. Juose įkūrė vieną Jūrmalos miesto medicininę sanitarinę įstaigą su laboratorijomis, o Liudmilai Dmitrijevnei viršutiniame aukšte paliko du nedidelius kambarėlius. Ji mirė 1951 metais, dirbo iki paskutinės akimirkos. Deja, nuo 1950 metų gyvenau Liepojoje ir Liudmilos Dmitrijevnos jos paskutiniaisiais gyvenimo metais aplankyti nebegalėjau. Tais metais per stebuklą Maskvoje atsirado jos vienintelio brolio sūnus. Ji visuomet manė, kad visi artimieji per revoliuciją žuvo. Tačiau brolis išsigelbėjo, tikriausiai atsargumas neleido užmegzti ryšių su seserimi užsienyje. Jo sūnus karo metais tapo net sovietų armijos karininku, laikydamasis giminės tradicijų per karą ginti gimtinę nuo užpuolikų, ir nepriklausomai nuo to, kas pačių namuose valdžioje, kovojo prieš Hitlerio pulkus, kurie toli gražu nebuvo Rusijos išvadotojai. Per mūsų paskutinį pokalbį praėjus keletui metų po karo Liudmila Dmitrijevna aiškiai suformulavo savo įsitikinimą apie tikro rusų patrioto poziciją. Jis visiškai sutapo su mintimis, kurias girdėjau ir iš kitų baltųjų emigrantų aristokratų. Rusija buvo dar prieš komunistų revoliuciją ir gyvuos po sovietų eros. Rusų patriotai šiame kare turi peržengti per savo neapykantą ir teisingą pyktį prieš komunistų režimą, gimtąją žemę reikia apginti nuo užpuolikų, engėjų ir plėšikų ketinimų. Kada nors ir pati rusų tauta ras kelią į garbingą gyvenimą. Visiškai taip pat galvojo, pavyzdžiui, ir tie Prancūzijoje gyvenantys baltieji emigrantai, kurių dauguma prisijungė prie prancūzų ginkluoto pogrindžio arba generolo do Golio armijos.

Liudmila Dmitrijevna mus abu su Dima lepino kaip savo vaikus. Niekada neužmiršiu tolimos žiemos pavakario, kai ji mus pakvietė į svečius pridurdama, kad mūsų laukia siurprizas. Nežinia kaip Liudmila Dmitrijevna gavo tikrą rusišką trikinę su žvangučiais, ir mes su Dima lėkėme pajūriu kaip sapne. Kaip įsimylėjėlių pora kokiam sename rusiškame paveiksle – atitrūkę nuo realaus gyvenimo. Ji norėjo, kad mes patirtume tikrąją romantiką, kaip ji kadaise jaunystėje senojoje Rusijoje.

Tą kartą su ja daug kalbėjaisi, tiksliau – klausiausi jos fantastiškų pasakojimų. Ir jie buvo ne kas kita, kaip prisiminimai apie jos nuskendusią Atlantidą, kurios niekada niekas neberegės. Liudmila Dmitrijevna, kaip daugelis aukštos kilmės merginų, mokėsi Smolnio institute Peterburge. Ten buvo rengiami prabangūs pokyliai, kviečiant jaunos karininkus. Būdama šešiolikos metų ji tokiame pokylyje susipažino su nepaprasto ryškumo karininku grafu Obrienu de Lasi. Jis buvo airiškos O'Braieno ir prancūziškos de Lasi giminės atžala. Įsiliepsnojo meilė iš pirmo žvilgsnio, bet šešiolikmetei Liudmilai tėvai nebūtų leidę tekėti. Tada Obrienas de Lasi kartu su draugais karininkais vieną naktį sužadėtinę slapta pavogė, ir jie trikinke, skambant žvangučiams, lėkė tamsoje per užsnigtas Rusijos platybes. Kaip romane. Tą pačią naktį kaimo cerkvėje paprastas popas juos sutuokė. Tėvai pripažino, kad protingiau su tuo susitaikyti. Niūri tikrovė greitai įsiveržė į jos rojų. Mirė Liudmilos motina, netrukus prieš Dievą stoji tėvas, po kurio laiko juo pasėkė ir vienas iš brolių. Galų gale iš giminės, neskaitant Liudmilos Dmitrijevnos, buvo likęs tik paskutinis brolis, kuriam galų gale prabudo įtarimai...

Obrieno de Lasi teismas nuskambėjo visoje Rusijoje ir įėjo į kriminalistikos istoriją. Pati esu apie jį skaičiusi kažkioje knygoje, taip pat Latvijos rusų spaudoje, pasakojime apie pačią poniją. Buvo įrodyta, kad Liudmilos vyras nužudė žmonos brolių. Kartu su kažkokiu gydytoju Pančenko jis šiam broliui įskiepijo choleros bakterijas, kad užvaldytų didžiulį palikimą. Kaltinamąją gynė vienas žymiausių Peterburgo advokatų, kurį vadino Auk-saburniu. Todėl teismas turėjo platų rezonansą. Mano atmintyje nebeiškilo, kas atsitiko kaltinamajam. Atrodo, išsiuntė į katgorą ir jis dingo Sibiro platybėse.

Ir pasakodama apie vyro baisų nusikaltimą Liudmila Dmitrijevna neprarado ironijos – staiga svajingu žvilgsniu pažvelgė per laikotarpius ir sunkiai ištarė: „*A vsio taki – kakoj byl mužčina!*“ („Ir vis dėlto – koks tai buvo vyras!“).

Senovės atmosferą jausdavau ypač tais momentais, kai pas Liudmilą Dmitrijevną susirinkdavo Smolnio instituto laikų draugės. Tarp jų prisimenu ir žymiąją Rygos rusų dramos aktorę Lidiją Melnikovą. Erdvios pokylių salės židinyje spragsėjo pliauskos, stalas padengtas senoviniais porcelianiniais ir sidabriniais indais, išylančią patalpą pildė prislopintų balsų čiauškėjimas, prancūziškų kvėpalų ir geros kavos aromatas. Jaučiausi lyg patekusi į kokio XIX amžiaus rusų romano puslapius arba pjesės spektaklį. Iki šiol man prieš akis iškyla akimirka kaip mizanscena iš *Eugenijaus Onegino*. Tarnaitė atidaro duris, ir jose pasirodo mažytis susivėlęs senukas, kurį Liudmila Dmitrijeva pristato kitoms sakydama: „*Monsieur Dubois, naš dobryj sosed!*“ („Mesjė Diubua, mūsų geras kaimynas!“). Mesjė Diubua pasirodė nuseņęs prancūzas, nežinia kaip nuo XIX amžiaus užstrigęs Rusijoje, vėliau emigracijos bangos atskalautas į Latviją, kur Priedainėje leido savo ilgo gyvenimo likutį.

Tuo metu niekas iš mūsų nežinojo, kad iš tikrųjų visi mes leidiame paskutinius mėnesius pasaulyje, kurio greitai nebebus.

Senelē Estera Lulova. XIX a., Liepoja

Tēvas Leopoldas Levenšteinas – gimnazijas absolventas. 1912-ieji

Motina Eva Levenštein (mergautinė pavardė Lulova) Petrapilyje
1919-aisiais, netrukus po vestuvių

Reikia pradėti gyventi...

Tēvas su pasididžiavimu stebi mane Paryžiaus gatvėje

Rivjeroje, Nicoje – auklė rusė viešbučio balkone su manim,
šėimos numylėtine. 1923-ieji

Tai - Schwester Olga

Tēvas, motina ir aš. 1925-ieji

Gyvenimo Berlyne pradžia

Namas Meinekestrasse 9

Ani Ondra

Ani Ondra Hičkoko filme
Šantažas. 1930-iejai

Oskaras Dancigeris Rygos
pajūryje dvidešimtųjų pabaigoje

Verneris Futereris

Li Peri

Motinos antrininkės Brigita Helm ir Žaneta Makdonald

Viename Rygos kalėdinių turgelių

Per Lygu šventes – visada Jūrmaloje

Dviratis vienas, o dviratininkai du

Tēvas Leopoldas Levenšteinas. Apie 1930-uosius

Seneliai Bulovai ir ilgaamžē foksterjerē Topsisē

Cilia

Raja

ALBION ALFRPOLE

Romanas

Prasidėjo krizė, bet saulė vis dar šviečia, o jūra ošia

Motina, Cilia, Žoržikas, Raja ir motinos draugė Lilija
pliaže dvidešimtųjų pabaigoje

Tēvai su giminaičiais ir draugais pliažē. Sēdi (iš kairēs) Raja, viduryje – tėvas, prie jo koju Genia Pines ir Cilia, Katia Nemirovska, už nugaros stovi Žoržikas, Oskaras Dancigeris, mano motina ir dešinėje – Romanas

Tēvas kažkur Vidzemēje apie trīsdešimtuosius

Maskaradas Elizabetēs gatvėje. Sēdi Raja ir Cilia su diviem ponais, stovi – Žoržikas, Jurijus Jurovskis, Romanas, mano motina ir dar du ponai. Trīsdešimtųjų pradžia

Laimingas vaikas

Mažieji pusbroliai Aleksandras, vadintas Šura,
ir Jekabas, vadintas Džekiu

Man šešiolika metų

Muzikos pamokoje

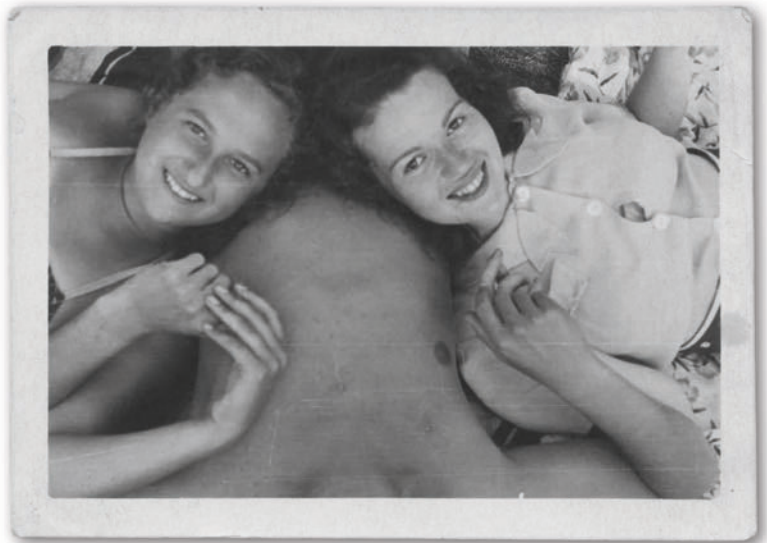
Klasės vakarėlis naujoje mokykloje

Su draugėmis Viviana bei Ira. 1937-ieji

Tik flirts, nieko rimto

1938-ujų vasara. Ilsimės ant klasės draugo krūtinės

Kemeriuose. 1938-ieji

Motina prie naujojo Kemerių viešbučio. 1938-ieji

Paskutiniai laisvi Naujieji 1939/1940 metai. Tėvas, motina ir trys gerbėjai

1940-iej – paskutinē vasara Jūrmaloje. Saulē vis dar šviečia

Studentui Dimai – dvidešimt dveji

Valtyje Lielupėje. 1940-ųjų vasara

Dr. Paulius Šimanas

Emilija Gajevska su dukterėčia

Pirmoji nuotrauka naujiems dokumentams.
1944-ųjų spalio pabaiga

ANTRASIS GYVENIMAS

Kas užmiršta aukas,
tas nužudo jas antrą kartą ir galutinai.

Paulis Celanas

ŠOKAS BE TERAPIJOS
PIRMIEJI SOVIETINIAI METAI

MANIAU, kad 1940 metų birželį Latvijoje ne visi nujautė, kad šios dienos užbrėžia radikalią ribą ne tik valstybės, bet ir kiekvieno žmogaus asmeniniame gyvenime. Įvairiai, net diametraliai priešingai klostėsi likimai, tačiau, žvelgiant atgal, darosi aišku, kad būtent tą vasarą visi peržengėme slenkstį, už kurio negrįžtamai liko gyvenimas, kurį su visu jo prieštaravimu vis dėlto buvo galima vadinti normaliu, žmonišku.

Nebepajėgiu atsimiti kodėl, bet 1940 metais, kai baigiau gimnaziją, stojamieji egzaminai į aukštąsias mokyklas, mano nuomone, įvyko anksčiau negu paprastai, netrukus po išleistuvių. Dirbo ta pati ankstesnė stojamųjų komisija su tais pačiais reikalavimais, lyg niekas nebūtų pasikeitę.

Jau minėjau, kokiais sumetimais išsirinkau liaudies ūkį. Niekada nesu apgailestavusi dėl šių vienerių metų Liaudies ūkio fakultete būtent todėl, kad ten sutikau įžymų dėstytoją Edgarą Dunsdorfą, kuris mums skaitė pasaulio ekonomikos istoriją. Bendroji politinė ekonomika man nebuvo svetima, ji mane domino visada, bet dabar norėjau aiškiau pamatyti svetus, kurie veikia už matomų procesų. Todėl ir norėjau skirti metus fakultetui, kuriame likti nesiruošiau. Sumanymas vėliau užsiimti istorija buvo neužginčijamas.

Atsitiko taip, kad profesorius Dunsdorfas mane pastebėjo ir skyrė daug laiko ir individualiai, matyt, išvelgdamas mano susidomėjimą ir galbūt potenciją. Keli pažįstami, kurie jau studijavo, mane prieš tai įspėjo: Dunsdorfas didelis nacionalistas, ne labai mėgsta žydų, todėl turėčiau būti dėmesinga, ir taip toliau. Tada dar kartą įsitikinau, kad apie jokių žmogų negalima *a priori*

spręsti kategoriškai. Nemačiau nė mažiausio profesoriaus Dunsdorfo priešiško arba negeranoriško. Netgi priešingai – jis mane greitai pastebėjo, atsakydamas į studentų klausimus, net pasišnekėdavo su manimi. Profesorius pabrėžė, kad vidurinės mokyklos lygiu vidutiniškai paruoštam žmogui studijuoti ekonomiką nėra taip paprasta. Reikia suvokti, kad turi įgyti didelį žinių bagažą, nes ekonomiką reikia matyti plačiu kontekstu su visais žmonijos išsivystymo etapais. Dunsdorfas matė, kad esu ne tik labai susidomėjusi, bet ir turiu žinių atsargą, savo ruožtu jame mačiau mokytoją, apie kokį svajoju, koks iš tikrųjų galėjo man duoti daugiau, negu galėjau pasiekti savo jėgomis.

Bet Edgarui Dunsdorfui esu ypač dėkinga už tai, kad išmokė mane susidaryti mokslinę kartoteką ir dirbti su ja. Derlingiausiam mano veiklos laikotarpiui buvo lemta susiklostyti sovietų sąlygomis, kai nebuvo kasdien prieinamos pasaulinės enciklopedijos, specialios bibliografinės literatūros ir visiškai nepasiekiami buvo kompiuteriai, kurie dabar padeda išspręsti informacijos kaupimo ir panaudojimo problemas.

Kai pradėjau studijuoti, buvo reikalingas kitas pagrindas ir sistema atminčiai palaikyti. Gali būti, kad vėliau pati būčiau tai pasiekusi, bet Dunsdorfas man padėjo sutaupyti laiko ir pastangų ieškant teisingo kelio. Jau pačioje pradžioje jis parodė, kad mano kartoteka gali būti ir objektyvi, ir subjektyvi. Pavyzdžiui, vienoje knygoje gautą informaciją surašyti į kelias korteles su skirtingomis funkcijomis ir mano komentarais. Sisteminti pageidaujama ne tik objektyvius duomenis ir faktus, bet ir pastebėtas problemas bei mano samprotavimus. Tuoj pat supratau, kaip visa tai man būtina, ir su malonumu pradėjau tai įgyvendinti. Tai buvo sistema, kuri man sovietų metais padėjo, taip pat kalbų mokėjimo dėka įveikti izoliaciją nuo Vakarų pasaulio kultūros ir mokslo procesų. Vėliau, vadinamuoju atšilimo laikotarpiu, atsirado galimybė skaityti knygas ir spaudą specialiajame fonde – uždraustų arba paprasčiausiai nepageidaujamų spaudinių uždaroje saugykloje. Iš ten nieko nebuvo

galima išsinešti, išskyrus tai, ką pats persirašei. Visa tai įtraukiau į kartoteką, kurią per kelerius metus surinkau savo specifiniams poreikiams. Tiesiogiai ir netiesiogiai ja pasinaudojo ir kiti – kolegos, studentai, kurie užsiėmė kino, meno ir teatro mokslu. Joje lengva rasti būtiną informaciją ir apie asmenis bei faktus, ir apie problematiką bei teoriją. Dabar, kai mūsų žinioje yra ne tik turtingi literatūros rinkiniai, bet ir elektroninės informacijos priemonės, dalis kortelių galbūt nebereikalinga. Bet esu įsitikinusi, kad daugeliu atvejų mano kartoteka iki šiol naudinga, ypač todėl, kad niekada nereikia bijoti, jog po elektronikos kaprizų svarbi informacija bus ištrinta. Mano pačios galbūt didžiausias pasiekimas buvo tai, kad visus tūkstančius kortelių surašiau pati, formuluotės ir komentarai mano, o tai, ką savo ranka ar rašomąja mašinėle fiksavau, išgraviruota mano atmintyje.

Taip Edgaras Dunsdorfas, kurį sutikau studijų aukštojoje mokykloje pradžioje, leido man suprasti, kiek gali duoti mokslininkas, kuris tuo pačiu metu yra ir geras pedagogas bei *švietėjas* enciklopedininkų reikšme.

Nors tuo metu mano galvoje, atrodo, buvo tiktai meilė, labai gerai prisimenu tą dieną, kai į Rygą įvažiavo sovietų tankai. Tėvas prisakė sėdėti namie, nes gatvėse mums nėra ko ieškoti. Jis sakė, yra žmonių, žinoma, kurie tuo džiaugiasi. Vieni tikisi didesnės socialinės teisybės, dalis latvių – todėl, kad nuverstų nelegitymią Ulmanio vienvaldystę ir naiviai tiki atnaujinti parlamentinę respubliką. Dalis žydų – todėl, kad tiki: šitie tankai apsaugos Latviją nuo hitlerininkų, kurie mums reiškė dar didesnius pavojus. Buvo žinoma, kad tarp Vokietijos ir SSRS sudarytas savitarpio nepuolimo paktas, bet nieko, aišku, nebuvo žinoma apie Molotovo ir Ribentropo slaptąjį susitarimą. Užtenka perskaityti tų dienų laikraščius su klatingais sovietų pasiūlymais ir matome, kaip buvome maitinami šiomis iliuzijomis.

Visą laiką, likusį mano tėvui, jį kankino savigrauža. Jis visuomet jautė ypatingą atsakomybę už savo šeimą. Jo profesinė veikla paprastai leido gerai orientuotis politiniuose įvykiuose, bet 1940 metais mes susidūrėme su Vakarų žmogui nenumatomu ir sunkiai suvokiamu reiškiniu, kuris pasireiškė įvairiausiais nepaaiškinamais būdais. Tai suvokti pradėjome iš lėto, žingsnis po žingsnio. Būtent – nustojo veikti bet koks teisėtumas, tarptautinės sutartys, susitarimai, kurie civilizuojoje, demokratiškoje visuomenėje atrodė savaime suprantami, jau nekalbant apie duoto žodžio galią. Mes, be abejo, žinojome, kad Sovietų Sąjungoje įstatymai radikalčiai skiriasi nuo priimtų Vakaruose, tai buvo galima logiškai suprasti, bet nebuvo pasiruošę patekti į aplinką, situaciją, kurioje mindė net pačios sovietų valdžios priimtus įstatymus ir susitarimus. Jie pasirodė tiktai dekoracija, vitrininė falsifikacija. Labiausiai stebino tai, kad dešimtmečius didžiąja dalimi pavyko nuslėpti nuo kito pasaulio tragediją, kurią išgyveno šeštadalis Žemės rutulio tautų. Bolševikų partijos ideologija, manipuliacija patriotizmo jausmais derinyje su masiniu teroru pasirodė tokia stipri, kad šioms tautoms primesta tylėjimo priesaika su retomis išimtimis buvo išsaugota. Visiškai kaip Omertá mafijos sąlygomis, kaip plėšikų gaujose, kriminalinėje aplinkoje.

Šitie 1940 metai man buvo daugiau nei keisti. Taip – baisi vasara, kaip ir kitiems Latvijoje, tačiau kartu, atrodo, gražiausia ir laimingiausia per visą mano gyvenimą. Neįtikėtina, bet galiu paliudyti, kad tai įmanoma. Nesigėdiju prisipažinti. Jausmų euforija iš dalies švelnino griauunančius smūgius, žlungant visam mūsų lygšioliniam gyvenimui. Laimingos meilės apimto žmogaus egoizme realiai egzistavome tiktai mes abu – aš ir Dima. Pasislėpiau beveik hermetiškame pasaulėlyje – kaip audros akyje.

Vasarą praleidome Jūrmaloje. Tai buvo paskutinis kartas. Dima pasirodė puikus buriuotojas ir irkluojuotojas, kiauras dienas leidome arba jachtoje, arba valtyje, plaukiodami po Lielupe, kurioje suradome ir užėmėme menkutę salelę, priklausiusią tik

mums. Tamsūs debesys, kurie tirštėjo virš realaus pasaulio, įvykių eskalavimas, gėdingas rinkiminis teatras, galų gale groteskiškas įstojimas į brolišką tautų šeimą, o šeimoje – neramūs pokalbiai, tėvo griaužimasis, kasdienio gyvenimo radikalus pertvarkymas – viskas vyko čia pat, greta, lietė ir mane, tačiau sąmonė visa tai tik pasyviai registravo. Iš tikrųjų dar nesuvokiau, kad vykstančioje istorinėje tragedijoje esu personažas, o ne stebėtoja.

Šiandien prisimindama 1940 metus turiu smarkiai pasistengti, kad atskirčiau savo tuomečius tikrus jausmus nuo dabartinio supratimo. Tai tikrai nelengva, bet reikia pasistengti.

Buvo visiškai aišku, kad iš žmonių atims jų nuosavybę. Bet žydai neturėjo net alternatyvos, Sovietų Sąjungoje turėjome viltį išsaugoti nors nuogą gyvybę. Tokiems žmonėms kaip mano tėvai išsiskyrimas su materialinėmis vertybėmis nebuvo didelė tragedija. Tėvas mąstė: „Jeigu ši valdžia nors kiek laikytusi savo išgirtų principų – iš kiekvieno pagal galimybes, kiekvienam pagal poreikį, – tai nei man, nei tau dėl duonos kąsnio bijoti nereikėtų.“

Žinoma, komunistų deklaruotus principus priėmiau atsargiai. Vis dėlto net kraštutinai nepalankiomis aplinkybėmis ateityje vis įsitikindavau, kad žinios padeda ir pačiam išgyventi, ir būti naudingam kitiems, ir šį tėvo postulatą visada laikiau teisingu.

Tėvas neteko priėjimo prie sąskaitų Šveicarijoje ir JAV, jau nekalbant apie praradimus Latvijoje, tačiau, palyginti su kitais mūsų sluoksnių žmonėmis, tai neatrodė ypač daug. Prisimenu, kaip šaipėsi mama: „Tavo seserys mane visada smerkė dėl lengvabūdiškumo ir išlaidavimo, dėl to, kad per mane nesi įsigijęs nei fabriką, nei namų, nei kitos nuosavybės. Dabar matome, kad gyvenome teisingai ir neturime ko gailėtis.“

Iš tikrųjų materialiniai nuostoliai buvo paskutinėje vietoje tarp priežasčių, kuriomis motyvavome savo negatyvų požiūrį į naująją valdžią. Nepalyginti sunkiau buvo prarasti žmogaus ir piliečio teises bei laisves, nors ir Ulmanio laikais jos jau buvo paliestos. Prarasti viltį, kad Baltija galėtų egzistuoti kaip neutrali

ir teisinė zona, kaip buferis tarp agresyvių didžiųjų valstybių ir ideologijų. Panašiai kaip Šveicarijoje arba Švedijoje.

Kai kurios mano draugės tapo visiškai bejėgės, kaip išmestos iš laivo. Tuo metu jos dar nežinojo, kad gresia kai kas daug baisesnio nei turto atėmimas. Tai buvo mielos merginos, gerai išauklėtos ir išsilavinusios, tačiau daugumai jų šeimos turto – solidaus nekilnojamojo turto ir įspūdingos banko sąskaitos – užuovėjoje ateitis su nepajudinama tvarka joms atrodė aiškiai numatoma. Ir staiga – per kelias dienas, porą savaitių – lyg lavina viską nušlavė.

Mano mama ramiai ir su ironija priėmė ir pasikeitimus buityje. Po ašaringo atsisveikinimo Mania pas mus nebedirbo, ir mama lengvai bei natūraliai atliko visus namų darbus, puikiai gamino ir pateikdavo kulinarinių siurprizų. Iš kitų girdimas aišmanas ji tik niekino.

Dabar atsigręždama atgal matau, kad 1940-aisiais ir dar 1941-aisiais iki pat birželio 14 dienos likimas man ir mano artimiesiems, palyginti su daugeliu kitų, pasirodė palankus. Kai kurie laimingi, lyg ir netikėti sutapimai mus gelbėjo keliuose situacijose, kurios galėjo tapti lemtingomis. Mano tėvą juk galėjo suimti ir net nužudyti, kaip atsitiko daugeliui kitų. Jis buvo gana pasiturintis, metų metus gyveno Vakarų Europoje, turėjo plačių ryšių įtakinguose tarptautiniuose finansiniuose sluoksniuose. Visa tai jo personą darė labai įtartiną ir nepatikimą.

1940 metų rudenį, pradėdama studijas Latvijos universitete, pirmą kartą susidūriau su begale beprasmiškų klausimų sovietinėse anketose. Kebliausias klausimas man buvo apie gyvenimą užsienyje, o tai naujojoje santvarkoje buvo laikoma didžiausia nuodėme. Visiškai nelogiškai, nes SSRS atžvilgiu Latvija buvo lygiai toks pat užsienis kaip ir bet kuri kita Tautų Sąjungos valstybė.

Pavojingų povandeniniu akmeniu galėjo pasirodyti ir tėvo darbų smulkus aprašymas. Susitarėme nurodyti tiktai dvi vietas, kuriose jis dirbo nuolatiniu konsultantu – chemijos gigantą

IG-Farben ir filmų industrijos koncerną *UFA*. Įtariu, kad anketas skaitę žemo lygio vietiniai Rygos čekistai nežinojo, kokios tai įmonės, arba nelaikė jų ypač svarbiomis. Taip įgijau pirmąją patirtį su sovietinėmis anketomis, vėliau, kaip ir visi, pildžiau jų labai daug, tylomis ši darbą supaprastindama ir trumpindama. Negalėjau, žinoma, visiškai nusišlepti, kad esu augusi užsienyje, bet didelę to laiko dalį nusišlepiu. Berlyne buvau lyg tiksliai pačioje vaikystėje, o mokyklos metais nuolat gyvenau pas močiutę ir senelį Rygoje. Paryžiaus neminėju išvis.

Mano pačios įsitikinimu, stipriausias skydas, kuris 1940–1941 metais apsaugojo mano tėvą, buvo popieriaus lapas – tragi-komiškas paradoksas – *UTAG* konsultanto pažymėjimas. *UTAG* vadinosi organizacija, kuri tvarkė visus su Baltijos vokiečių repatriacija susijusius turto klausimus. Repatriacija vyko jau 1939 metais, bet Latvijoje dar liko nemaža Hitlerio atžvilgiu nedraugiškų vokiečių, kol įsikūnijo perspėjimas apie Baltijos šalių sovietinę okupaciją. Tada ir jie beveik visi puolė bėgti.

Kadangi tarp hitlerinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos buvo sudaryta nepuolimo sutartis, jų repatriacija vyko ramiai beveik iki karo pradžios. Žinojome, kad per išvykimo sumaištį pavyko išvažiuoti ir tam tikram skaičiui latvių, kurie koku nors būdu sugebėjo įrodyti savo vokiškumą.

UTAG veikė dar ilgai pirmaisiais sovietų metais, skaičiuojant Baltijos vokiečių turtą, tvarkant jo perdavimo ir kompensacijos klausimus. Sovietų valdžia į būsimų Hitlerio pavaldinių reikalus per daug nesikišo ir išvažiuoti netrukdė. Kadangi didžioji dalis Baltijos vokiečių juristų jau buvo išvykę, buvę mokyklos draugai prašė mano tėvo pakonsultuoti *UTAG* finansų ir likvidacijos klausimais. Pagrindas buvo privatus susitarimas, bet klasės draugai jam parūpino lyg ir oficialų, tačiau iš tikrųjų vokiečių popieriuose neregistruotą tarnybinį pažymėjimą, kuris sovietų akyse buvo labai svarus dokumentas. Čekistai jį labai gerbė, nes Hitleris staiga tapo SSRS draugu ir tuo metu jo nebuvo galima net kritikuoti. Absurdas po absurdo.

Latvijoje iš karto prasidėjo politinių priešų areštai ir žudynės. Mūsų pažįstamųjų rate pirmą negailestingą smūgį gavo rusų baltoji emigracija. Matyt, tai įvyko kartu su Latvijos politinio elito sunaikinimu. Bet kuriuo atveju sovietų valdžios neapykantą baltiesiems emigrantams buvo galima pajusti nedelsiant. Vienas po kito dingo mamos artimi draugai – rusai ir žydai – iš rusų emigracijos leidinių *Segodnia* ir *Segodnia večerom* redakcijų. Vyrus areštavo jau pirmosiomis dienomis, keletą sušaudė kaip politinius priešus. Mama gerai pažinojo laikraščio *Segodnia* redaktoriaus Charitonovo žmoną, todėl gerai prisimenu šiuos tragiškus įvykius. Taip pat be pėdsakų dingo garsus šios redakcijos karikatūristas, kuris pasirašinėdavo pseudonimu Civis, ir kiti mūsų pažįstami.

Tačiau ne mažiau už pačias represijas ir nacionalizaciją mane sukrėtė valdžios pasikeitimo sukeltos pasekmės visuomenėje, staigūs žmonių elgesio ir pokalbių pokyčiai, be varžymosi prisitaikant prie okupantų ir naujųjų valdžios vyrų reikalavimų ir stiliaus. Jau tada klausiau savęs, kiek tame melo ir veidmainystės ir kiek tiesiog neįtikėtinų galimybių sau pačiam kažką įteigti. Nekalbu, žinoma, apie įsitikinusius komunistus, dėl kurių džiūgavimo ir tikėjimo geresne ateitimi niekada nepykau. Tikėjimas ir atsidavimas iliuzijoms bent jau nuoširdūs, nors dėl to niekam nėra lengviau. Pagrįstos atrodė girdėtos kalbos, kad šešeri Ulmanio autoritarinio valdymo metai Latvijoje netiesiogiai parengė dirvą totalitarizmui. Bent jau mentaliteto prasme. Demokratija buvo likviduota, žodžio ir pažiūrų laisvės apribojimas jau įprastas. Ir dar prisimenu tylias diskusijas apie tai, ar buvo teisinga nesipriešinti okupacijai, kodėl to reikėjo arba nereikėjo. Minėjo suomių pavyzdį. Tėvas ir Andzia Blankenšteinas kaip juristai svarstė, kad taip galėjo įvykti tiktai todėl, jog vado vienvaldystės aplinkybėmis vieno žmogaus ir jo klikos nediskutuotinas sprendimas lemia viską. Niekas ir netvirtino, kad karas su sovietų milžinu būtų galėjęs iš pagrindų pakeisti Latvijos likimą. Situacija, visos aplinkybės radikaliai skyrėsi kad ir nuo suomių

kovos sąlygų. Kalbame apie ką kita. Jei net iš vyriausybės pusės nėra jokio pasipriešinimo, bent jau tarptautiniu lygiu išreikšta protesto forma, gali susidaryti įspūdis, kad Latvija laisvanoriškai pritaria tam, kas vyksta, kitaip sakant, tai legalizuoja. Jei Latvijoje dar būtų buvęs parlamentas, būtų vykę bent protestai, kokie nors diplomatiniai žingsniai – kaip kitur pasaulyje panašiais atvejais. Prisipažįstu, tuomet man trūko žinių ir užtikrintos pozicijos visuomeninės ir politinės problematikos srityje, kad dalyvaučiau pokalbiuose. Aš turėjau dar daug ko išmokti. Bet tuo metu paaiškėjo, kad mes visi per mažai žinojome.

Patiklūs ir apimti blogos nuojautos kabinomės už nedrąsios vilties, kad galų gale nebus taip baisu, mes padarėme vienintelį, kas buvo įmanoma – konstatavome sovietinės okupacijos faktą ir toliau stengėmės gelbėtis ir išlikti. Šlykštėjomės įkyria politine propaganda, kuri priėmė groteskiškas formas, bet buvo ir renginių, kurie mums, jaunimui, patiko. Mano atveju tai lietė meno sritį. Pavyzdžiui, universitete kūrėsi įvairios saviveiklos rūšys, kurios vienijo įvairių fakultetų studentus. Ypač sėkmingai, mano nuomone, mažiausiai politizuotoje gyvenimo srityje – muzikoje. Apie komjaunimą negalėjo būti ir kalbos, bet į studentų profsąjungą įsirašiau, kad padirbėčiau kultūros švietimo srityje.

Mus su Dima nudžiugino studentų orkestro įsteigimas ir aktyvus universiteto muzikinis gyvenimas. Dima buvo įvykių centre, aš dalyvavau kaip nuolatinė klausytoja. Vyko net studentų simfoniniai koncertai, prisimenu, Dima grojo Šopeno ir Listo koncertus, o aš skraidžiau padebesiais, užmiršdama realaus gyvenimo neišsprendžiamus prieštaravimus.

Rygos muzikinis gyvenimas 1939–1941 metais man atspindi visai be lemtingos 1940-ųjų vasaros cezūros. Labai gražus ir lyg gyvenimo blogybių nepaliestas. Iš dalies galbūt todėl, kad Rygos operoje tuo metu tris sezonus dirbo pasaulinio garso dirigentas Leo Blechas, kuris, be abejonių, ir vokalinę, ir simfoninę muziką, jau ir taip esančią aukšto lygio, pakėlė dar gerokai aukščiau. Rasistų persekiotas vokiečių žydas Blechas rado prieglobstį

ir derlingą dirvą darbui Latvijoje. Viename pokalbyje su mano tėvais (jie buvo truputį pažįstami jau Berlyno laikais) Blechas daugiau nei teigiamai išsireiškė apie turtingą talentų vokalistų ir instrumentalistų būrį Latvijos muzikiniame gyvenime. 1939–1940 metais mano laimingiausiems meniniams išgyvenimams priklausė Blecho įgyvendintas Verdi operų *Aida*, *Trubadūras* ir *Kaukių balius* ciklas, kurį dar vainikavo neužmirštamas Mocartto *Užburtosios fleitos* atlikimas 1940-ųjų pradžioje. Joje Blechas sužavėtai publikai, taip pat ir man su Dima, atskleidė dar mažai žinomas, iki to meto Operos kolegų neypatingai pageidaujamos jaunos dainininkės Elfridos Pakulės fenomenalų koloratūrinį sopraną valdingos Nakties karalienės partijoje. Šiame vieninteliame gyvenimo etape muzika dominavo visuose mano gyvenimo pajautimuose ir garsų architektūra lyg ir formavo erdvę, kurioje gyvenau kartu su žmogumi, kurio dalyvavimas visuose džiaugsmuose, taip pat ir dvasiniuose, dabar jau buvo niekuo nepakeičiamas.

Kulminacija buvo vakaras 1940-ųjų pabaigoje, kai kartu su kitais jaunuoliais, prilipę prie Operos Didžiosios salės trečiojo balkono baliustrados, rankose mėšlungiškai spausdami storą partitūrą, klausėmės Bethoveno 9-osios simfonijos grandioziniame Blecho diriguojamame simfoniniame koncerte. Nei anksčiau, nei vėliau gyvenime nesu išgyvenusi tokio absoliutaus, išlaisvinančio žmogaus ir žmogiškumo vertybių triumfo prieš aplinkos realybę ir grėsmingas ateities nuojautas.

Žinoma, visiškai atsiriboti nuo realaus gyvenimo ir man nebuvo įmanoma, diena iš dienos jis veržėsi į mano muzikos ir meilės pasaulį. Kokio nors aiškesnio supratimo apie tai, kas iš tikrųjų yra sovietinė sistema, komunistinis režimas, aš iš karto suformuoti negalėjau. Įvykių, įspūdžių be patikimos informacijos buvo pernelyg daug, be to, jie nepasidavė mano suvokimui. Manyje po truputį kaupėsi fragmentiški įspūdžiai, smulkūs epizodai, kurie įsirėžė į atmintį ir patirtį, vėliau jie tapo medžiaga, iš kurios analizuodama ir darydama išvadas formavau savo supratimą.

Kažkoks angelas sargas 1940-aisiais saugojo mūsų šeimą, kai susidūrėme su tokiu sovietų sistemos fenomenu kaip komunaliniai butai. Iš penkių kambarių mums liko trys, kituose dviejuose apgyvendino sovietų majorą su žmona. Reikia pasakyti, kad iš pradžių į Latviją važiavo tiktai kariškiai, civiliai pasirodė vėliau. Girdint ir matant, kokie įtempti santykiai tarp kaimynų susidarė kitur, supratau, kaip smarkiai pasisekė mums. Noščinskiai buvo leningradiečiai, vyras – karo gydytojas, majoras, lenkų tautybės. Kaip jis pats sakė – katalikas. Jo žmona Elizabeta – Karelijos suomė, medicinos sesuo karo ligoninėje. Atvykęs ir pasidėjęs daiktus Noščinskis pasibeldė į mūsų kambario duris. Atidarė mano mama. Jis prisistatė ir atsiprašė. „Noriu, kad jūs žinotumėte, – paaiškino majoras, – aš manau, kad nėra teisinga taip atvažiuoti ir apsigyventi svetimame bute. Bet mes patys nesprendžiame, todėl galiu tiktai atsiprašyti.“

Noščinskiai pasirodė labai malonūs, inteligentiški žmonės, ir tarp mūsų iš pat pradžių susiklostė puikūs santykiai. Nė akimirkos nejutome, kad šis priverstinis bendras gyvenimas mums būtų pasidaręs kančia. Mama Noščinskius dažnai kviesdavo kavos, tėvas kartais pasiūlydavo konjako, mes daug kalbėdavomės. Pokalbiai greitai pasidarė visiškai atviri. Noščinskio atvirumas mūsų tuo metu ypač nestebino. Tik vėliau supratau, kaip smarkiai jis rizikavo mumis pasitikėdamas ir pasikliaudamas mūsų padorumu.

Majoras Noščinskis įspėjo, kad tiktai šiuo metu, tuoj po armijos įžengimo, viskas dar esą palyginti ramu. Represijos be teismo sprendimo kol kas bus taikomos daugiausia politikams, buvusiems valstybės tarnautojams, stambiesiems pramonininkams. Tačiau neišvengiamai ateis masinių represijų metas. „Jūs net negalite įsivaizduoti, kas jūsų laukia“, – sakė Noščinskis.

Pavasariop, kai atmosfera iš tikrųjų pastebimai sutirštėjo, Noščinskis jau sugalvojo tokį lyg ir veikimo planą. „Kai ateis jūsų, pradės daužyti į duris, jūsų dukra tegul tuojau eina pas mus. Mes esame kariškiai, mūsų gyvenamasis plotas pavaldus

kitai valdybai. Be ypatingo orderio jie neturi teisės mūsų kratyti. Brangenybes ar kitas vertybes, kurias norite palikti savo dukrai, galite paslėpti mūsų kambariuose. Valentiną mes pradžioje paslėpsime, o paskui pristatysime kaip savo giminaitę. Kai buvo masiniai trėmimai Leningrade, taip buvo išgelbėta daug vaikų – kaimynai juos pasiimdavo pas save.“

Tėvai suprato, kad majoras kalba teisybę, ir juo tikėjo, bet daugiau teoriškai, nes realiai įsivaizduoti, kad tai įvyks, iš tikrųjų nepajėgė.

Vienas to meto įvykių fone atrodytų smulkus epizodas liko mano sąmonėje kaip daug apimantis laikotarpio ženklas. Jis susijęs su šeima, kurią tėvai mažai pažinojo – jų net nepažinojau. Vyras, pasiturintis Rygos žydai, neprisimenu, kokių įmonių savininkas, buvo aktyvus sionistas, žmona Neli iš Vienos, dvidešimt šešerių metų, daug jaunesnė už vyrą, tyli, maloni moteriškė, ir trejų–ketverių metų berniukas. Vyrą iš karto areštavo, o iš šeimos atėmė butą, į kurį įsikėlė kažkoks saugumo tūzas. Pasakė, kad pasiimtų tiek daiktų, kiek gali panešti, ir eitų lauk. Neli rusiškai nekalbėjo, nelabai suprato ir latviškai, giminių ar draugų ji, matyt, Rygoje neturėjo, ir su vaiku liko šioje situacijoje sutrikusi ir bejėgė. Manęs paprašė nueiti su ja kartu į ką tik įkurtą miesto butų valdybą. Ji turėjo vienintelį prašymą – tegul palieka jos bute nors patį mažiausią kambarėlį, nes su vaiku neturėjo kur dėtis. Nuvykau kartu kaip vertėja. Taip pirmą kartą pati patekau į sovietinę įstaigą. Ji buvo ką tik paskubomis įsteigta, ir ten darbavosi kelios tikros sovietinės moteriškės – jos jau apranga ir išvaizda skyrėsi nuo mūsų. Viena, matyt, buvo vietinė, kiek supratau, neseniai buvusi pogrindininkė, žydė, tokia pat kaip mes, lankytojos. Pradėjome kalbėtis, bandžiau versti, bet ji ėmė rėkti – ką jūs sau galvojate, taip jums ir reikia, jūsų vyras to nusipelnė! Buvo pavartoti ir kiti ką tik tapę madingi politinės leksikos žodžiai.

Ir staiga ši sovietinės įstaigos darbuotoja atsisuko į vaiką, kuris stovėjo persigandęs nuo jam nesuprantamos garsių žodžių lavinos, ir su neslepia neapykanta, pasityčiojančiai sunkda-

ma žodžius pro dantis ištarė: „Na, *buržujčik*, dabar tu pamatysi!“ Berniukas išsigandęs pasislėpė už mamos sijono. Šitas vaizdas man liko atmintyje kaip vienas to meto simbolių. Daug brutalaus ir negailestingo išgyventa tais metais, giminaičius, draugus areštavo, išvežė į Sibirą, bet ryškiausiai atmintyje išliko mažai pažįstamas berniukas, paslėpęs veidą, kad dingtų priešiškas pasaulis. Būtent butų valdyboje pirmą kartą suvokiau, kaip niekšinga siela pasiduoda gundymui pasimėgauti savo galia prieš betesius žmones.

Kai vėliau girdėdavau atkakliomis klišėmis tapusius kaltinimus, kad dėl visų 1940–1941 metų piktadarysčių kalti žydai, prisimenu šį vaizdą. Rėkiančioji buvo žydė ir berniukas buvo žydas, kaip aš ir jo motina. Ne tautybė buvo svarbu, nežmoniškais žmones pavertė ideologija, valdžios sistema, nebaudžiamumo pagunda. Tai jau mačiau Vokietijoje, kai į valdžią atėjo hitlerininkai, ir trečią kartą bus lemta pamatyti ateityje, kai į Latviją įsibraus hitlerinės Vokietijos karinės pajėgos. Daugelio civilizuotumo sluoksnis pasirodė visai plonas, o po juo – žemi instinktai, kurių daugiau nebevaldė nei įstatymas, nei auklėjimas, kultūra, tradicijos, religija. Aiškiai mačiau, kad nelauktai įgyta galia pažeminti, nulemti žmonių likimą, net gyvybę arba mirtį svaigino menkus žmogiškūščius. Tai man buvo socialinės psichologijos pamoka.

Visa, kas vyko aplink, vis labiau vertė galvoti apie tai, kad gyvenimas naujojoje santvarkoje gali būti nepakeliamas. Kol dar nejutau fizinio sunaikinimo grėsmės, mane daugiausia slėgė tragikomiški pasikeitimai, kuriuos į kultūrą įdiegė naujieji ponai. Taip pat ir universitete. Man susidarė įspūdis, kad pirmaisiais sovietiniais metais mūsų aukštosiose mokyklose išvis nepasirodė išsilavinusių rusų mokslininkų ir pedagogų iš Maskvos ir kitų centrinių institutų, aukštųjų mokyklų. Ten dirbo nemažai senosios rusų inteligentijos ir jų palikuonių atstovų. Būtent jų dėka, nepaisant nieko, daugeliui iš mūsų jau pokario metais tiek daug vertingo davė studijos rusiškose aukštosiose mokytoje įstaigose.

Universitetą užpildė pusiau beraščiai partijos siųsti dėstytojai, kurie pasitikintys savimi kilo į katedrą ir skelbė primityvias dogmas. Jau po penkių minučių man pasidarė aišku, kad mūsų lektoriai geriausiu atveju žino tik dešimtąją dalį to, ką išmokau dar besimokydama mokykloje. Mane kankino pyktis ir gailėstis dėl beprasmiškai iššvaistyto laiko, nes nelankyti paskaitų nebuvo galima. Be to, būčiau klausiusis, jei marksizmą nagrinėtų koks kompetentingas žmogus. Kapitalizmo struktūrų analizė mane domino, nors marksizmo politinė utopija manęs niekada negalėjo įtikinti arba būti patraukli. Bet tai, ką mums marksizmo kurse dėstė universitete, neviršijo kolūkio politinformacijos lygio.

Tikriausiai paskaitas skaitė ir ankstesni dėstytojai, bet prisimenu vienintelį Edgarą Dunsdorfą. Jis savo studentų neapvyklė, ir prie jo labai prisirišau.

Tais keistais metais kiekviena diena atnešdavo kokį nors kartų atradimą, kuris griaudavo mūsų lygi šiol buvusio gyvenimo pagrindus. Vis gyvenau su tokia lyg ir sudvejinta sąmone. Jausmų realybė tebebuvo tikra, tuo tarpu naujų faktų, įvykių ir taisyklių pasaulio kaip visiškai realaus galutinai neįsisąmoninau.

Tiktai palaipsniui kaupėsi supratimas, kad šiai valdžiai viskas įmanoma ir viskas leidžiama. Vis dėlto iki 1941-ųjų birželio 13–14-osios nakties dar atrodė, kad represijos liausis, kai tiktai tie, kuriuos režimas laiko priešiškais ir pavojingais elementais, bus suimti, nors ir neįstatymiškai, neteisingai, bet tai kažkada baigsis. Likę, nors ir patyrę karčių praradimų, galės pradėti pusiau normalų gyvenimą naujomis sąlygomis.

Birželio 14-oji padėjo tašką, ir per Latviją nusirito siaubo, nevilties ir nežinomybės lavina. Apie masines represijas Sovietų Sąjungoje, aišku, girdėjome, bet įsivaizduoti, kad kas nors tokio galėtų atsitikti ir pas mus, nebuvo įmanoma. Vis dar kabinomės už naivaus tikėjimo, kad Višinskio pažadai įvažiuojant sovietų tankams turi kokį nors svorį. Juk sakė, kad Baltijos šalyse iš dalies daug kas liks iš įprastos gyvenimo tvarkos, pavyzdžiui, neprimėsia kolūkių sistemos.

Represijos skaudžiai palietė ir mūsų šeimą. Ištrėmė mamos pusseserę tetą Fridą, kuri su vyru ir ketverių metų dukrele Noemi gyveno nuosavame name Mežaparke. Linksma, sąmojinga rudaplaukė Frida buvo mano mamos mylimiausia giminaitė, ir išvaizda jos buvo truputį panašios. Frida, anksti netekusi tėvų, prieš vedybas daug kartų glaudėsi Elizabetės gatvės giminaičių lizde. Visų nuostabai, ji ištekėjo už geraširdžio ir ramaus už save vyresnio našlio, kurio paauglei dukrai Frida tapo mylima antra motina. Gimė ir jau minėta bendra dukra Noemi. Laimei, podukra spėjo sovietų okupacijos išvakarėse išvažiuoti į Italiją studijuoti meno, ten ji ir liko, ištekėjo už savo profesoriaus. Tuo tarpu jos šeima pateko nelaisvėn ir buvo iš dalies sunaikinta. Fridos vyrui, ponui Finkelšteinui, priklausė nedidelis tekstilės fabrikas, nors ir nieko ypatingo, bet tai buvo stabilus pagrindas mažai šeimai. Lemtingą birželio 13-osios vakarą Frida šventė gimimo dieną ar kurią kitą šventę (tiksliai neprisimenu), į kurią atvyko ir mamos brolis Žoržikas. Šventė užtruko, ir Žoržikas liko pas pusseserę nakvoti.

Auštant jis, per stebuklą išsigelbėjęs, atbėgo pas mus. Prie tos Fridos namų privažiavo sunkvežimis, visą šeimą susodino ir išvežė. Žoržikui vis dėlto pavyko įrodyti, kad jis tiktai užsi-buvęs svečias, nes jo pavardė ir gyvenamosios vietos įrašas kiti, tai patvirtino ir tarnaitė. Fridos šeimos ištrėmimas mums buvo sunkus smūgis, labai sielvartavome, bet tuo pat metu džiaugėmės, kad mūsų mylimą Žoržiką toks likimas aplenkė. Jei būtume žinoję, kas jam atsitiks jau po kelių savaičių, būtume gailėjėsi, kad ir jo nepaėmė.

Juodos žinios sekė viena paskui kitą – buvo išvežtos kelios draugės, keli mokyklos ir studijų draugai. Neabejojome, kad toks pat likimas laukia ir mūsų.

Taip viena naktis viską neatpažįstamai pakeitė. Trūko bet kurios oficialios informacijos, laikraščiai ir radijas nieko nepranešinėjo, valdžios įstaigos apsimetė, kad nieko neįvyko, tačiau viską apimantis žodinės informacijos tinklas veikė visu pajėgumu.

Žmonės kalbėjo, kad po poros savaitių galinėse stotyse ištuštinti vagonai sugrįš atgal ir bus dar viena vežimų banga. Dabar tai jau nebeatrodė neįtikėtina. Majoras Noščinskis tapo dar atkaklesnis – mes turime būti pasiruošę. Pirmiausia – aš naktimis turiu miegoti jų pusėje.

Tačiau mes su Dima turėjome kitą planą. Apie vedybas konkrečiai iki tol kalbėję nebuvo, svarbiausia atrodė baigti studijas – pirmiausia Dimai, vėliau ir man. Jautėmės taip pasitikintys vienas kitu, kad spaudas pase mūsų iš tiesų nedomino. Bet dabar reikėjo skaitytis su visai kitomis aplinkybėmis. Supratome, kad tremtyje vienintelę viltį jei ne likti kartu, tai bent vėliau susirasti vienas kitą turės tiktai registruotos šeimos. Mums pasakojo, kad ir kalėjimuose kokia nors informacija teikiama tiktai legaliems šeimos nariams.

Santuokos registravimas tada buvo labai paprastas. Iš ryto pateiki prašymą, po pietų jau esi sutuoktas. Mes niekam nieko ir nesakėme, tik vakare, parėję iš metrikacijos biuro, pranešėme tėvams, kad oficialiai esame vyras ir žmona. Metrikacijos biure mums išdavė santuokos liudijimą, su kuriuo reikėjo vykti į pasų skyrių ir ten gauti atitinkamą spaudą pasuose. Bet to padaryti nebespėjome, ir vėliau tai turėjo nelauktą prasmę. Susituokėme birželio 16 dieną. Dar po dviejų mėnesių, jau per vokiečių okupaciją, susituokėme katalikų bažnyčioje.

Vestuvių mes su Dima, žinoma, nekėlėme, jokių iškilnių, tiktai tariama vestuvinė kelionė. Liudmila Dmitrijevna pakvietė mus pasisvečiuoti pas ją Priedainėje, ir mes dviračiais ten nuvažiavome.

Kaip tik tomis dienomis tėvui paūmėjo inkstų liga. Jį lankydavo labai geras urologas daktaras Goldbergas. Daktaras turėjo nepaprastai gražią gyvenimo draugę vokiečių (nors jos motina buvo latvė) Margaritą Klaus. Liko atmintyje, kaip smarkiai ji bijojo tremties, tikėjosi, kad gydytojo reputacija juos nuo to išgelbės. Neprašė nė mėnuo, ir būtent ji tapo savo gyvenimo draugo žydo gelbėtoja, rūpindamasi slėptuvėmis ir palaikydama

jo tikėjimą ateitimi. Po karo jie galų gale susituokė ir liko kartu visą gyvenimą.

Savaitė tarp birželio 14-osios ir 22-osios praėjo stingdančiame laukime. Kiekvieną dieną papildydavo pažįstamų išstremtų žmonių sąrašas. Pradedant iš tikrųjų turtingomis šeimomis ir baigiant smulkiais žydų krautuvinkiniais, amatininkais ir net darbininkais, nepasiturinčiais žmonėmis. Daugiausia trikdė represijos prieš darbo žmones, kurių niekaip nebuvo galima priskirti buržujų kategorijai. Tarp žydų tokių buvo gana daug. Didžiausią nuodėmę buvo ankstesnis priklausymas bundistams ir Latvijos socialdemokratams, už ką juos smerkė ir Ulmanio laikais. Bolševikai, kaip žinoma, kairiųjų nekomunistų nekentė ne mažiau už klasinius priešus. Taip pasireiškė keista naujosios valdžios logika.

Per birželio 14-osios akciją Rygos ir visos Latvijos žydai nukentėjo labai smarkiai. Mes tai paprasčiausiai matėme savo akimis, nes jokia statistika pusšimtį metų nebuvo pasiekama. Hitlerininkų propaganda skubiai paskelbė, kad dėl visų čekistų piktadarybių kalti žydai, ir, esant tuometei šoko būsenai, kai latvių bendruomenė, apimta praradimų skausmo ir nevilties, ieškojo atpirkimo ožio, daug kas pasidavė šiam sąmoningam, tikslingam šmeižtui. Ir kadangi po karo sovietų valdžios daugiau ar mažiau slėptas antisemitizmas priklausė valstybinei politikai, šitas mitas žmonių sąmonėje įsitvirtino vis smarkiau.

Apie 1941-ųjų metų birželio 14-osios represijų konkretų mastą iki pat Latvijos nepriklausomybės atkūrimo mes, žinoma, negalėjome turėti nors kiek realaus supratimo; tai po truputį aiškėjo tik iš kiekvieno individualios informacijos ir susitikus su tais, kuriems pasisekė sugrįžti. Taip 1958-aisiais iš Sibiro sugrįžo mano teta Frida su dukra, kuri jau buvo suaugusi ir baigusi mokyklą. Dėdė lageryje mirė nuo bado ir nepakeliamų darbų. Tetai pasisekė ešelone sutikti gerą pažįstamą – poniją Nukšą, Latvijos diplomato žmoną prancūzę. Laikydamosi kartu jos pateko pas gerus rusų valstiečius, be kurių pagalbos tolimame kolūkyje būtų žuvusios iš bado ir šalčio.

Bendrame sąmyšyje ir neviltyje nuo birželio 14-osios praėjo tik savaitė, kai ištiko kitas smūgis – prasidėjo karas. Lyg ir nelauktai, nors ir iš laikraščių, ir iš kitų šaltinių jau buvo galima jausti, kad Stalino ir Hitlerio *medaus mėnuo* eina į pabaigą. Jie, žinoma, buvo vienas kitam artimai giminingi ir vienas iš kito daug mokėsi, taip sakant, keitėsi patirtimi. Vis dėlto imperinės ambicijos ir ekonominis godumas paėmė viršų.

Priedainėje suspėjome pagyventi tik tai kelias dienas. Dimai paskambino iš Rygos, kad atėjo šaukimas į armiją. Būdamas paskutinio kurso studentas, karo sąlygomis Dimą jau tiko medicinos tarnybai, nors nuo tiesioginės karo tarnybos ir buvo atleistas dėl vaikystėje persirgto vaikų paralyžiaus. Reikia pasakyti, jis su tuo buvo sėkmingai susitvarkęs ir vėliau, daug užsiimdamas sportu, įveikęs visas ligos pasekmes, išskyrus retus recidyvus – kartais į vieną koją įsimesdavo stiprūs traukuliai. Tai laikė pakankama priežastimi, kad atleistų Dimą nuo tarnybos. Pasirodo, ir dabar į tai kreipiamas dėmesys. Tai man Dima pranešė telefonu iš Rygos, be to, kad sėsčiau ant dviračio ir važiuočiau namo. Likti Priedainėje nebebuvo prasmės, be to, skubiai reikėjo nuspręsti, kaip elgtis toliau.

PRASIDĖJO
PASKUTINIS VEIKSMAS

PER keletą dienų iki hitlerininkams įžengiant į Rygą mes turėjome priimti sprendimą, kuris, kaip pasirodė, radikaliai nulems mūsų likimą. Vėliau mintyse šimtą kartų grįždama prie to meto įvykių, svarstydamą, kas būtų buvę, jei būtume elgęsi kitaip, supratau – mums fatališkai pritrūko laiko priimti protingą sprendimą. Buvome protu mažai kontroliuojamų emocijų galioje. Žinoma, visiškai paralyžiuotas jis nebuvo ir tvirtino tik viena – žydai turi bėgti!

Juo labiau šią tiesą turėjo suprasti mūsų šeima, mes juk patys savo akimis matėme agresyvaus antisemitizmo apraiškas Berlyne. Nuo to laiko, kiek galėjome spręsti gyvendami Rygoje, padėtis pasikeitė tik į blogąją pusę. Bet mus, mūsų gimines ir draugus tiesiog kaustė mintis, kad dabar savo noru reikia leistis ten, kur ką tik per prievartą buvo išstremti mums artimi žmonės, į valstybę, apie kurią daugiau nebuvo jokių iliuzijų, kurią mes suvokėme kaip antipasaulį.

Nors protas nenurimo, įspėdamas, kad pasilikti Rygoje dar pavojingiau, mes ieškojome ir rasdavome vis naujų priežasčių, kad kartu su bėgančia sovietų armija nepasitrauktume į Rytus. Stengėmės sau įteigti, kad taip blogai juk nebus. Žmogus nė už ką nenori tikėti dalykais, kurie yra už sveiko proto ribos, nepaisant to, kad patirtis paskutiniu metu daug kartų patvirtino negalimo galimybę. Tėvas nė akimirkos neabejojo – į karą būtinai įsijungs JAV ir visi sąjungininkai kartu sumuš Hitlerį. Iki tol teks pakentėti, susitaikyti su kaltinimais, pažeminimais, represijomis. Bet vis dėlto ištersime. Masinių žydų žudynių, genocido, tikrąja šio žodžio prasme, kuris XX amžiuje buvo žinomas

iš armėnų tragedijos, nacistai savo piliečių akivaizdoje pačioje Vokietijoje prieš karą nebuvo įgyvendinę. Todėl ko nors tokio neįsivaizdavome. „Čia vis dėlto Latvija, mūsų namai, mes čia esame tarp saviškių, Latvijos piliečių, todėl galėsime jaustis saugesni“, – maždaug taip galvojome. Be to, 3-iajame ir 4-ajame dešimtmėčiais latvių dauguma žydams neatrodė ypač nedraugiška arba net priešiška, istoriškai išreikštą antipatiją latviai daugiau jautė vokiečiams.

Tokių diskusijų atmosfera buvo ir mūsų namuose, ir kitose mums pažįstamosiose šeimose. Mūsų žinioje buvo suskaičiuotos dienos priimti sprendimą. Gerai prisimenu melagingas radijo žinias, raginimus nesijaudinti, tačiau gatvėse priešingai – chaosas, panika. Sovietų valdžios įstaigos su savo darbuotojais ir jų šeimomis paniškai bėgo, propagandos vadinama nenugalima Raudonoji armija pasitraukė, užklupta netikėtai ir nepasiruošusi, teroro metais praradusi kompetentingiausių karo vadus, virtusi dezorientuota nevaldoma stichija.

Skersai kelio mūsų išvažiavimui stojo ir kelios buitinės kliūtys. Seneliai mus ragino važiuoti, bet patys palikti Rygą ir leisti į gąsdinančią svetimą kraštą atsisakė. Jie savo gyvenimą jau kaip ir nugyvenę, todėl daug ko prarasti negali. Mama taip pat savo artimųjų palikti negalėjo, bet suruošti mažiausiai devynis žmones evakuacijai šiomis aplinkybėmis buvo neįmanoma. Be to, tėvas, sirgdamas inkstų liga, tebevargo lovoje. Vėliau galvojau – jei tarp karo pradžios ir vokiečių įžengimo į Rygą būtų buvusios nors dvi savaitės, birželio 14-osios sukeltas proto aptemimas prasi-blaivytų ir mes suvoktume, kad kalbama ne apie tai, ar mums priimtina, ar ne sovietų valdžia. Suvoktume, kad gresia elementari pražūtis. Mes nesuvokėme, kad nacistų akyse bet kuris žydas yra naikinama būtybė, nesvarbu, turtingas ar vargšas, judėjų tikėjimo ar krikščionis.

Ir Dimos šeima liko Rygoje. Juk motina buvo baltoji emigrantė, be to, turinti palankią genealogiją. Du jos broliai gyveno emigracijoje Berlyne. Vyresnysis Aleksandras Ocupas buvo

žinomas rašytojas pseudonimu Sergejus Gornyj, kuris tapo jo oficialia pavarde. Jo dukra buvo balerina viename vokiečių teatre. Šis Dimos dėdė nuo 1922 metų gyveno Berlyne ir rusų stačiatikių bendruomenėje buvo labai gerbiamas. Aktyviai bendradarbiavo ir spausdino straipsnius emigracijos leidiniuose. Kitas dėdė Sergejus Ocupas, nors ir baigė carinę karo akademiją ir iškilo iki caro gvardijos generolo leitenanto, buvo tapęs autoritetu ikonografijos tyrimų srityje. Jam priklausė didžiausia Europoje privati ikonų kolekcija. Abu broliai su šeimomis karo išvakarėse buvo persikėlę iš Berlyno į Madridą, savo paskutinę gyvenamąją vietą. Netoli Madrido, sename vienuolyne, jau apie keturiasdešimt metų yra Serhio Ocupo vardu pavadintas ikonų muziejus, turizmo įžymybė. Kai tik hitlerinė armija įžengė į Rygą, dėdės atsiuntė seseriai ir jos sūnui *stiprius popierius* – giminės dokumentų kopijas, galinčius apsaugoti iškilus tautybės ir kilmės klausimams.

Taip neišvažiavo nei mano, nei Dimos šeimos, taip pat dauguma mūsų artimų pažįstamų. Beveik visi mes birželio 14-ąją praradome artimuosius, todėl lemtingas slenkstis – sprendimas dėl evakuacijos – buvo sunkiai priimamas. Išvažiavo tik tai nedidelė dalis mano žydų mokyklos ir studijų draugų, kuriuose, matyt, spragtelėjo kažkoks supratimo užraktas. Kelis mano klases draugus, kaip ir kitus jaunuolius, įkvėpė perspektyva kartu su Vakarų sąjungininkais eiti į mūšį prieš nusikalstamą Trečiąją reichą, kurį būtinai nugalėsia. O tada veikiant sąjungininkams daug kas keisis ir sovietinėje sistemoje. Dar viena iliuzija. Tačiau daug šimtmečiais Baltijoje išsiaknijusių, išsilavinusių, garbingų žydų bendruomenės narių liko Latvijoje ir už savo patiklumą sumokėjo gyvybe. Lemtingas žingsnis buvo žengtas.

Girdėjome, kad Rygoje ir kitur Latvijoje gausėja pačių įsteigtų, vadinamųjų savigynos grupių. Vidžemės keliuose jos šaudė ne tik į paskutinius chaotiškai bėgančius raudonarmiečius, bet ir į civilius gyventojus, kurie krovininėmis mašinomis, dviračiais ir pėsčiomis leidosi rytų kryptimi. Vienas tokios grupės

dalyvis, nežinodamas, kas esu, po metų išgėręs man gyrėsi tuo metu atliktais *žygdarbiais*. Apie tai pasakojo ir kiti nesėkmingi bėgliai, kuriems nepasisėkė pasiekti užsibrėžto tikslo. Išsigelbėję nuo ginkluotų grupių keršto jie, slapstydami po vieną, du, vėl atsirasdavo išėities taške.

Gatvėse daugelis linksminosi apimti saulėtų iliuzijų, kad tuoj ateis Latvijos nepriklausomybės metas. Lyg sovietų karinių pajėgų atsitraukimas leistų pasukti laikrodį metais atgal ir iš naujo pradėti ankstesnį gyvenimą. Naujuosius okupantus rėmė kaip priešingą jėgą ligšioliniams, puoselėdami išsvajotas viltis. Vėliau pagalvojau, kad pirmą kartą istorijoje latviai, bent jau jų matoma dalis, džiūgaudami sutiko vokiečius. Šimtmečių patirtis iki pat paskutinių nepriklausomybės metų neslepiausiai neigiamo Ulmanio požiūrio į Hitlerio valstybę – viskas užsimiršo per vienerius sovietinio šoko metus. Bet kitiems Ryga, kurią buvo palikusi rusų armija, bet dar neužėmė vokiečiai, po truputį kėlė siaubingo pasmerktumo jausmą ir suvokimą, kad esame lemtin-gai suklydę likdami čia. Prasidėjo paskutinis veiksmas mūsų ir kitų panašių šeimų gyvenime.

SU GELTONA ŽVAIGŽDE

NUO 1941-ųjų liepos 1-osios, kai vermachto kareiviai įžengė į Rygą, mano gyvenimas pasidarė panašus į klaustrofobišką klie-desį. Santykiuose su žydais nacistų valdžia po truputį panaikino visus civilizacijos priimtus tabu, ir tokia visko leidimo pagunda daugumai pasirodė saldi. Mūsų vyrai – tėvas ir Dima – bandė motiną ir mane apsaugoti nuo tiesioginio kontakto ir pažemini-mų bei prievartos, su kuria buvo galima susidurti gatvėse. Arti-miausiais mėnesiais mano gyvenamoji erdvė baigėsi mūsų buto durimis.

Rygoje žydų registracija prasidėjo 1941-ųjų liepos 25 dieną. Kiekvienam buvo įteikta ypatinga registracijos kortelė su reika-lavimu ant drabužių krūtinės kairėje pusėje nešioti pritvirtintą dešimties centimetrų skersmens šešiakampę, geltoną vadina-mąją Dovydo žvaigždę. Reikalavimas turėjo būti įvykdytas iki liepos 28-osios. Tuo pačiu metu žydams uždraudė vaikščioti ša-ligatviais. Rugsėjo pirmąją sekė papildomas įsakymas – geltonas žvaigždes prisitvirtinti ir ant nugaros.

Tėvas, kaip visi žydai, šią geltoną žvaigždę prisitvirtino, jis dažniausiai pasirodydavo miesto gatvėse, nes tvarkė būtinus buitinius reikalus. Dimos visi šie ir po to sekę prieš žydus nu-kreipti potvarkiai nelietė. Jis ir toliau buvo laisvas žmogus. Iš jų abiejų mes su mama sužinodavome viską, kas vyksta išorėje. Taip pat ir artimiausiais mėnesiais viskas, kas vykdavo pasaulyje, už mūsų namų sienų, daugiausia mano sąmonę pasiekdavo ne-tiesiogiai – kaip patikimų liudininkų informacija, iš publikuoja-mų įsakymų ir įstatymų ir kt. Vis dėlto prievartautojams ir žudi-kams į akis tiesiogiai žiūrėti neteko, keiksmų ir patyčių klausytis

tylint priversta nebuva. Taip, pavyzdžiui, žinojau, kad plečiasi šucmanų, kurie jau tapo organizuota jėga, savivalė. Jie pradėjo niokoti Rygos žydų butus. Kaip ir Vokietijoje, pasirodė, kad viena antisemitizmo varomųjų jėgų, be kitų, yra paprastas pavydas ir plėšimo godulys – pradėdant vertingo turto konfiskavimu ir baigiant butų nusiaubimu bei apiplėšimu. Žydai paprasčiausiai buvo paskelbti už įstatymo ribų, todėl bet kas galėjo įeiti į jų namus ir elgtis savo nuožiūra.

Ruošdamasis galimam trėmimui tėvas dar paskutinėmis sovietų dienomis visas laisvas lėšas buvo pavertęs juvelyriniais dirbiniais ir aukso monetomis, kuriuos deportacijos atveju galėtų keisti į produktus. Daugiausia tai buvo smulkūs papuošalai – žiedai, grandinėlės, apyrankės, laikrodžiai. Kartu su mamos brangenybėmis juos įsiuvo į du plačius lininius diržus, kuriais mes, moterys, galėjome apsijuosti taliją po drabužiais. Dideliame fotelyje buvo įrengtas ir slaptas seifas, išeidama į getą mama jame paslėpė savo talismaną – Nobelio dovanotą žiedą. Su juo ji nemėgdavo skirtis nė akimirką jau daugiau nei dvidešimt metų, nes manė, kad jis ją saugo ir neša laimę. Nors ir nesu labai prietaringa, vis dėlto tuo metu atsirado nuojauta, kad tai ne į gera. Vis dėlto mama turėjo pasiimti žiedą.

Jau pirmosiomis nacių okupacijos dienomis vadinamieji pagalbiniai policininkai (greitai juos pradėjome vadinti šucmanais, nors būriai buvo įvairūs) įsilaužė į senelių butą Elizabetės gatvės 23-iajame name. Jie prisistatė keršytojais, žydams teks atsiskaityti už išvežtus latvius. Siautėjo ir senelius vadino komunistais, pasiėmė šokių tokių vertingų daiktų. Ir išsivedė vienintelį jauną, stiprų vyrą šeimoje – Žoržiką, kuris ką tik laimingai išsigelbėjo nuo tremties. Jis mūsų giminėje žuvo pirmas.

Panašiu būdu pagrobtus vyrus daugiausia vežė į latvių prefektūrą arba vokiečių SD latvių pagalbinės policijos būrio būstinę Valdemaro ir Elizabetės gatvių kampe. Juos mušė ir žemino. Pirmosiomis dienomis taip pat liepė atkasti čekistų aukų kapus arba palaidoti tuos, kurie, čekistams skubiai bėgant, buvo likę

nepalaidoti. Tokie vaizdai buvo fotografuojami ir publikuojami, pavyzdžiui, laikraštyje *Tėvija*. Verta pažymėti, kad šis leidinys savo ypač išraiškinga žydų baudimo propaganda man atrodė vienas odioziškiausių, lenkiančių net vokiečių spaudą, kurią taip pat skaičiau. Prisimenu paaiškinimą prie kažkokios atitinkamos fotografijos: „Žydų budeliai prie savo aukų kapų.“ Žinojome, kad po nužudytųjų identifikavimo ir iškilmingų laidotuvių kasusiųjų kapus likimas buvo aiškus. Jie buvo sušaudyti ir sumesti į pačių iškastas duobes arba kitose vietose. Sprendžiant iš visko, toks buvo ir Žoržiko likimas.

Dr. Paulius Šimanas, pas kurį patekau vėliau, man sakė, kad Rygoje nukankintų žmonių palaikus, kuriuos, prasidėjus karui, palaidotus ir nepalaidotus paliko skubėdami čekistai, beveik visus pavyko identifikuoti, bet oficialiuose registruose taip pat matomi įrašai „Nežinomas“. Tarp jų buvo identifikuotos ir žydų tautybės čekistų aukos, bet jų minėti nebuvo galima, kad nesugriautų mito apie žydus budelius. Šitas mitas puikiai tiko manipuliuoti sukrėtais latviais ir padaryti juos nacistų nusikaltimų bendrininkais.

Tuo metu mano tėvas, o kartu su juo ir mes su mama išgyvenome dar vieną nusivylimą. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje pas mano tėvą privačiai konsultavosi buvęs nepriklausomos Latvijos finansų ministras Alfredas Valdmanis. Labai malonus, padorus žmogus, nešdavo mamai gėles ir sakydavo komplimentus. Tėvui rodydavo didelę pagarbą, žavėjosi jo protu ir erudicija. Bet atsiveikindamas daug kartų prašė niekam nieko nepasakoti apie jo apsilankymus: jei sužinotų, kad jis eina pas privatų asmenį žydą patarimų, kiltų pavojus jo, kaip ministro, prestižui. Tie, kurie pageidautų jo kėdės, užnertų jam kilpą vien dėl to, kad spręsdamas valstybės reikalus klausia patarimo žydo. Tėvas tai suvokė realistiškai, bet su liūdna panieka.

Sovietų metais Valdmaniui pavyko išvengti blogiausio. Tėvas, kuris niekada namuose neaptarinėjo svetimų paslapčių, tik trumpai mestelėjo, kad jam pavyko kažkaip padėti kolegai slapstytis. Smulkiau nieko nežinau.

Prie vokiečių buvęs ministras labai greitai išplaukė į paviršių ir, kiek prisimenu, užėmė gana aukštą postą savivaldos teismuose. Tėvas nusprendė su juo pasikalbėti ne dėl to, kad prašytų konkrečios pagalbos, bet tikėdamasis, jog Valdmanis galėtų turėti informacijos apie tai, kas mūsų laukia, ir kartu patarimo, kaip elgtis. Tačiau kai tėvas paskambino, Valdmanis, atrodo, sunkiai jį prisiminė, kalbėti atsisakė ir paprašė ateityje netrukdyti. Po daugelio bendradarbiavimo metų ir pagarbos reiškimo tėvas to paprasčiausiai nelaukė.

Neseniai susipažinau su Latvijos istorikų komisijos leidinio XXV tomo (2010 metai) dokumento publikacija, kuriame latvių organizacijų atstovų pasitarimas 1941-ųjų liepos 11 dieną adresavo Didžiosios Vokietijos vadui sveikinimą ir padėką. Trylikoje šio dokumento punktų su ištikimybės paliudijimu bei tam tikro savarankiškumo ir priėmimo į Didžiosios Vokietijos prieglobstį prašymu yra ir devintas punktas – reikalavimas išlaisvinti Latviją nuo žydų ir principiniai nuo rusų ir lenkų. Vienas šio pasitarimo pranešėjų buvo A. Valdmanis. Paskubėjo net anksčiau už vokiečių pageidavimus ir būsimus įsakymus. Prisiminiu tai į galvą ateina Hannos Arentės pasakymas: „Šokas buvo ne tai, ką darė mūsų priešai. Šokas buvo tai, ką darė mūsų draugai.“

Iš šių pirmųjų vokiečių okupacijos mėnesių atmintyje įstrigo dar vienas reikšmingas epizodas. Kaip jau sakiau, pirmosiomis vokiečių okupacijos savaitėmis vadinamoji *Lettische Hilfspolizei* (Latvijos pagalbinė policija) labai mikliai sukosi po žydų butus su pretekstu, kad ieško įtartinų asmenų ir ginklų. Vyrus, ypač jaunos, vesdavo į prefektūrą. Bet daugelį labiau domino galimybė apeiti pasiturinčių žmonių butus, nusavinant viską, ko geidžia širdis. Dingstis – nacionalinė kova – vadinasi, sutapo su sovietų metais taip sėkmingai naudotu klasių kovos lozungu, su buržuazijos ekspropriacija. Ne veltui Hitlerio partiją vadino „nacionalsocialistine“.

Tarp plėšikų buvo gana daug primityvių žmogiūkščių, kurie

anksčiau galbūt patys jautėsi nustumti į pakraštį ir dabar juos svaigino netikėtai įgyta valdžia ir visagališkumo suvokimas. Su ypatingu malonumu jie tyčiojosi iš inteligentiškų ir išsilavinusių žydų, neužmiršdami visų išvadinti komunistais, kurie kalti dėl trėmimų ir panašiai. Tai patyrė seneliai, patyrė ir kiti.

Kartą paskambino į mūsų duris. Tėvas atidarė – ten stovėjo du vyrai su raudonomis, baltomis, raudonomis juostomis ant rankovių. Vienas – išgėręs pusamžis vyras, sprendžiant iš kalbos – latgalis; kitas – jaunas vaikinys, galbūt pora metų vyresnis už mane. Įėjo į butą. Jaunasis tylėjo, bet vyresnis kalbėjo už abu ir visai kaip namie sėdėjo prie stalo: „Na, šeimininke, statyk!“ Tėvas atnešė butelį konjako, mama suieškojo kažko valgomo. Šucmanas (atrodo, tuo metu jų taip dar nevadino) nebuvo agresyviai nusiteikęs ir išgėrus jam pačiam nesinorėjo vaikščioti po kambarius. Dar truputį išgėręs jis pareikalavo: „Duokit šen, ką esat iš latvių pavogę!“ Ir, lyg tai būtų baisus pokštas, juokdamasis pridūrė: „Auksiniai daiktai, šiaip ar taip, daugiau jums reikalingi nebebus.“ Tėvas atnešė auksinius daiktus – laikrodį, žiedus. Senasis šucmanas atrodė patenkintas, daugiau nereikalavo ir ėmėsi konjako. Jaunesnysis tame nedalyvavo, todėl kolegai kažkas atėjo į galvą. „Klausyk, tegul panelė tau parodo kitus kambarius! Jei tau kas patiks, imk drąsiai“, – ir sakydamas daugiaprasmiškai pamerkė akį.

Moterims ir jaunoms merginoms buvo ypač pavojinga, nes plėšikavimas neretai vyko ranka rankon su išprievartavimu. Ką tik taip atsitiko mano klasės draugei Angelikai, dailiai rudaplaukei, kurią tarpuvartėje išprievartavo išgėręs šucmanas, o ji nuo išgyvenimų vos neišsikraustė iš proto. Vėliau ji žuvo gete.

Bandžiau sugalvoti, kaip gelbėtis. Mano vyro tuo metu namuose nebuvo, jis daug dėmesio skyrė ir savo tėvams. Atsikėliau ir išėjau su jaunesniu juo. Jis uždarė duris mums už nugaros ir pasakė: „Nebijokite, panele, nieko blogo jums nedarysiu. Ir prašau, atleiskite už tai, kas čia vyksta.“ Pastebėjau, kad šis žmogus yra labai nelaimingas, net sutrikęs. Pradėjome kalbėtis.

Birželio keturioliktąją buvo išvežta visa vaikinų šeima, jis vos neišėjo iš proto, buvo apimtas neapykantos ir keršto. Užėjus vakarams, jis tuoj pat įstojo į pagalbinių policiją, nes jį vijo tikrai viena mintis – atkeršyti. Buvo praėjusios tikrai kelios savaitės, ir jis su siaubu suprato, kad smarkiai suklydo, kad dalyvauja beprasmiškose žudynėse tokių žmonių, kurie su bolševikų nusikaltimais neturi jokio ryšio. Matėsi – kompanionas, banalus plėšikas jam buvo šlykštus. Bet vaikinai suprato, kad klaidingas žingsnis nėra labai lengvai ištaisomas, nes tokios komandos saviškių nepaleidžia. Išėjimas galėtų sukelti įtarimų. Todėl jis nusprendė geriau užsiverbuoti, kai tik ir latvius pradės siųsti į frontą, ten priešais stovės apginkluoti kareiviai, o ne išgąsdintos moterys ir vaikai.

Šis susitikimas man daug ką reiškė. Jis padėjo išsaugoti tikėjimą, kad ir pavojingose situacijose staiga gali atsirasti išsigelbėjimas. Net priešų gretose tau staiga gali būti ištiesta draugiška ranka.

Iš tikrųjų per kitus trejus metus, kai buvau praradusi viską ir visus, ir bet kuris, jei tik norėtų, galėtų mane išduoti ir sunaikinti fiziškai, man pirmą kartą gyvenime taip giliai ir užtikrintai atsivėrė ir žmonių sielose išsaugotas kilnumas, padorumas bei nesavanaudiškumas. Įvairūs žmonės gelbėjo mano gyvybę, rizikuodami savąja. Tai galbūt skamba paradoksaliai, bet pačiu nežmoniškiausiu laikotarpiu įsitikinau, kad ir žmoniškumas yra realybė. Ir šiuo kritišku momentu sutiktas jaunuolis – nežinau nei jo vardo, nei kas jam nutiko vėliau – savotiškai sustiprino šį mano tikėjimą.

EMILIJA

LIKIMAS mano kelyje atsiuntė ištikimą palydovą, angelą sargą – Emiliją Gajevską. Latgalė iš Agluonos, vienas nedaugelio mano gyvenime sutiktų žmonių, kurio gilus tikėjimas nuosekliai pasireiškė darbuose, visiškame krikščioniškosios etikos laikymesi. Pažinojau ją nuo vaikystės. Emilija tvarkė namų ūkį pas mūsų šeimos draugą ir tėvo verslo partnerį advokatą Andžejų Blankenšteiną. Mano mama buvo jo gyvenimo didžioji meilė, tokia nesavanaudiška ir stipri, kad dėl to jis niekada nevedė. Jis tapo artimu mūsų šeimos draugu, dažnai svečiuodavosi mūsų namuose. Blankenšteinas kilęs iš Lenkijos, žydų-lenkų vedybų atžala. Andžejaus šeima kalbėjo lenkiškai, manau, jis buvo katalikas, tačiau nuo bažnyčios laikėsi per atstumą. Paskutiniaus Latvijos nepriklausomybės metais Blankenšteinas buvo Šveicarijos garbės konsulas Rygoje, galėjo tikėtis, kad ir vokiečių okupacijos laikais jam nieko ypatingo negresia.

Tarp Blankenšteino ir Emilijos, pono ir tarnaitės, susiformavo neordinarūs santykiai. Pagyvenusi, mažai išsilavinusi moteriškė pasirodė tokia nepaprasta asmenybė, kad jos įtakai pasiduodavo ne tik šeimnininkas, bet ir visi, kurie ją pažinojo. Emiliją vertino ir gerbė ir aukšto išsilavinimo bei visuomenėje žinomi žmonės. Apie Emiliją, be abejonių, galima tvirtinti: ji buvo šventas žmogus meilėje ir susitaikyme, nesugriaunamai buvo įsitikinusi, kad Dievas ją atsiuntė tarnauti žmonėms. Visada jautėsi, kad ji stovi aukščiau už kasdienį šurmulį.

Kadangi Blankenšteinas dažnai būdavo mūsų namuose, visai natūralu, kad pas mus ateidavo ir Emilija. Vidus gatvėje tėvai neberengdavo didelių pokylių, bet tomis retomis progomis, kai

vis dėlto reikėdavo priimti didesnę svečių būrį, mūsų Maniai talkindavo Emilija. Ji labai pamilo mūsų šeimą, ypač mane, nes savo vaikų neturėjo. Po truputėlį Emilija man taip pat išdėstė savo gyvenimo istoriją. Būdama mergaitė ji svajotojė išėiti į vienuolyną ir tapti vienuole, bet Dievas jai skyrė gimti neturtinroje daugiavaikėje šeimoje vyriausia dukra, o tai reiškė anksti pradėti darbinę veiklą, kad padėtų užauginti jaunesnius brolius ir seseris. Panašiai kaip ir daugelis Latgalos merginų, Emilija atvyko į Rygą, o vėliau pasikvietė čia vieną jaunesniųjų seserų – Mariją, kuri ištekėjo ir paleido į pasaulį keturis vaikus. Jos vyras Juzefas Karčevskis taip pat buvo iš Latgalos, dirbo kiemsargiu dideliame Senosios Rygos name. Ir ši nuoširdi šeima mano gyvenime atliko svarbų vaidmenį.

Blankenšteinas, pasiturintis žmogus, mokėjo Emilijai gerą algą. Ji beveik visą ją siūsdavo į Latgalą saviškiams, taip pat paremdavo didelę Marijos šeimą. Emilijos garderobas metų metus beveik nesikeisdavo, nebent jei kas nors iš tikrųjų susinešiodavo, tą pakeisdavo tokia pat arba labai panašia aprangos detale. Ji turėjo viską, kas žmogui reikalinga, – žieminį ir vasarinį palatą, vilnonę suknelę žiemai ir kartūninę – vasarai, viskas juoda, ant galvos visuomet skarelė, taip pat juoda, tiktai su baltais žirneliais. Nedidelio ūgio, prakauli, juodbruva, tamsiais, jau žilstelėjusiais plaukais. Balsas tylus, latviškai kalbėjo su stipriu latgališku akcentu.

Laisvalaikiu Emilija stulbinamai gražiai siuvinėdavo, daugiausia bažnyčios poreikiams. Kartą mačiau jos darbo užklotą, klojamą po Dievo Motinos paveikslu. Tai buvo tikras meno kūrinys. Tėvas Buturovičius ne kartą tvirtino, kad kitomis aplinkybėmis, gavusi išsilavinimą, Emilija galėtų tapti menininke – tokia akivaizdi buvo jos kūrybinė kibirkštis, spalvų ir kompozicijos pojūtis.

Emilija mylėjo ir gailėjosi visų žmonių, tačiau keli, žinoma, jai buvo artimesni. Tarp jų – jos šeimnininkas, kurį ji, atrodo, beveik laikė savo sūnumi ir labai išgyveno dėl pono Blankenšteino

netvarkingo gyvenimo būdo. Jis nevedė, bet kartais pas jį pasirodydavo draugės, kurios pagyvendavo ten kurį laiką ir dingdavo. Prisimenu, kartą Blankenšteino namuose ilgesniam laikui įsikūrė graži vengrų šokėja, kuri dėl šio romano po gastrolių liko Rygoje. Jauna moteris patiko Emilijai, ir ji stengėsi įkalbėti savo poną vesti šokėją. „Tai nieko, kad šokėja, – sakė ji, – bet sąžininga katalikė mergina...“ Emilija tuo metu buvo labai pasipiktinusi, kad Blankenšteinas vedžioja moteris už nosies, tačiau jis šeimos kūrimą buvo išbraukęs iš savo gyvenimo programos.

Emilijai visi dalykai buvo aiškūs ir paprasti, ji žinojo, kas yra gera, o kas bloga, ir jos pasaulio suvokime ir pažiūrose slypėjo didelis protas.

Emilijos svajonė nuo pat mano vaikystės buvo mane pakrikštyti. To ji linkėjo visiems, kuriuos mylėjo ir laikė gerais žmonėmis.

Jau sakiau, kad, praėjus maždaug dviem mėnesiams po vestuvių, mes su Dima nusprendėme susituokti ir bažnyčioje. Mus tuokė Sopulingosios Dievo Motinos bažnyčioje, šalia Rygos pilies, mūsų pažįstamas Emilijos nuodėmklausys Adamas Buturovičius. Prieš tai mane pakrikštijo katalike, krikšto motina ir santuokos liudininkė buvo Emilija, kuri į savo naująsias pareigas žiūrėjo su milžiniška atsakomybe ir rimtumu. Nenorėjau veidmainiauti, todėl sąžiningai prisipažinau ir kunigui, ir Emilijai, kad tai darau verčiama aplinkybių ir bažnyčios ritualų nesilaikysiu. Pasakiau maždaug taip: „Manau, kad Dievas yra vienas, o žmonės pas jį ateina įvairiais keliais ir santykiai su Dievu yra kiekvieno giliai asmeninis reikalas.“ Protingas dvasininkas atvirą kalbą priėmė palankiai, net Emilijos nesujaudino mano ypatingas nusistatymas. Ir vėliau, po visų išmėginimų, kurie dar tik buvo mums prieš akis, aiškiai jaučiau Emilijos įsitikinimą: „Na, tegul tas vaikas neina išpažinties ir nesimeldžia, jis tiek daug iškentėjo, kad Dievas jam atleis.“

Mes su Dima tuokėmės slapta, bet ne dėl romantikos. Paprasčiausiai atvirai negalėjau rodytis gatvėje be geltonos žvaigždės,

bet jos prisisegti neketinau. Įėjusi į tuščią bažnyčią jos tolimajame kampe pastebėjau vyriškį vokiečių karine uniforma ir išsigandau. Bet Buturovičius mane nuramino: „Nesijaudinkite, tai armijos dvasininkas, jo bijoti nereikia. Jis nieko nesakys ir nedarys, niekur nepraneš.“ Vėliau ir aš supratau, kad šiuo sunkių išmėginimų metu Katalikų Bažnyčia, su kurios atstovais buvau daug kartų susidūrusi, iš tikrųjų laikosi Dievo įsakymų, o ne laikinų valdžių diktuojamų reikalavimų. Nors bažnyčios viršūnė – Vatikanas – fašizmo spaudimui tam tikru mastu pasidavė (už pusšimčio metų dėl to atsiprašė popiežius Jonas Paulius II), visoje Europoje daugelis katalikų dvasininkų nacistams nepakluso, pagal galimybes gynė neteisingai persekiojamus ir pasmerktus mirčiai. Ir Latvijoje Katalikų Bažnyčia, įskaitant patį vyskupą Jazepą Rancaną, vokiečių okupacijos metais daug nuveikė gelbėdama žydus. Tokia mano asmeninė patirtis. Pačių žmonių dorovė yra tai, kas sudaro supratimą apie religiją ir bažnyčią.

Emilijos dėka ir mes iš karto kažkaip savaime suprantamai patekome į šią sąlyginės gynybos zoną. Ji buvo labai gerbiama tarp Rygos katalikų. Jaučiau, kad Emilija yra ryšininkė tarp bažnyčios ir tų, kuriems būtina pagalba. Ji buvo mūsų draugė.

Būtent tragiškai sunkiais laikais toks žmogus gali labai sužibėti. Emilija padėjo žmonėms jau pirmaisiais sovietiniais metais. Ji, pavyzdžiui, surado pastogę mūsų pažįstamai su mažu sūneliu, kai juos išmetė iš buto. Vokiečiams įžengiant į Rygą, Emilija negaišdama atvyko pas mus. Vėliau tai prisiminus man atėjo į galvą – ji lyg stovėjo poste, kurio nepaliko iki to momento, kol vėl laisvai galėsiu pasirodyti gatvėje. Neabejodama galiu tvirtinti, kad be Emilijos nebūčiau išgyvenusi. Ir ne tik aš. Kadangi Emilija apie tai niekada nekalbėjo, galiu tikrai nujausti, kad yra padėjusi daugeliui žmonių, iš man žinomų – mano klasiės draugei Rivai Šefer, jos motinai ir broliui.

Pirmoje vietoje Emilijai, žinoma, buvo jos šeimininkas ponas Blankenšteinas, bet kadangi, bent jau iš pradžių, atrodė, kad

jam nieko negresia, jos nemažėjančių rūpesčių rate, be kitų, atsirado ir mūsų šeima. Pirmaisiais mėnesiais Emilija mums, moterims, leido išvengti būtinybės išeiti iš namų ir susidurti su pažeminimais ir patyčiomis gatvėje. Ji rūpinosi produktais ir parnešdavo žinių, kas vyksta išorėje. Žinios darėsi vis baisesnės. Kiekvieną dieną mūsų pažįstami žydai būdavo išplėšiami iš namų arba suimami gatvėje ir nė vienas nebesugrįžo. Visi suprato, ką tai reiškia.

VYRAI IR ŽMONOS

NIEKADA negalėjau užmiršti, kaip, dar prieš visus žydus suvarant į getą, pas pažįstamus atvyko vaikinai, kuriam buvo pavykę pabėgti iš prefektūros. Jo sukrečiantis pasakojimas pasiekė ir mus. Boriso Klioto beveik nepažinojau, mes mokėmės vienoje mokykloje, tiksliai skirtingose klasėse, jis buvo metais jaunesnis. Iš prefektūros, iš kurios retai koks žydas ištrūkdavo gyvas, jis išsigelbėjo tik todėl, kad tarp apsaugininkų, kurie stovėjo prie durų, pasitaikė jo draugas iš baleto mokyklos. Šis patraukė jį į šalį, pravėrė kažkokias dureles ir tyliai sušnibždėjo: „Spruk kiek galėdamas greičiau!“

Mane ypač sukrėtė Boriso nupieštas vaizdas, kuris iki šiol šmėžuoja prieš akis, lyg būčiau tai mačiusi pati, – seniems, žiliams žydams liepta plauti grindis, laižant jas liežuviu ir šluostant barzda. Vėliau skaičiau, kad toks sadistiškas žmonių pažeminimo būdas buvo dokumentuotas ir vokiečių, ir vengrų, rumunų ir kroatų nacistų valdžios orgijose. Likimas mane saugojo ta prasme, kad visą laiką slapstydamosi pati savo akimis nesu mačiusi jokios prievartos ar kruvinų nusikaltimų, buvau apsaugota nuo tiesioginių traumų, kurios žmogaus psichiką gali pažeisti nepataisomai sunkiai.

Šalinant žydus iš žmonių bendrijos, vis dėlto liko keli neaiškūs klausimai. Vienas jų lietė mišrias santuokas ir jose gimusių vaikų – pusiau žydų – likimą.

Pačioje Vokietijoje buvo labai daug mišrių santuokų, Latvijoje galbūt mažiau, bet tarp mūsų draugų ir pažįstamų pusiau žydų netrūko. Kilo klausimas – koku būdu žydų naikavimo programą taikyti jiems? Ir šį klausimą okupuotose Rytų Europos teritorijose sprendė dar brutaliau nei pačioje Vokietijoje.

Išeidama sovietų valdžia paskutinę akimirką suspėjo žydams padaryti dar vieną meškos paslaugą, nors ir be tiesioginio ketinimo. 1941 metų pavasarį pradėjo keisti Latvijos Respublikos pasus į sovietinius. Latvijos, kaip ir daugelio Europos šalių, pasuose nebuvo įrašyta tautybė. Religiją įrašydavo, jei paso savininkas neprieštaravo. Krikštyti žydai, kurie buvo laikomi katalikais, stačiatikiais arba liuteronais, vokiečių laikais dėl to galėjo turėti šiokią tokią viltį išsigelbėti. Bet naujuosiuose sovietų pasuose būtinai nurodydavo visų tautybę. Žydams tai buvo tolygu mirties nuosprendžiui.

Karui prasidėjus, pasų keitimas sustojo. Dalis gyventojų turėjo naujus, dalis – dar senus pasus. Daugelis liko išvis be dokumentų, nes Latvijos pasus jie buvo pateikę keisti, bet naujų taip ir negavo. Mums Rygoje pasai jau buvo pakeisti. Mano vyras pagal sovietinį pasą buvo rusas. Aplinkybės, apie kurias jau pasakojau, jam buvo palankios. Todėl Dimą paliko ramybėje, ir rudenį jis netrukdomas galėjo tęsti studijas universitete.

Mišrias santuokas reguliavo ypatingi įstatymai. Vokietijoje su *arijais* susituokusių žydų beveik iki pat režimo pabaigos radikaliai nelietė, iš pradžių žydų pusei reikėjo tyliai ir nepastebimai sėdėti namuose, karui prasidėjus, teko eiti į sunkius priverstinius darbus, daugiausia karo reikmėms. Keblu tai, kad vokiečiai vyrai, kurių žmonos buvo žydės, negalėjo dalyvauti viešajame gyvenime ir užimti reikšmingesnių pareigų. Žmonų atsisakydavo, kad išsaugotų padėtį ir karjerą. Karo pabaigoje represijos darėsi vis žiauresnės. Latvijoje viešpatavo kiti įstatymai – žmonos savo vyrų žydų išvis negalėjo išlaikyti, ir joms neliko nieko kita, kaip juos slėpti arba su jais atsisveikinti. Gana daug kam pasisėkė juos ir išgelbėti, žinau kelias tokias šeimas. Savo ruožtu latvis arba kitos tautybės *arijas* vyras žmoną žydę oficialiai galėjo turėti tik tai tada, jei ši buvo sterilizuojama. Tai oficialiai atlikdavo ligininėse.

Noriu atitraukti nuo pasakojimo nuoseklumo ir papasakoti, kaip šitas pasityčiojantis ciniškas įstatymas, kuris skatino atvirai amoralius veiksmus, realiai veikė ir įtakojo žmonių likimus.

Dar prieš karą svečiuodamasi Liepojoje pas tetą Editą susipažinau su pusseserės klasės drauge Pirmojoje gimnazijoje Marija arba, kaip ją vadino, Mūra, solidžios žydų šeimos atžala. Visiškai jaunutė ji ilgai buvo susižadėjusi ir vėliau ištekėjo už latvio, jauno Liepojos mediko.

Vokiečių laikais Mūros vyras, pats dirbdamas gydytoju ligoninėje, buvo priverstas sutikti su žmonos priverstiniu sterilizavimu, kad išgelbėtų jos gyvybę. Vaiko, ką tik vedę, jie dar nebuvo spėję susilaukti. Visa Mūros giminė žuvo, ten niekuo nebuvo galima padėti. Karas baigėsi, sugrįžo sovietų valdžia, gyvenimas tęsėsi.

Aš juos sutikau praėjus dešimčiai metų po karo. Gyveno, dirbo medicinos įstaigose, sklandi, sutarianti pora. Atrodė, kad dviese jiems pavyko įveikti didžiulę traumą. Bet gyvenimas reikalauja savo. Kartą Mūra man prisipažino, kad niekada nerimsta skausmas dėl pažeminimo ir sužalojimo. Daktaras vis labiau norėjo turėti savo vaiką. Viena jaunutė ligoninės seselė jam pagimdė sūnų. Oficialiai jis išsiskyrė su Mūra, nors ją tebemylėjo, ir vedė vaiko motiną. Gydytojo gana erdviame bute jie gyveno visi kaip viena šeima, keturiese. Ši keista sąjunga, žinoma, negalėjo tęstis ilgai. Mūra visa širdimi prisirišo prie vyro sūnelio, prižiūrėjo jį, kol motina būdavo darbe. Ji viską suprato, tai buvo nuostabu, kaip nesavanaudiškai ji pakilo virš savo likimo. Kita žmona žinojo, kad jos vyras išsiskyrė tik dėl vaiko. Iš pradžių su šia situacija ji lyg ir susitaikė, tačiau greit sukilo. Ir ją galima suprasti. Jai nebuvo sunku įžeidinėjant ir terorizuojant pirmosios žmonos gyvenimą padaryti nepakeliamą. Mūra nepaprastai išgyveno dėl to, kad jai daugiau neleido net prisiartinti prie mažojo berniuko. Galų gale ji suprato, kad būtent ji turi žengti lemiamą žingsnį. Pokalbiuose su manimi Mūra niekada nesiskundė dėl savo gyvenimo, bet nerimavo dėl vyro, kuris šioje nenatūralioje situacijoje puolė į depresiją. Už viską svarbiau ir jai buvo vaiko gerovė. Ji nutarė pasitraukti iš savo buvusio vyro gyvenimo ir persikėlė į Rygą. Greit jai atsirado nelaukta galimybė emigruoti. Kaip tai pavyko – kitas siužetas, vertas nuotykių filmo scenarijaus.

Dabar šio liūdno pasakojimo pagrindiniai veikėjai mirę, todėl leidau sau papasakoti šią vieną iš daugelio karo ir nežmoniškų režimų sukurtų ilgamečių, tylių dramų.

Vienas poetas kartą pasakė: „Mums tenka brangiai sumokėti už tai, ką kiti mums padarė.“ Tai liečia visus, kurie patyrė sunkių sužeidimų, fizinių arba psichinių, dėl kitų žmonių beprotiškumo ir beširdiškumo ir po to visą gyvenimą daugiau ar mažiau sėkmingai stengėsi juos išsigydyti.

Mūros istorija 1941-ųjų vasarą tikrai prasidėjo, bet tuo metu ir man panašūs klausimai buvo aktualūs. Tačiau mums su Dima nebuvo ko sukti galvos, su mumis ir taip viskas buvo aišku. Pagal kovotojų už rasių grynumą taisyklės pusiau žydams jokių alternatyvų nebuvo – viskas buvo apibrėžta griežtai ir nedviprasmiškai. Jei pusiau žydas veda *ariją*, jis savo pozicijas sustiprina ir toliau laikomas *arijumi*. Priešingu atveju išsirinkus sau gyvenimo draugę žydę, pats praranda garantijas ir būna pripažintas žydu. Būtent tai grėšė Dimai, jei išaiškėtų, kad esame susituokę. Mane slėgė didelis atsakomybės jausmas. Kai tik buvo paskelbtas šitas įstatymas, pasidarė aišku, kas gresia mano vyrui. Dima net mintyse nematė galimybes, kad dėl saugumo turėtų nutraukti visus ryšius su *neteisingai* pasirinkta žmona. Kaip man surasti teisingą sprendimą? Pasiūliau, kai ateis metas, išeiti į getą. Bet apie tai negalėjo būti kalbos, Dima tai priėmė kaip įžeidimą. Ištikimai ir riteriškai, be tuščių žodžių, Dima sąmoningai pasirinko mirtiną pavojų.

Laimei, apie mūsų vedybas labai mažai kas žinojo, universitete tai nebuvo žinoma ir dėl to, kad tai nebuvo užfiksuota namų knygoje, tiktai metrikacijos biuro įrašuose.

Taigi Dimai neliko nieko kita, tik slėpti savo šeiminei padėtį, o man – tapti nematomai. Dima pasiruošė ginti mane iki galo.

Namai Vidus gatvėje 9 beveik ištuštėjo. Viena šeima jau 1939-aisiais repatriavo į Vokietiją, kelios buvo represuotos

sovietų metu, kai kas spėjo evakuotis į Rusiją. Taip pat išvyko raudonarmiečiai karininkai, kurie buvo užėmę butų dalis. Dabar jų vietoje pasirodė vokiečių kariškiai. Mūsų bute, užimdamas du kambarius arčiau išėjimo – tėvo kabinetą ir salę, įsikūrė kažkoks vermachto hauptmanas (mūsų paskaičiavimais, kapitonas), pagyvenęs vyras. Jo pasiuntinį apgyvendino čia pat, namo pusrūsio bute.

Per tą laiką mūsų bute Vidus gatvėje 9 dar labiau išaugo gyventojų skaičius. Priėmėme tris žmones – Babstų šeimyną, liepojiečius. Birželio 13-ąją ir 14-ąją jie svečiavosi Rygoje, taigi trėmimų naktį nebuvo namuose Liepojoje, todėl jų neišvežė kartu su kitais šeimos nariais. Andrejus Babstas buvo pabėgėlis iš SSRS, rusas, vienas *nevozvraščency*, kuriuos jau esu minėjusi. Prieš nežinia kiek metų atvyko lyg ir trumpam pasisvečiuoti, bet liko gyventi Liepojoje. Vedė liepojietę Verą Michelson, turtingos žydų šeimos atžalą. Jie turėjo dvylikos metų dukterį Natašą. Vera buvo Cilės vyro Romano pirmoji žmona, su kuria jis po trumpos santuokos draugiškai išsiskyrė. Bet kuriuo atveju sunkiu momentu mūsų šeima Babstus nuoširdžiai priėmė.

Birželio keturioliktosios naktį ištrėmė visą Michelsonų šeimą – Veros tėvus, brolių su žmona itale Liučija ir jų sūneliu. Mes dar stebėjomės, kaip taip ilgai dėsė neieškodami Andrejaus. Taip Babstai liko Rygoje. Iš pradžių juos priėmė mano seneliai Elizabetės gatvėje 23, bet vėliau, prieš mano tėvams išeinant į getą, jie perėjo į Vidus gatvę, apsigyveno tėvų paliktuose dviejuose kambariuose. Visas namas oficialiai perėjo vokiečių armijos žinion, nors kai kur dar gyveno ir koks civilis vietinis. Nelauktai ir netikėtai hauptmanas pasirodė tylus, padorus ir sąžiningas žmogus. Į mūsų tautybę jis nereagavo, nė žodžiu neužsiminė apie šią situaciją. Tai buvo galima interpretuoti įvairiai, bet jo pabrėžtinai mandagus elgesys, ypač mūsų, moterų, atžvilgiu liudijo apie tai, kad jis nėra Hitlerio garbintojas. Kadangi butas buvo atiduotas vokiečių armijos dispozicijon, plėšikaudami latvių šucmanai be ypatingos užduoties čia užsukti nedrįso.

Hauptmanas, kaip visi jį vadino neminėdami pavardės (tai ir mano atmintyje nėra likę), tarnavo ūkinėje tarnyboje, jo pareigos buvo susijusios su maisto produktų ir kitokių prekių siuntimu iš Latvijos į Vokietiją. Žemės ir darbo vaisiai ešelonais tik ir plūdo į Vokietiją. Hauptmanas su šiais krovinių vykdavo kartu, nes buvo atsakingas už jų saugumą, todėl bute jį sutikti buvo galima gana retai. Į Babstų atsiradimą jis nereagavo išvis.

Karininkų vairuotojai, kurie buvo apgyvendinti dviejuose pusrūsio butuose ir su kuriais Dima kartais pasikalbėdavo, pasakojo, kad hauptmanas kilęs iš Rytų Prūsijos, iš kariškių giminės, proseneliai tarnavę prūsų armijoje. Jis – profesionalus ginkluotųjų pajėgų karininkas, besilaikantis tradicinės moralės nekariauti prieš civilius gyventojus. Žmones, kurie tą vasarą slapstėsi Vidus gatvės bute, jis apsaugojo nuo papildomų pažeminimų ir kančių.

GETAS

GREITAI, rugpjūčio pradžioje, Maskvos priemiestyje pradėjo tvirti uždara zoną, kuri istoriškai vadinama getu. Paaiškinu: pradedant XIII amžiumi, Europos miestuose visi žydai apsigyvendavo kartu, bet atskirai nuo krikščionių miestiečių, tačiau iš pradžių be tvorų ir mūro sienų. Pirmą privaloma atitverta stovykla, kuri buvo pavadinta *Ghetto*, buvo registruota 1526 metais Venecijoje. Šis pavyzdys ir jo pavadinimas buvo įdiegtas ir kitose vietose. Buvo žinoma, kad visi Rygos žydai turės persikelti tenai. Su savimi bus galima pasiimti tik tiek, kiek kiekvienas gali įsidėti į lagaminą arba mažą rankinį vežimėlį. Visa kita reikės palikti butuose, kuriuos perims svetimi žmonės. Nuo šio momento išleistus įsakymus ir potvarkius, kurie vokiška tvarka dokumentavo Rygos žydų, tarp jų ir mano šeimos, kryžiaus kelią, nusirašiau mažoje užrašų knygelėje smulkutėmis raidelėmis, kad tai galėtų man ilgai tarnauti. Kartu su mano vėlesnėmis pastabomis jį saugojau lininio diržo kišenėlėje kaip brangenybę šalia kito turto. Pastabos buvo rašomos mano sugalvotu stenografijos būdu. Šiuos nepastebimus popierėlius man pavyko išsaugoti iki pat 1950-ųjų rudens. Jau minėtoje saugumo organų atliktoje kratoje mano tuometiniame bute konfiskavo ir rašomojo stalo stalčiuje slėptą seną dėžę su turiniu, kurio vertė man buvo neįkainojama, – šiuos užrašus ir pastabas, taip pat paskutinius laiškelius – raštelius nuo mano artimųjų. Tačiau atmintyje šios dėžės turinys atsispaudė man visam gyvenimui.

Trumpa oficiali kronika.

Apie geto sukūrimą Rygoje buvo pranešta 1941-ųjų rugpjūčio 23-iąją. „Didžiojo geto“ ribos ėjo Lačplėšio, Jekabpilio, Katolių,

Lazdonos, Liepos, Kalno, Lauvos, Jersikos ir Maskvos gatvėmis. Iš šių 12 kvartalų kitur buvo perkelta apie septynis tūkstančius neżydų gyventojų. Lapkričio pradžioje, prieš prasidedant masinėms žudynėms, mano naudotų šaltinių duomenimis, Rygos gete buvo uždaryti 29 602 žydai. Tarp jų – 17 mano artimųjų.

Spalio 23-iąją Rygos oberbiurgermeisterio Vitroko įsakymu getas buvo apjuostas spygliuota viela. Su miestu jį jungė tiktai vartai, kuriuos saugojo latvių apsaugininkai.

Visų šių tragiškų įvykių mieste pati nesu išgyvenusi. Tik vaizduotėje kartu išgyvenau įvykius, kaip jie man atsispindėjo sausuose įsakymuose ir potvarkiuose bei žmonių pasakojimuose. Dima, kuriam ką tik prasidėjo mokslas, Emilija, kiek mažiau ir Andrejus Babstas bei atskiri reti svečiai pasidarė mano jungtimi su šiuo išoriniu pasauliu. Jie abu daug vaikščiojo po miestą, matė įvykius, susitikdavo su žmonėmis ir kontaktavo su įvairiais rygiečių sluoksniais. Su nedidelėmis išimtimis jų stebėjimai buvo maždaug tokie: po truputį pastebimi tam tikri visuomenės nuomonės pokyčiai. Susižavėjimas išlaisvintais daugeliui po truputį pradeda nublankti, nes tiems, kurie nepasidavė saviapgaulei, greitai pasidarė aišku, kad Latvijos nepriklausomybės atkurti jie visai nesiruošia. Kūrėsi latvių savivaldos įstaigos, ryškėjo naujas aukštesnysis sluoksnis, kuris suartėjo su vokiečių vadovybe, lengvabūdės mergaitės linksmino karininkus ir ne tik juos, nes vokiečių kariškiai buvo išvaizdūs ir dosnūs. Atvirai kalbant, tuo metu man nebuvo svarbu, kokios savivaldos struktūros formuojasi, kokie žinomi vardai pasirodė žiniose apie atsakingus kolaborantus.

Frontas persikėlė į rytus, bombos ant galvos nekrito. Žinoma, karas lieka karu, gyvenimas pasidarė nepalyginti sunkesnis. Mažai ką buvo galima laisvai nusipirkti, palyginti kuklus pasidarė miestiečių stalas, valstiečius taip pat apkrovė sunkiomis prievolėmis. Latvių produktai ešelonais plūdo ir į Rytų frontą, ir į Vokietiją. Leksikoje pasirodė naujas išsireiškimas „juodasis turgus“. Kad papildytų šykščius kortelių davinius,

miestiečiai pradėjo klajoti po valsčius, keisdami įvairius daiktus į produktus. Tai buvo uždrausta, bet tęsėsi augančia proporcija visą vokiečių laikotarpį. Emilija ir jos sesuo taip pat kartais rizikuodavo, sakė, kad mainų prekybos sunaikinti neįmanoma. Laikui bėgant, įsigalėjo tam tikra sugyvenimo su vokiečiais tvarka. Daugiausia tekėjo įprastas gyvenimas – žmonės gyveno savo namuose, dirbo, mokėsi, šventė kuklias šventes, džiaugėsi ir pramogavo. Pradėjo atgimti kultūrinis gyvenimas, rudenį vėl pradėjo veikti meno įstaigos, taip pat kai kurios leidyklos. Bet čia pat, Rygoje, lyg kitoje dimensijoje, egzistavo 30 000 žmonių būrys, atskirtų nuo visų lyg raupsuotieji, su kuriais net sąlytis buvo tabu. Normaliai gyvenanti dauguma stengėsi jų nepastebėti, apie žydus negalvoti. Lyg jų išvis nebūtų. Latviai turėjo savų problemų.

„Žmonės vis dėlto ne žvėrys“, – sakė Emilija. Daug kas save ramino mintimi, kad visiškai blogai nebus. Na, liepia vaikščioti su geltonomis žvaigždėmis tiktai važiuojamąja gatvės dalimi, uždaro į getą, bet tokia Hitlerio politika, ką gi mes galime... Tegul pagyvena ten, pripras. Iš tikrųjų visi žinojo, kad provincijoje žydai jau išžudyti ir Rygos geto gyventojai yra paskutinė žydų grupė Latvijoje. Bet vėliau, kai ir Rygoje masinės žudynės jau įvyko, gyveno kaip trys beždžionėlės – užmerktomis akimis, užkištomis ausimis, sučiauptomis lūpomis.

Žinoma, su tikrais nacistų šalininkais nei Dima, nei Emilija nesusidūrė, pavyzdžiui, su Ulmanio laikais uždraustais perkūno kryžiuočiais, vokiečių fašizmo blogiausio varianto fanatiškais šalininkais, kurie greitai atgijo, taip pat su tokiais, kurie turėjo ypač daug naudos iš bendradarbiavimo su naujaisiais ponais.

Kai po devynių mėnesių slapstymosi Vidus gatvėje asmeniškai pradėjau susidurti su normalių žmonių realiu gyvenimu, buvau nustebusi, kokį teisingą ir tikslų vaizdą buvau susidariusi savo vaizduotėje pagal Dimos ir Emilijos pasakojimus, laikraščių ir žurnalų informaciją.

* * *

Atėjo diena, kai mano tėvai turėjo išvykti į getą. Eiti, be abejo, reikėjo ir man, o doras kiemsargis Obolevičius namų knygoje taip ir įrašė: „Visi trys išėjo į getą.“

Prisimenu savo paskutinį pokalbį su motina. Mes sėdėjome virtuvėje, ir aš nesuvaldomai verkiau. Mama tokio jausmų pasireiškimo nekenė, ir aš jau seniai buvau išmokusi susitvardyti. Tą kartą apie susivaldymą galvoti nepajėgiau.

Niekada mano nuostabioji mama neatrodė tokia graži kaip tą dieną, kai mačiau ją paskutinį kartą. Absoliučiai rami ji sėdėjo ant virtuvės kėdės kaip karalienė soste. Tuo metu jai buvo keturiasdešimt dveji metai, bet ji atrodė labai jauna, nežinantieji ją visada laikė mano vyresniąja seserimi. Tėvui – šešeriais metais daugiau, taip pat dar ne penkiasdešimt, pats jėgų žydėjimas.

Kadangi mano vyro dokumentai buvo tvarkingi ir bent tuo metu nieko negrėsė, jis laikė savaime suprantamu dalyku, kad mane paslėps. Kiekvieną abejonę jis priėmė kaip įžeidimą, kategoriškai atmetė mano sąžinės impulsus, kad turiu vykti kartu su tėvais, taip pat kad nekomplikuočiau Dimos padėties. Mamos draugai rusai iš emigrantų aplinkos siūlė ją laikinai paslėpti savo vasarnamyje Jūrmaloje. Atrodė, kad ten yra geriausias galimybės pasislėpti ir kad mažiausiai tokiam tikslui tiktų Rygos daugiabutčiai namai, kur trūko sunkiai prieinamų patalpų, pavyzdžiui, rūsių, užtat aplink netrūko budrių akių ir ausų. Vis dėlto būtent Rygoje nemažas žmonių skaičius išsigelbėjo.

Mama kategoriškai atsisakė slėptis. Ji kaip visada viską grindė labai aiškiais ir paprastais, lyg senoviniais, beveik pirmykščiais principais. Lyg šiandien girdžiu jos ramius žodžius, mūsų paskutinį pokalbį: „Gyvenau taip, kaip buvau norėjusi,ėjau savo keliu, kartais ir atskirai nuo tavo tėvo. Bet mirti turime eiti kartu.“ Tą akimirką supratau, kad mama nepuoselėja nei vilčių, nei iliuzijų, tuo tarpu tėvas dar bando išsaugoti optimizmą.

Mūsų paskutinį pokalbį ji užbaigė pakartodama savo galutinį sprendimą: „Draudžiu tau eiti su mumis. Išeinu su savo vyru, tu turi likti su savuoju. Jis nori įrodyti, kad yra tikras vyras. Tu drausti to jam negali. Mums su tėvu bus lengviau, jei žinosime, kad tu gyva.“

Aš nežinojau, ką daryti. Tai man atrodė beveik išdavystė, kad jie išeina, o aš lieku, bet taip pat supratau, kad motina teisi. Mama žinojo, jautė, kad abu žus. Tėvas dar galvojo, kad JAV įsijungs į karą, SSRS karinės pajėgos susiims, Hitlerio sutriuškimas neišvengiamas, bet iki to laiko reikės išverti. Pažeminimus, badą, sunkų darbą, viską, bet tuo momentu jis – ir ne tik jis – negalėjo įsivaizduoti, kad taip ims ir visus be išimties išžudys. Tėvas vis dar mąstė logiškai, protingai. Bet logikos laikas jau seniai baigėsi.

Mama iš namų išėjo išsipuošusi, tokia pat graži ir išdidi kaip visuomet. Tiktai geltona žvaigždė liudijo, kad niekas jos neapsaugo nuo žmonių piktumo. Tai buvo paskutinis kartas, kai ją mačiau.

Tėvas mane stipriai apkabino ir su šypsena kaip atsisveikinimo palinkėjimą pasakė vieną savo mėgstamų stoikų sentencijų: „*Perfer et obdura!*“ („Ištverk ir išsilaikyk!“ – Ovidijus). Ir, prisiversdama savyje sulaikyti raudą, atsakiau tokia pat dvasia: „*Superando omnis fortūna ferendo est*“ („Kas viską išveria, tas nugalė likimą“, – Vergilijus). Kalbėtis citatomis buvo mūsų mėgstamiausia pramoga tomis dienomis, kurios dabar atrodė laimingas sapnas.

Dimos tėvams taip pat netrūko savų problemų. Galėjo atrodyti, kad jie gyvena kaip šuo su kate, net butą laikinai buvo pasidaliję per pusę. Tačiau tikrovėje jie vienas kitą mylėjo, tik tai tėvui amžinai pasitaikydavo kažkokių romanų, motina buvo nepaprastai pavydi ir sirgo depresija, net nervų sistemos išsekimu. Tačiau mintis apie skyrybas nei vienam, nei kitam į galvą neateidavo. Stovint ant mirties pavojaus slenksčio, visi nuomoninių skirtumai ir ginčai užsimiršo. Pačiai Jevgenijai Osipovnai

išvis niekas negrėsė, juk broliai atsiuntė visus reikiamus giminės dokumentus. Būdama ligota ir bejėgė, ji negalėjo sugalvoti, kaip rasti vyrui slėptuvę, kaip jį apsaugoti. Jai atrodė lengviau pačiai pasiaukoti dėl meilės. Jos rusiškam fatalizmui tai buvo natūralus sprendimas. Ji net nepasinaudojo savo dokumentais. Dimos tėvas savo ruožtu nenorėjo, kad žmona, kuriai to daryti nereikėjo, eitų su juo kartu į getą. Taip jie vėl susiginčijo ir išėjo kartu – negrįžtamai.

Tomis dienomis į getą išėjo ir visi kiti mano artimieji. Elizabetės gatvės butą, mano vaikystės šiltą lizdą, paliko abu mano seneliai ir Raja su vienuolikmečiu Aleksandru (jo tėvas Žoržikas jau buvo nužudytas). Cilia kartu su vyru, sūnumi – dešimties metų Džeku – ir anyta prisijungė prie jų. Ten, geto ankštume, jie laikėsi kartu, rėmė vienas kitą. Ten pat įsikūrė ir mano tėvai.

Išėjo ir mano tėvo giminės. Senelis buvo miręs jau seniai, kartu su senele Rebeka gyveno Maksas, tėvo brolis, kuris buvo į jį taip neįtikėtinai panašus, ir ligota vyresnioji sesuo Loni. Jau pasakojau, kad abi su mama, jausdamosi kitokios, su šia šeima nebuvome labai artimos. Tėvo motina buvo geras žmogus, visą gyvenimą paskyręs šeimai, vaikams, bet jos pažiūros mums buvo nepriimtinos. Ji nemažai sugadino ir Maksui gyvenimą. Priešingai nei mano motinos giminė, Rebeka turėjo daug ir įvairių miesčioniškų prietarų, tarp jų ir nusistatymą prieš kitas tautybes. Dėdė Maksas buvo nevedęs, turėjo kambarį motinos namuose, bet artimųjų rate visi puikiai žinojo, kad jis tuo pačiu metu kitame name metų metus gyvena su drauge, kaip tuo metu sakydavo – civiline žmona. Motinos akyse ši moteriškė turėjo du didelius trūkumus – pirmiausia ji buvo latvė ir, antra, išsiskyrusi ir su berniuku iš pirmosios santuokos. Šių santykių nepalaikė ir Makso draugės giminės. Kai tiktai sūnus prašnekdavo apie vedybas, motiną ištikdavo širdies smūgis, ir galų gale vedybų klausimas daugiau nebebuvo keliamas. Kada nors viskas tikriausiai būtų susitvarkę, tačiau skirtas laikas buvo praėjęs. Vėliau

galvojau – jeigu jie būtų susituokę, galbūt kaip ir viena kita žmona latvė galėjo savo vyrą išgelbėti.

Vėliau, kai tėvų nebebuvo, prasidėjo keistas laikas, kada man buvo sunku susivokti savo pojūčiuose ir mintyse. Svetimas man atrodė ir mūsų butas. Vienas kambarys mūsų šeimos ankstesniame būste virto mano slėptuve devyniems klaustrofobiškiems mėnesiams – iki 1942 metų gegužės. Pačiame bute nebeliko nieko ankstesnio, net jame likę baldai man atrodė nebepažįstami. Butas dabar buvo padalytas į tris dalis. Dviejuose kambariuose gyveno hauptmanas, dviejuose – jau minėta Babstų šeima. Buto galinis kambarys buvo Dimos, tačiau nelegaliai ten gyvenau ir aš.

Kiemsargiams buvo duotas nurodymas visus perkeltus į getą žmones išrašyti iš namų knygos su atžyma „Išvažiavęs nežinoma kryptimi“. Jau tada valdžia rūpinosi, kad paliktų kuo mažiau pėdsakų ir liudijimų apie tai, kas vyko. Bet mūsų namo kiemsargis Aleksandras Obolevičius įrašė trumpai ir aiškiai: „Išėjo į getą.“ Taip kai kur pasielgė ir dar keli kiemsargiai. Obolevičiui vėliau buvau dėkinga ir už šį įrašą, ir kitokią paramą, kuri padėjo man gauti dokumentus ir gyvenamąjį plotą, kai atsinaujino mano legalusis gyvenimas. Pažymėdamas namų knygoje, kad išėjau į getą, jis ir pats taip manė, bet, greitai supratęs, jog gyvenu, tylėjo kaip kapas. Visai neseniai žydų likimų tyrinėtojas M. Vestermanas man papasakojo, kad mūsų kiemsargis Obolevičius vėliau kurį laiką slėpė muziką Ostrovskį, kuris po to išėjo pas Žanį Lipkę, teisuolį, karo metais išgelbėjusį dešimtis persekiojamųjų.

Taigi oficialiai mano tėvų butas dabar priklausė vokiečių hauptmanui. Legaliai ten liko du vyrai – Babstas su dukra ir Dima, bet nelegaliai gyveno taip pat dvi moterys – ponija Babst ir aš. Vera turėjo kažkokius popierius, patvirtinančius, kad ji staciatikė rusė, vis dėlto jai rodytis viešai geriau nereikėjo, nes išore atitiko įprastą žydo vaizdinį. Nuo tokios išorės tuo metu galėjo priklausyti gyvybė arba mirtis.

Hauptmano bijoti nereikėjo. Matėsi, kad jį sujaudino tėvų likimas. Dimai jis sakė: „Jei jums reikalinga kokia konkreti (ypač pabrėždamas šį žodį) pagalba, sakykite drąsiai.“ Jis išsiblaškiusiai pasisveikindavo su manimi, jei pasitaikydavo susitikti koridoriuje. Lyg tai būtų natūralu, kad dar esu čia. Gaila, hauptmanas daugiausia būdavo tolimosiose kelionėse, jei jis būtų daugiau buvęs Rygoje, būtume jautęsi drąsiau ir galbūt daug kas būtų kitaip ir įvykę nei atsitiko vėliau.

Kad ir kaip būtų, mūsų gyvenime prasidėjo naujas etapas, kuris truko truputį ilgiau nei devynis mėnesius. Dima tęsė studijas, lyg nieko nebūtų pasikeitę. Jis diena iš dienos susitikdavo su žmonėmis, kurių pažiūros ir nusiteikimas būdavo labai įvairūs, todėl kiekvieną akimirką turėjo būti labai atidus ir slėpti savo tikrąsias mintis ir emocijas. Taip pat savo pavojingą padėtį dėl manęs. Mokytis medicinos studijų paskutiniame kurse – ne pyragai. Ligos ir jų gydymo būdai politikai nepavaldūs, studentams ir profesoriams nebuvo nei laiko, nei noro užsiimti politinėmis doktrinomis. Todėl Dimai studijos sekėsi ir moraline prasme.

Tačiau gyvenimas be jokių dokumentų buvo nepaprastai pavojingas ir visi, kurie turėjo bet kokią galimybę, stengėsi juos įsigyti. Dėl sovietų valdžios neužbaigto pasų keitimo vokiečių okupacijos pradžioje tokių žmonių atsirado daug, todėl vietinės valdžios įstaigos jiems išdavė laikinus pažymėjimus, kurie galiojo pusę metų. Atsirado galimybė tokiais dokumentais nelegaliai aprūpinti ir persekiojamus žmones, pavyzdžiui, žydus ir pabėgusius sovietų karo belaisvius. Dima visaip ieškojo kontaktų su tokiais žmonėmis. Aišku, tai buvo sunku dėl konspiracijos.

Tuo metu pas mus dažnai ateidavo vienas Dimos motinos pažįstamas – rusų emigrantas, Latvijos pilietis Ivanovas. Tai buvo pagyvenęs, pliktelėjęs vyras, dirbo kažkokioje latvių savivaldos įstaigoje, kurioje tvarkė pilietybės ir tautybės klausimus. Didelis viršininkas nebuvo, eilinis darbuotojas. Mano vyrui jis pažadėjo, kad parūpins kokį nors dokumentą ir man. Ivanovas

be perstojo primindavo, kad saugumas reikalauja didelių išlaidų, ir mes neprieštaraudami jam mokėjome. Galų gale Ivanovas išsiurbė iš mūsų didelę sumą. Jis nuolat siūlėsi paslėpti vertingus daiktus, kuriuos atiduosiąs, kai tik pavojų nebeliks. Vyras juo pasitikėjo – galų gale motinos senas pažįstamas, aš nepasitikėjau šiuo žmogumi dėl jo saldaus tono ir pastebimo gobšumo. Be to, Ivanovas gyrėsi pažintimis Latvijos policijoje, tariamai naudingomis ir man, tačiau neparūpino net laikino pažymėjimo. Jį gavau iš visiškai kitų žmonių.

Ir jie buvo mano vyro pažįstami – keli jauni vaikinai, kurie dirbo latvių prefektūroje, be to, tiesiogiai su laikiniais pažymėjimais. Jiems pasisėkė gauti ten darbą slaptu tikslu – parūpinti suklastotus dokumentus esantiems pavojuje žmonėms. Grupei vadovavo Rusų dramos teatro šviesų specialistas Jurijus Perovas. Jis turėjo gražią italų kilmės žmoną – aktorę Iriną Copi-Perovą. Perovai priklausė artimiausių Babstų draugų būreliui. Iš jų Dima gavo man laikiną pažymėjimą. Naujajame dokumente pasilikau savo vardą, o pavardę įrašiau sovietinio karininko daktaro Noščinskio, kuris mums paliko tik gerus prisiminimus. Be to, šitą pavardę buvo galima rasti ir mūsų namų knygoje. Dabar buvau Valentina Noščinska, lenkė. Kad ir kaip būtų, bent keliems mėnesiams turėjau vilties, kad kontrolės atveju liksiu sveika. Šią pagrindinę grupę greitai susekė, atrodo, 1942-ųjų balandį, juos visus suėmė ir sušaudė.

Emilija tuo metu mums tapo nepakeičiama. Ji turėjo pažinčių visur – net Centriniam kalėjime ir prefektūroje. Įsitikinusi, kad šiuo išmėginimų laikotarpiu Dievas jai skyrė užduotį gelbėti žmones, Emilija jautėsi tokia stipri, kad nebijojo nieko. Ir iš tikrųjų stebėtina, kad jai nieko ir neatsitiko. Tuo metu įsitikinau, kad žmones daugiausia pražudo baimė, kuri padaro juos lengvai pažeidžiamus. Nesuskaičiuojamus kartus Emilija rizikavo dėl manęs, tačiau nesigraužiau dėl to, kad ji turi kovoti su savo baime. Jos paprasčiausiai nebuvo. Taip aiškiai jautėsi jos nepalaužiama jėga.

Emilija ateidavo pas mus, pasakodavo, kas vyksta mieste, gete, atnešdavo žinių apie artimuosius, draugus. Vis dėlto koks buvo gyvenimas gete ir kaip žuvo jo gyventojai – viso to savo akimis nemačiau. Jokio tiesioginio kontakto su įkalintaisiais gete neturėjau. Tikrai padrikos žinios, nedaugelio išsigelbėjusiųjų pasakojimai su savais išgyvenimais. Mintyse, vaizduotėje buvau su jais, bet jų negailestingo likimo nepasidalinau. Pažeminimai ir fizinės kančios, kraujas ir mirties baimė – viskas, kas tapo mano pačių artimiausių ir mylimiausių žmonių dalia, mane aplenkė. Todėl ir apie geto gyvenimo vidines struktūras ir organizaciją nepasakosiu. Vienintelis, ką liudijo trumpi laiškeliai, kuriuos šiaip taip pavykdavo perduoti mūsų ryšininkams, buvo, kad žydai nepasiduoda, negrimzta į nevilties chaosą ir net šioje situacijoje stengiasi palaikyti nors kokią tvarką ir švarą. Žinojau, kad įsteigtoje geto taryboje (*Judenrat*) sukurta medicininė tarnyba, kuriai vadovavo mūsų pažįstamas, pasaulinio garso chirurgas prof. Vladimiras Mincas. Dima savo ruožtu girdėjo apie geto žydų policininkus, kurie turėjo ten palaikyti tvarką: kad tarp jų yra jaunų vaikinų, kurie tyliai organizuoja pasipriešinimo centrą Rygos gete. Jau vėliau jie ruošėsi su parūpintais ginklais sukilti, aiškiai suprasdami, kad apie pergalę negali būti ir kalbos, bet nors pasiimdami kartu į kitą pasaulį kuo didesnę priešų skaičių. Istorija žino, kaip ir dėl ko tai nepavyko, o aš visuomet jaučiau didelę pagarbą tikriems vyrams, kurie nebijojo sukilti prieš milžiniškos persvaros jėgą. Bet apie tai, žinoma, sužinojau kur kas vėliau.

Žinios darėsi vis grėsmingesnės, jautėsi, kad bręsta kažkas baisaus, ko protas neleido suvokti. Emilija turėjo patikimų žmonių – žmonių, turinčių sąžinę, tikinčiųjų katalikų net ir tarp tų, kurie buvo pastatyti saugoti getą. Per juos mes galėjome perduoti saviškiams duonos ir produktų, du kartus net brangenybių. Stiprius vyrus rytais vesdavo į darbą, užsakovai būdavo įvairūs vokiečių armijos daliniai. Labiausiai pasisėkė *kazerniams* žydams – tiems, kurie dirbo armijos dalinių amatininkų

dirbtuvėse, o ten pat ir nakvodavo (vokiškai *Kaserne* – kazarma). Armijai reikėjo ir batsiuvių, ir siuvėjų, ir įvairių kitokių meistrų. Net ir tie, kurie anksčiau nemokėjo jokio amato, stengėsi ko nors išmokti ir dirbti. Moteris įdarbindavo valytojomis ir siuvėjomis. Tarp kitko, į karines kazarmas pateko ir mano mokyklos draugė Riva Šefer su broliu ir po daugelio išbandymų išsigelbėjo. Ir jiems padėjo Emilija, Rivos brolis parą slapstėsi namuose pas vyskupą Rancaną, kuris vėliau jam surado patikimą slėptuvę.

Emilija ne tik kartkartėmis atnešdavo žinių apie mano artimuosius, bet rašteliai ir laiškėliai keliaudavo ten ir atgal. Mamos giminė laikėsi kartu, net gyvenant labai ankštai tarp jų viešpatavo rami, nuoširdi atmosfera. Vėliau man pasakojo, jog žmonės pas juos eidavo į svečius, kad *pakeltų dvasią*. Emilija ir jos svainis Juzefas Karčevskis ištyrė maršrutą, kuriuo vyrus vesdavo į darbą ir atgal, pakeliui jų patykodavo, lyg netyčia susidurdavo ir galėdavo persimesti keliais žodžiais, įduoti kokį siuntinėlių. Mano tėvas, vis dar tvirtas vyras, ir Cilės vyras Romanas buvo patekę į grupę, kurią rytais iš geto vesdavo į darbus, todėl gaudavo truputį daugiau maisto. Apie mano mamą Emilija buvo girdėjusi, kad ir gete į ją visi žiūrėjo kaip į stebuklą. Iki pat galo, nepaisydama nieko, ji išliko rami ir šviesi. Iš jos buvo galima semtis jėgų, tai buvo pavyzdys, kaip galima išlikti nepuolant į nevirtį, išsaugant savigarbą ir išdidumą. Matydami ją ir kiti jautėsi padrąsinti.

Apie tai, kaip pavojinga buvo net artintis prie žydų, liudijo įvairiose vietose įtaisytos lentelės su užrašu (aš jį nurašiau nuo fotografijos, kurią Dima parnešė, kad galėčiau ir vizualiai įsivaizduoti, kaip atrodo kliedesio riba). Užrašas buvo dviem kalbomis – vokiečių ir latvių. „Į asmenis, kurie lips per tvorą arba bandys per ją užmegzti ryšius su geto gyventojais, bus šaunama be perspėjimo.“

Vis sunkiau buvo prasigauti su siuntomis ir prie tų, kuriuos vedė kaip katorgininkus į darbus, ir prie tų, kurie kaip raupsuotieji gyveno suspausti spygliuotos vielos aptvare. Apie šią problemą

girdėjau kasdien iš Emilijos. Susitarėme, kad Dima į tą pusę neis. Jis išoriškai turėjo rodyti tokį pat abejingumą ir ignoravimą, kurį kaip elgesio pavyzdį buvo priėmusi latviškoji Ryga. Kas slėpėsi už šio fasado, tikriausiai buvo labai skirtinga. Milžiniškoje amplitudėje tarp dviejų priešingų polių.

Mes žinome, kad getas buvo oberbiurgermeisterio Vitroko aparato žinioje, jį saugojo latvių šucmanų kuopa, vadovaujama leitenanto Danckopo. Taip buvo nuo spalio iki gruodžio pabaišos, kai Latvijos piliečių – žydų sunaikinimas Rygoje, vadina moji *akcija*, buvo baigta. Atėjo lemtingos dienos 1941-ųjų lapkričio pabaigoje ir gruodžio pradžioje. Kaip ir iki šiol, su niekuo nebendravau, man atnešdavo tiktai žinių, kartais ir spausdintų pranešimų bei įsakymų kopijų. Lapkričio 29-ąją vyras parėjo iš universiteto ir papasakojo, kad darbingi vyrai liko mažajame gete, o moterys, vaikai ir seniai kažkur ilgomis kolonomis išvaryti, dalis geto patalpų jau ištuštėjo.

Susipažinę su dviem įsakymais netrukus smulkiau sužinojome, kas būtent atsitiko. Pirmasis įsakymas liepė lapkričio 29 dieną septintą valandą ryto išsirikiuoti kolonomis visiems darbingiems vyrams nuo 17 metų. Juos visus nuvedė į vieną jau prieš tai aptvertą geto dalį, kurią vadino mažuoju getu. Jame vyrai dar liko gyventi ilgoką laiką ir iš ten juos vesdavo į darbą, tenkinant vokiečių karinių dalinių poreikius. Antras įsakymas buvo toks baisus, kad nesinorėjo įsivaizduoti, ką turėjo jausti geto gyventojai jį skaitydami. Jis skambėjo taip: „Visiems nedarbingiems vyrams, visoms moterims ir vaikams pasiruošti persikelti į kitą stovyklą. Su savimi galima pasiimti iki 20 kilogramų daiktų.“ Jiems paaiškino, kad getą reikia atlaisvinti, todėl juos perkelia į kitą stovyklą. Bet, kaip man vėliau pasakojo likusieji gyvi, daugelis suprato, kad tai reiškia mirtį. Varydami iš butų ten dar likusius žmones, daugelį silpnesnių senukų, kurie negalėjo žygiuoti kolonoje, nužudė ten pat, geto gatvėse. Įvairiuose istoriniuose šaltiniuose skaičiau, kad geto gatvėse surinko ir išvežė apie 800 lavonų. Tačiau visa tai sužinojome kitomis

dienomis. Tuo metu, lapkričio pabaigoje, tiksliai dar nieko nežinojome, tiksliai faktą, kad į getą niekas nebesugrįžo. Gruodžio aštuntąją įvyko antra akcija, per kurią panašiu būdu sunaikino tuos geto gyventojus, kurie nebuvo paimti lapkričio 29-ąją. Liko vadinamasis mažasis getas – darbo jėga, vyrai, kurie ką tik buvo praradę šeimas.

Abu kartus kolonas visai atvirai varė miesto gatvėmis, ir visi, kurie pasitaikė kelyje, jas matė. Jau greitai mieste pasklido gandai, kad šitie žmonės neišsiųsti į jokias stovyklas, bet sušaudyti čia pat, priemiestyje, pavyzdžiui, Rumbuloje. Charakteringa, kad valdžios organai net nebandė ypatingai veidmainiauti ir tvirtinti ką nors kita. Visi lyg susivienijo nebyliu tylėjimu apie įvykį. Vėliau daugelis, manoma, patys pradėjo tikėti, kad nieko nežino. Buvo taip, lyg šių tūkstančių sunaikintų žmonių niekada nebūtų buvę.

Tokio milžiniško masto kas nors panašaus Europoje įvyko pirmą kartą. Vis dėlto getas neliko tuščias, jį papildė žydai, kuriuos vežė čionai iš Vidurio Europos. Ir apie tai žinojo visi, kurie norėjo žinoti. Jau lapkričio 30-ąją atvežė pirmąjį ešeloną iš Berlyno. Kadangi pačiame gete vietos neužteko, beveik tūkstantį sušaudė tuoj pat. Tada vienas po kito vyko transportas su žydais iš Vokietijos ir Austrijos. 1942-ųjų pradžioje jų skaičius pasidarė toks didelis, kad senus žmones pradėjo šaudyti jau traukiniams įvažiuojant į Škirotavos stotį. Mūsų laikais nustatytas žmonių skaičius, kurie žuvo arba buvo išsiųsti į kitas koncentracijos stovyklas. Iš viso iš Vokietijos, Austrijos ir Čekoslovakijos, negalutiniais duomenimis, į Rygą buvo atvežti 24 603 žmonės (nužudyta apie 11 000) ir dar keli tūkstančiai iš Vengrijos bei Lietuvos. Dalį išvežė į Estiją. Patys paskutiniai, kuriuos atvežė į tuščią Rygos getą, buvo žydai lyg ir iš Kelno. Apie šiuos įvykius Vokietijoje ir Čekijoje vyksta išsamus tyrimas ir dokumentavimas, įskaitant aktyvų prisiminimų, liudijimų rinkimą, atitinkamos literatūros leidybą ir panaudojimą švietimo procese. Apie tai pasakoja visas pluoštas dokumentinių filmų.

Dima ir Emilija pateikė sukrečiančių konkrečių liudininkų pasakojimų. Viską, kas geto gyventojai buvo pasiėmę iš namų, atėmė jau iš anksto, daugiausia brangenybės ir pakaitinius drabužius, o stovint prie duobės krašto jiems liepdavo nusirengti nuogai. Sušaudę moteris, vaikus ir senukus girti budeliai drabužius sumesdavo į krovines mašinas ir išveždavo atgal į miestą.

Kai kuriose Europos valstybėse ne tiktai gyventojai organizuotai stengėsi apginti savus žydus, kaip tai sėkmingai pavyko Danijoje ir Bulgarijoje, bet ir patys žydai priešinosi ginklu, nors ir žinodami, kad nugalėti nepavyks (pavyzdžiui, garsusis Varšuvos geto sukilimas). Pas mus neįvyko nei viena, nei kita. Mūsų žydų dauguma sumišę ir apimti siaubo nebyliai pasidavė savo likimui.

Lapkričio ir gruodžio žudynių akcijose žuvo visi mano artimieji – mama ir jos tėvai, antroji senelė, dėdė Maksas, tetos, mažieji pusbroliai ir jų šeimos, iš viso septyniolika artimiausių giminaičių. Kaip suprantu, juos išvedė iš geto jau su pirmąja kolona, bet iš tikrųjų to niekada negalėsiu sužinoti. Gyvos liko teta Edita ir abi pusseserės, kurios išvažiavo į Rusiją kartu su karo lignonine, kurioje dirbo dėdė Davidas Glinternikas, buvęs Latvijos armijos medicinos tarnybos kapitonas, taip pat mano mamos pusseserė Frida su dukterimi, kurias ištrėmė birželio 14 dieną. Du dėdės žuvo – vienas fronte, kitas Sibiro lageryje, bet moterys sugrįžo. Užsienyje liko tėvo jaunesnioji sesuo Eugenija – teta Ženia, dainininkė, su vyru ir sūnumi. Jie buvo emigracijoje Argentinoje.

Tarp mažajame gete paliktų vyrų, kuriuos dar gana ilgai naudojo darbams, kol juos likvidavo, buvo ir mano tėvas. Karti likimo ironija mano tėvus paskutiniame kelyje išskyrė, ir mama negalėjo mirti kartu su tėvu, kaip buvo tvirtai nusprendusi, atsisakydama pusiau užtikrintos galimybės išsigelbėti. Tai liečia ir Dimos tėvus. Nežinau, kur motina ir visi mano mylimieji yra palaidoti – Bikerniekų miške, Rumbuloje ar dar kur nors.

Niekas iš mūsų, gyvųjų, nežino, kur iš tikrųjų galėtų praleisti kokią liūdną prisiminimų akimirką, kur padėti gėles, sutvarkyti kapavietę. Mes turime tiktai simbolines prisiminimų vietas, memorialus. Bet širdimi ir protu niekas neužmiršta.

ŽMONĖS. LIKIMAI

TUO laikotarpiu – 1941-ųjų pabaigoje – man beveik visiškai dingo realybės pojūtis, gyvenau, judėjau, kažką dariau kaip košmariškame sapne. Jutau, kad manyje kažkas atsijungė ir negyva zona po truputį vis plečiasi. Neverčiau, nebuvo ašarų. Nejutau skausmo, kaip būna sunkių sužeidimų atvejais, kai nuo šoko žmogaus jutimo organai apsvaiginti lyg taikant vietinę narkozę. Ši būseną tęsėsi visą vokiečių okupacijos laikotarpį ir nepraėjo dar ilgą laiką po karo. Pavirtau vaikščiojančiu šaldytuvu ir visomis jėgomis stengiausi jo neatitirpdyti, nes tada išvis nebūčiau galėjusi gyventi, susitvarkyti su išgyvenimo uždaviniais. Tuo tarpu smegenys veikė taip aiškiai, kaip niekada, mąstymas buvo stebėtinai aštrus, o man visada būdingas troškimas suprasti pasaulį tapo tikra manija. Galvoje nesustodama veikė tokia lyg mašina, be perstojo galvojau, galvojau, galvojau – kaip gali būti, kad pasaulis virto vieta, kurioje daugiau nebegalima orientuotis, kurioje vyksta dalykai, kurie išvis negali vykti, kad žmonės elgiasi taip, kaip negali elgtis. Uždraudžiau sau gedulo prabangą. Mane apėmė dar nepatirtas įnirtingas užsispyrimas, svilinančiai šalta panieka tiems, kurie, nesvarbu, kokių motyvų skatinami, buvo praradę teisę vadintis žmonėmis.

Nuo kankinančių minčių plyšo galva, ir vienintelis, kas neleido visiškai pakrikti sąmonei, buvo meilė. Mes su Dima vienas kitam buvome likę vieninteliai pasaulyje, todėl laikėmės kartu su jėga, kurios rami būtis nežino, būti kartu buvo laimė nepaisant nieko. Galvodama apie save visuomet buvau bebaimis žmogus ir vienos, ir kitos grėsmingos valdžios sąlygomis. Bet galvodama apie artimus, mylimus žmones pasidarau nenutrūkstančių

abejonių išskankinta būtybe, kuriai tik stipri savitvarda padeda nuslėpti neįveikiamą silpnumą. Visą laiką galvojau ir baiminausi dėl tėvų, senelių ir kitų artimųjų. Juos aš praradau. Dabar baiminausi tik dėl tėvo ir savo vyro, kuriam pavojų kėliau pirmiausia aš pati.

Nieko kito mums nebeliko, tik susiimti ir gyventi toliau. Vyras ir toliau lankė universitetą, aš uždaryta gyvenau namuose kartu su Babstais ir hauptmanu, kuris bute rodydavosi gana retai. Kaip atsvarą prievartai ir blogiui, kuriuos patyrėme, jutau savyje bręstant milžinišką užsispyrimą. Abu su Dima darėme viską, kad sukurtume bent kokią normalaus gyvenimo iliuziją. Mes skaitėme, aptarinėjome per radiją ir kitur išgirstas žinias, kartais pas mus užeidavo kas nors iš nedaugelio patikimų draugų, porą kartų kaip malonus netikėtumas pasirodė ir kas nors išsigelbėjęs iš geto jo likvidavimo metu.

Mūsų namo laiptinėje Dima pradėjo šnekučiuotis su vokiečių feldfelbeliu – šoferiu, kuris gyveno pusrūsio bute tiesiai po mumis. Dima jame išvelgė padorų žmogų ir neapsiriko. Abu susidraugavo, nepaisant amžiaus skirtumo. Susipažinau su juo ir aš. Otas Vichmanas vežiojo kažkokį majorą, kuris buvo apsigyvenęs viename ponų butų. Greit mūsų pokalbiai pasidarė visiškai atviri. Otas pasakojo, kad esąs kvalifikuotas surinkėjas, dirbęs tipografijoje Leipcige. Visi jos darbuotojai pagal tradiciją buvę socialdemokratai, todėl atsakingesni – represuoti. Ir jis kurį laiką buvo Hitlerio koncentracijos stovykloje. Tada sutiko eiti į armiją, nors jau buvo peržengęs šaukiamąjį amžių, ir buvo iš ten paleistas.

Mes instinktyviai jautėme, kad galima juo pasitikėti, jis dažnai ateidavo pas mus, žinojo, kas aš esu. Ponas Vichmanas šiek tiek padėjo Dimai ir bendraujant su vietinės valdybos tarnautojais, kurie darydavosi mažučiai, kai tik prieš juos pasirodydavo koks nors vokiečių feldfelelis.

Tuo metu, pirmąją karo žiemą, mes labai susidraugavome su dirigentu Arvydu Jansonu ir jo žmona. Jie buvo vyresni už mus,

todėl anksčiau ypatingai nebendravome, nors ir buvome pažįstami. Jansonai gyveno visiškai arti, Eksperto gatvėje. Tai buvo vienintelė vieta, į kurią mes kartais nueidavome kartu, nors ir tai buvo pavojinga. Pas juos eidavome vakare, likdavome nakčiai ir sugrįždavome iš ryto, nes naktimis vaikščioti nebuvo leidžiama. Kalbėdavomės, muzikuodavome. Tuo metu Arvydas ir Iraida dar buvo tik dviese, ir apie juos atskiras pasakojimas.

Latvijos laikais kartais painiodavo dvi žinomas dainininkes – Lidiją Bliumental ir Idą Bliumenfeld. Idą pažinojau jau seniai, ji buvo daug vyresnė už mane, nuostabi, rudaplaukė moteris, turėjusi malonų, nors ir nelabai stiprų balsą. Prisimenu jos Zibelio partiją Guno *Fauste*, o ypač Ofenbacho gražiąją Eleną, kuri jai atliekant idealiai atitiko vaidmens pavadinimą. Paskutiniais nepriklausomos Latvijos metais Ida dirbo Liepojos operoje, ten ir susipažino su Arvydu, kuris iš pradžių, kol atsiskleidė jo kaip dirigento talentas, grojo orkestre smuiku. Liepojoje vidurinės mokyklos metais važinėdama į svečius pas giminaičius – Glinternikų šeimą – susipažinau su šia muzikai atsidavusia pora. Jie tuo metu Liepojoje draugavo su miesto Operos dirigentu, žydų emigrantu iš Austrijos Valteriu Hanu. Dima, žinoma, su Jansonais atrado daugiau bendrų interesų. Įsimylėję jie jau buvo Liepojoje, bet vedė pirmaisiais sovietiniais metais, kai Arvydą iš Liepojos pakvietė dirigentu į Rygos operą. Arvydas buvo nepaprastai malonus ir simpatiškas žmogus, juos abu nuoširdžiai pamilau. Ida taip smarkiai tikėjo vyro talentu, kad, tai galima sakyti be perdėjimo, savo gyvenimą paaukojo jam. Tai vėliau palietė ir sūnų.

Rygos opera abu menininkus sutiko su neįsivaizduojamu pavydu ir intrigomis. Leo Blechas, susitikdamas su mano tėvais, pasakodavo, kad opera yra juoda skylė – slaptuose sąmoksluose joje į darbą paleidžiami bet kokie ginklai. Kiekvieną naujai atvykusį beveik automatiškai laiko pavojingu konkurentu, kurio reikia atsikratyti.

Arvydą šis pavydas lietė mažiau, jo uždavinys buvo diriguoti baletams, tačiau ant Idos plūdo moterų neapykanta. Tai, kad ji

buvo žydė, dideliu trūkumu buvo laikoma jau sovietų laikais, bet kai atėjo vokiečiai, Idos situacija galėjo tapti tragiška.

Ida man pasakojo, kad jos tėvas jau pirmaisiais vokiečių okupacijos metais suprato, kas gresia. Jis elgėsi išmintingai ir, svarbiausia, nedelsdamas. Susitaręs su dviem latviais draugais gydytojais kartu su jais nuvyko į vokiečių karinę įstaigą, kuri pirmosiomis dienomis tvarkė visus reikalus. Abu medikai paliudijo, kad Ida nėra tikra Bliumenfeldo dukra, bet įdukrinta iš rusų šeimos, kurioje motina mirė gimdydama, ir kad iš tikrųjų jos vardas Iraida. Abu gydytojai paliudijo, kad dalyvavo gimdy-me, bet kad vaikas nesužinotų savo kilmės, dokumentai nebuvo išrašyti ir išvis jų nebuvo. Žydų klausimai karinių įstaigų iš esmės nedomino, viską pavyko sutvarkyti greitai. Buvo išduotas dokumentas apie kažkada įvykusį adaptavimą.

Vadinasi, Idai, kurios sovietiniame pase trumpai ir aiškiai buvo parašyta, kad ji žydė, išdavė dokumentą, jog daugiau to- kia nelaikoma, nes yra adaptuota. Šiame dokumente ji taip pat iš Idos pasidarė Iraida. Būtent pačiomis pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis, kol valdžia dar buvo armijos rankose, taip pasisėkė perdaryti dokumentus kokiai dešimčiai rygiečių. Vė- liau, kai pradėjo veikti vokiečių ir vietinio saugumo įstaigos, tai buvo nebeįmanoma. Idos drąsus ir išradingas tėvas, kaip ir kiti artimieji, žuvo.

Nors Idos dokumentai ir atrodė tvarkingi, ji ir toliau jautė grėsmę. Kaipgi taip – visą laiką buvo žydė, o dabar staiga ne? Kai aplink daug negeranoriškai nusiteikusių, toks klausimas tampa ypač pavojingas. Ida tyliai kaip pelytė sėdėjo namuose.

Visi paniškai bijojo Mildos Brechmanės-Štengelės, kuri Operoje turėjo didelę įtaką. Neginčytinai neeilinė, talentinga menininkė buvo prieštaringas, momentais nedoras ir žiaurus žmogus. Apie tai pasakojo ir Leo Blechas, kurio ji paprasčiau- siai ne kentė, – gal ir dėl to, kad atvykėlis žydas protegavo kitas solistes, pavyzdžiui, Aliną Vanę, taip pat padėjo iškilti Elfridai Pakulei.

Arvydo žmona turėjo dar vieną *kolektyvinį priešą* – keletą dirigentą įsimylėjusių balerinų. Galų gale Iraida, nors ir aprūpinta ne suklastotais, bet visiškai oficialiais dokumentais, nesijautė saugesnė už mane. Tai mus labai suartino.

Iraidą kamavo dideli rūpesčiai, kurie reikalavo priimti greitą sprendimą. Apie tai ji su manimi ne kartą atvirai kalbėjosi. Ji buvo vyresnė už Arvydą, jau gerokai per trisdešimtį, bet, kaip dažnai būna scenos menininkų šeimose, dėl kūrybinio darbo vaikų gimdymas būdavo atidedamas vėlesniam laikui. Iraida suvokė, kad jos adaptuoto vaiko statusas, jei tik koks *geranoris* pasistengtų, bet kuriuo momentu galėtų būti anuliuotas. Tiesiogiai mirtis jai – latvio žmonai – negrėstų, bet sterilizacija būtų neišvengiama. Vaikų jie, žinoma, norėjo. Arvydas svajojo apie sūnų, ir šioje nepaprastai nestabilioje ir neprognozuojamoje situacijoje Iraida nutarė rizikuoti pastoti. Patikimas jų draugas buvo Maris Vėtra, kuris, būdamas Operos premjeru, kažkiek galėjo juos paremti ir pasaugoti, nors pačiam netrūko savų rūpesčių. Jis turėjo žmoną Vokietijos žydę, kurią buvo net areštavę ir kurį laiką kalino *EK-2* kalėjime. Kai 1943-iais gimė Iraidos ir Arvydo sūnus, Vėtros garbei būsimą pasaulinės šlovės dirigentą pavadino Mario vardu. Tačiau tai įvyko, kai manęs Vidus gatvėje nebebuvo.

Taip mes gyvenome stengdamiesi išsaugoti kokią nors įprasto gyvenimo iliuziją. Tai buvo sunku, reikėjo didelės savitvarkos, kad nepaskęstume liūdesyje, bet mes stengėmės, nes kitaip visiškai dingtų dvasinė pusiausvyra ir aiški sąmonė. Nerimas, galimų pavojų nuojauta palaipsniui vis augo. Vis dažniau svarstėme galimybę persikelti iš Rygos į provinciją. Keletas mūsų pažįstamų, gavę padirbtus dokumentus, taip pasielgė ir kaime gyveno sąlyginai saugiau negu mieste. Ir mūsų pažįstama dantų gydytoja Guna slėpė savo vyrą Vladimirą Vigdorčiką vienoje valstiečių sodyboje. Atrodo, kiti darbininkai net nesuprato, kad greta jų dirba žydas. Pati Guna su vaikais liko Rygoje, kurioje turėjo dantų gydytojos kabinetą Brivibas ir Elizabetės gatvių

kampe, virš vaistinės. Vokiečių laikais, kad ir kur slapsčiausi, kai mane sučiupdavo dantų skausmai, leisdavausi pas Guną. Tokiais atvejais žmogus pasiruošęs pulti į glėbį net patruliui gatvėje.

Vigdorčikus visada laikiau pavyzdine šeima. Tačiau pradžia jiems nebuvo visiškai lengva. Vedė jie 1930-aisiais, kai Rygos bendruomenėje savitarpio prietariai buvo gerokai sumažėję, ir vis dėlto – kai tik būdavo kalbama apie asmeninius santykius, apie vedybas, iš karto atsirasdavo prieštaravimų. Gunos šeimai, aišku, nepatiko, kad dukra išteka už žydo. Taip pat ir Vigdorčikų šeima iš pradžių labai nerimavo, kad marti bus niekam nežinoma latvių mergina. Bet matydami, kaip jaunoji pora sutaria, visi susitaikė. Niekas juk nelinki savo vaikui blogo. Be to – esu pastebėjusi ne vieną kartą – šitokie prieštaravimai būna visiškai abstraktūs, kai tik pažįsta konkrečius žmones, pradeda veikti kiti dėsniai. Man pasakojo, kad net Rygos mažajame gete vokiečių kariškiai užstodavo pažįstamus darbininkus žydus ir neišduodavo jų sunaikinimui.

Vis aiškiau beveik fiziškai jutau apie save ir Dimą veržiantis kilpai. Buvo naivu įsivaizduoti, kad iki šiol niekas nežino apie mano slapstymąsi bute ir to, kad esame su Dima vedę. Atsitiktinių liudininkų skaičius augo. Tiesa, dauguma buvo draugiškai arba bent neutraliai nusiteikę – tokie, kurie patys neitų manęs įskusti, bet kaip jie elgtųsi per tardymą, niekas iš tikrųjų negalėjo žinoti.

Į galvą atėjo kita galimybė gelbėtis nuo gresiančio pavojaus. Girdėjome, kad kai kam pavyko nuo Kuržemės krantų žvejų valtimi išplaukti į Gotlando salą, taigi – į Švediją. Dima, ilgametis buriotojas, turėjo pažįstamų žvejų ir tarp jūrininkų.

1942-ųjų kovą jis jau pradėjo atnaujinti šiuos ryšius, dėl saugumo nepasakodamas man detalių. Žinau tiktai, kad buvo viltis pavasario pradžioje bandyti ką nors daryti. Abu pradėjome mokytis švedų kalbos.

Žiemos viduryje, atrodo, po Naujųjų metų, mus nelauktai aplankė mūsų abiejų bendras draugas Gabrielius Civjanas, kurį

paprastai vadino Gavu. Mes žinojome tik tai, kad jis buvo gete. Pasirodė, kad jo tėvai ir sesuo sušaudyti, o pačiam Gavai, įkalintam mažajame gete, pavyko pabėgti. Gava taip pat mokėsi Ezros mokykloje, tiktai būdamas už mane metais jaunesnis kitoje klasėje, savo ruožtu Dimos tėvai draugavo su Civjanais. Gava labai mylėjo Dimą, žavėjosi kaip penkeriais metais vyresniu broliu. Jie buvo labai artimi draugai. Pabėgęs iš geto Gava nuvyko pas savo tetą į Jūrmalą. Ji buvo rusė dama, jau tuo metu mirusio dėdės žmona, labai maloni moteris, vardu Ana Filaretozna. Jūrmaloje turėjo didelį, gražų nuosavą namą, kuriame buvo apsistoję vokiečių karininkai. Čia ji pristatė krikštasūnį kaip savo giminaitį iš provincijos, ir niekas tuo nesuabejojo. Jis buvo lieknas, dailus ir besišypsantis vaikinys, visiškai nepanašus į nacistų karikatūrų žydus, be to, devyniolikos metų vis dar atrodė kaip paauglys, todėl gana drąsiai galėjo visur vaikštinėti. Pavojų jam galėjo kelti tiktai dokumentų patikrinimas. Gava buvo išgyvenęs didelę tragediją. Jis mokėsi vienoje klasėje su gražiausia mergaite mokykloje, šiuo Esteros titulu niekas neabejojo, nes į ją buvo galima žiūrėti kaip į meno kūrinį. Ją prisimenu labai gerai – dideles gintaro spalvos akis, aksominę odą ir mažą, tamsų apgamėlį ant skruosto. Gava Esterą dievino jau nuo pradžios mokyklos, paskutiniaisiais mokyklos metais jie jau buvo kartu ir, įkalinti gete, susituokė. Bet tada Gavą kaip jauną, darbingą vyrą nuo jos atskyrė ir perkėlė į darbo stovyklą mažajame gete. Estera, kuri laukėsi vaiko, išėjo su mirčiai pasmerktųjų kolona ir mirė kartu su kitomis moterimis bei vaikais. Gava išsigelbėjo, bet, kad ir kas gyvenime būtų įvykę, jis Esios niekada neužmiršo, o šį jo prisiminimą visada suprato bei gerbė ir jo maloni žmona Lialia, ir abu sūnūs.

Gava taip pat pažinojo Emiliją. Iš jos sužinojęs, kad esame gyvi, tuojau atbėgo pas mus. Ryškiai prisimenu, koks tai buvo džiaugsmas. Tą vakarą trise sėdėjome Vidus gatvės bute ir juokėmės. Gava pasakojo ir *vaidino* savo gyvenimą pas tetą Jūrmaloje. Namas buvo pilnas vokiečių karininkų, bet Gava kaip

provincijos giminaitis ten gyveno be bėdų. Kad atrodytų dar įtikimiau, jis apsimetė, jog nesupranta vokiškai (Civjanų namuose tai buvo bendravimo kalba). Vienas karininkas jį pamėgo ypač ir nusprendė mokyti vokiečių kalbos, kad vaikas galėtų nors kiek orientuotis aplinkoje. Gava apsimetinėjo, kad galva neveikia ir vokiški žodžiai į ją nelenda, bet kai jis ką nors vis dėlto įsidėmėdavo, vokietis džiaugdavosi kaip mažas vaikas. Šiuos dialogus Gava mums raiškiai suvaidino.

Bet reikėjo spręsti ir labai rimtus dalykus, nes buvo aišku, kad mūsų draugas ilgai Jūrmaloje likti negali. Perovo grupė prefektūroje dar nebuvo atskleista, ir Gavai taip pat reikėjo skubiai parūpinti laikiną pažymėjimą. Naujajame dokumente buvo būtinas naujas vardas ir pavardė. Taip mes juokaudami iškart aptarėme ir šį klausimą. Patariau palikti buvusius inicialus G ir C, kažkodėl turėjau nuojautą, kad šis nepastebimas ryšys su praeitimi turėtų atnešti sėkmę. Taip mes Gavą pakrikštijome Gunaru Ciruliu. Abu tapome jo krikšto tėvais, tačiau, žinoma, nenujautėme, kad tą vakarą gimė latvių rašytojas ir publicistas Gunaras Cirulis.

Dimai atėjo į galvą, kad Gavai, dabar jau Gunarui, galėtų padėti jo giminaitis, antros eilės pusbrolis Aleksandras Šenfeldas – medikas. Gydytojų psichiatrų Šenfeldų giminė Latvijoje buvo garsi, jiems priklausė nervų klinika Uždauguvėje ir sanatorija Atgazenėje, kurią XIX amžiaus pabaigoje įkūrė Aleksandro tėvas ir dėdė, abu – daktarai Šenfeldai. Su Atgazenės sanatorija jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą susijęs vienas tragiškas įvykis, kuris tuo metu plačiai nuskambėjo ne tik vietinėje spaudoje: ligonis, šizofrenikas baronas Rautenfeldas, kažkur gavęs revolverį, nušovė savo gydytoją Maksą Šenfeldą. Nelaimingas atsitikimas apaugo romantiška legenda ir net buvo įamžintas romane bei nebyliajame filme. Pagal šią versiją Rautenfeldas įsimylėjo paprastą latvių mergaitę ir norėjo ją vesti, todėl giminaičiai baroną kaip pamišusį įkišo į beprotnamį. Tačiau kai mes apie tai kalbėjomės su Šenfeldais, jie tikrai numojo ranka. Tarnaitę baronas vedė, jie

turėję vaikų, bet Rautenfeldas iš tikrųjų sirgo šizofrenija. Nors jo nelaikė pavojingu, giminaičiai nenorėjo ligonio laikyti namuose ir uždarė Šenfeldo sanatorijoje. Ten Rautenfeldo galvoje subrendo įtarimas, kad giminaičiai susimokė juo atsikratyti, kad pasisavintų palikimą, o daktarą papirkę. Kokį pagrindą turėjo šis įtarimas, nežinau.

Kai pradėjau draugauti su Dima, susipažinau ir su šiais jo artimais giminaičiais Šenfeldais. Nušautasis daktaras turėjo brolių, todėl nuosavybė buvo padalinta ir Atgazenėje susiformavo dvi sanatorijos, kiekviena su savo šeimininku. Kito brolio šeimos nepažinojau. Mano laikais Atgazenės dalį su dideliu namu valdė Dimos pusbrolis Aleksandras arba Alikas Šenfeldas. Ten pat dirbo ir jo sesuo. Pirmaisiais sovietiniais metais nacionalizuotoje sanatorijoje buvusiems savininkams leido tęsti medicininę praktiką ir ten pat gyventi. Po to vokiečiai ten įkūrė lazaretą, o sugrįžus sovietų valdžiai, sanatorija tapo Baltijos karinės apygardos ligoninės skyriumi.

Aliko motina Marija Šenfeld buvo Eugenijos Osipovnos Feinmanės motinos jaunesnioji sesuo. Kažkada ji buvo artima rusų aukštos kilmės sluoksniams, išgarsėjusi gražuolė. Dar Pirmojo pasaulinio karo metu ją įsimylėjo generalgubernatorius, kuris jai išdavė ir kažkokius įspūdingus nuosavybės dokumentus. Net ir garbingo amžiaus ponia Šenfeld buvo žavinga ir patraukli dama.

Aleksandras Šenfeldas man daug pasakojo apie praėjusius laikus. Sanatorija specializavosi gydant alkoholizmą, nepriklausomos Latvijos metais pacientų atvažiuodavo net iš užsienio. Ypač gerai prisimenu pasakojimą apie genialųjį rusų aktorį Vasilijų Kačalovą, kuris Atgazenėje buvęs nuolatinis klientas, ne kartą atvykdavo iš Maskvos. Jis buvo be galo malonus, žavingas vyriškis, deja, visiškai neišgydomas ligonis, nes visą laiką pabėgdavo. Magiška jėga Kačalovą traukė Rygos stoties bufetas, kuriame kiekvieną dieną auštant rinkdavosi krovinių vežikai – furmanai. Bufetas veikė ištisą parą, ir rytais, pristatę prekes

į turgų, jie ten sustodavo pasistiprinti. Kačalovą ši kompanija taip traukė, kad jis negalėdavo atsisipirti. Jis pasakodavęs, kad visiškai nesąs alkoholikas, tik jam neapsakomai patinka smuklių atmosfera ir publika. Jis ten stebi tipažus, kurie jį įkvepia vaidmenims.

Jaunieji Šenfeldai buvo krikštyti stačiatikiais, save laikė rusais, tačiau didelės reikšmės tai neturėjo. Kažkoks neprielankus žmogus jau pradėjo įtarinėti, kad senoji ponia Šenfeld ir pati esanti žydė, o tada ir vaikai yra šimtaprocentiniai žydai, tad jų vieta gete. Ponia pasiėmė savo senus, dar gubernatoriaus išduotus dokumentus ir nuvyko pas patį Ostlando reichskomisarą Lozę. Ir teisingai padarė, iš karto pradėdama nuo viršaus. Jei būtų nuvykusi į prefektūrą arba kitą kokią savivaldos įstaigą, vargu ar būtų ko nors pasiekusi.

Ponia Šenfeld prisistatė Lozei ir papasakojo apie savo santykius su caro dvaru Peterburge. Žila, kilni dama Lozę taip sužavėjo, kad jis nedelsdamas išdavė jai raštišką liudijimą apie jos aukštą kilmę ir visos šeimos neliečiamybę. Tai jau buvo galima laikyti tikru šeimos saugumu.

Parvykusi namo ponia Šenfeld atidavė sūnui ir dukrai ką tik gautus dokumentus, o pati pasikorė. Ji nepajėgė pakelti pažeminimo, net dėl vaikų. Tokia didžiulė gėda ją slėgė dėl to, kad stengėsi sužavėti smulkų, apgailėtiną žmogišką ir išduoti prieš jį savo praeitį. Ji buvo sena moteriškė, atlikusi savo pareigą vaikams ir išėjusi iš gyvenimo.

Alikas buvo daug vyresnis už mano vyrą, jį labai mylėjo, o aš taip pat buvau laikoma artima. Porą kartų jis svečiavosi pas mus, kai dar slapsčiausi Vidus gatvėje. Alikas vis aiškiau suprato, kad turi dingti iš Rygos, nes atsirado žmonių, kurie nenurimo ir, nepaisant *gerų popierių*, norėjo jį sunaikinti. Alikas turėjo gerą pažįstamą, Baltijos vokiečių daktarą Harį Marnicą, tuo metu Latvijos generalinio komisariato sveikatos skyriaus vedėją, kuris jam parūpino oficialią darbo vietą. Visur trūko gydytojų, kadangi daugelis buvo pašaukti į armiją, ir jis sutiko vykti į Latgalą –

pačius pietryčius prie Rusijos sienos, į Indrą. Plačioje apylinkėje Alikas buvo vienintelis gydytojas, be to, be seselės ar kito pagalbininko. Kai pasirodė Gunaras Cirulis, pamanėme, kad jis galėtų dirbti pas Aliką sanitaru. Viskas įvyko visiškai legaliai – daktaras atsiuntė kvietimą. Gunaras su savo laikinu pažymėjimu nuėjo į atitinkamą įstaigą, viską sutvarkė ir išvažiavo. Tai galėjo būti 1942-ųjų kovo mėnesį, nes mano vyras suspėjo iš jo gauti porą sąmojingų laišku. Gunaras rašė, kad Alikas jam greitai viską išaiškino, ką daryti, ir jis galėtų susitvarkyti, deja, Indroje taip pat nėra saugu.

Kartą jis dar atvažiavo į Rygą pas tetą susirinkti savo daiktų, kiek jų ten turėjo, ir pasakė, kad Indroje darosi labai nejauku. Ten veikia labai agresyvi savigynos grupė ir jeigu jiems šautų į galvą mintis pasidomėti, kas toks Gunaras Cirulis, kuris čia atvyko iš Rygos... Tuo metu vokiečiai visoje Latvijoje verbavo jaunus vaikus siuntimui į Vokietiją darbo tarnybai. Gunaras tyčia neišsisuko, ir jį taip pat paėmė. Jis nenorėjo Latvijoje sulaukti momento, kai baigsis jo laikino pažymėjimo galiojimo laikas. Mano pažymėjimo galiojimo laikas – pusė metų – jau buvo beveik pasibaigęs.

Ir iš Vokietijos Gunaras suspėjo mums atsiųsti atviruką – dirba Šiaurės Vokietijoje, atrodo, minėjo Ščeciną, sanitaru, nes stodamas į darbo tarnybą nurodė, kad yra *medicinos darbuotojas*. Vėliau visi ryšiai, be abejo, nutrūko, ir apie Gunaro tolesnius kelius sužinojau tiktai po karo, kai jis sugrįžo į Rygą.

Dar dirbdamas Indroje Gunaras mums rašė, kad jam didžiausią rūpestį kelia nevaldomas Aliko girtuokliavimas. Aliką buvo galima suprasti, deja, alkoholis jį greitai ir pražudė. Neprisimenu kaip, bet sužinojau, kad jis dažnai girtuokliauja su šucmanais, ir apsvaigęs sykį kažką prasitarė. Tie – taip pat prisigėrė – išvedė į kiemą ir nušovė. Taip žuvo mūsų Alikas.

Daktaras Marnicas, tarp kitko – SA štandartenfiureris, senas nacionalsocialistų partijos narys su partijos aukso ženkleliu, sukėlė didelį skandalą dėl Šenfeldo ir kitos jo pasienio gydytojos

Lidijos Kirchenštein sušaudymo, protestavo ir skundėsi net Berlynui. Tačiau nugalėjo Saugumo tarnyba ir Marnicą iš Rygos atšaukė atgal į Vokietiją. Tai sužinojau tik dabar.

VIDUS GATVĒJE
NUKRINTA UŽDANGA

LAIKAS bėgo, atėjo 1942-ųjų gegužės 9-oji. Mes, žinoma, visą laiką lyg ir buvome pasiruošę galimam šucmanų įsiveržimui į butą. Galėjo atklysti hauptmano išvykimo metu, taip pat plėšikaudami arba ateiti turėdami aiškų tikslą, žinodami, kad ten slapstausi. Pavojaus momentu mes numatėme net ypatingą *scenarijų*, išnaudojant namo privalumus. Jau sakiau, jis buvo dviejų gatvių sankryžoje, kampinis namas su dviem įėjimais – Vidus ir Vilandės gatvėje, taip pat butas turėjo du išėjimus: vadinamosios paradinės durys buvo Vidus g. 9, o virtuvės, arba *juodieji*, laiptai vedė į kiemą ir toliau į Vilandės gatvę. Todėl susitarėme, kad, pasirodžius svetimiems, Dima stengsis juos kokią akimirką su-laikyti, kad aš per tą laiką iš virtuvės išsprukčiau į kiemą.

Gąsdinantis skambutis vieną dieną ir suskambo. Dima priėjo prie durų, girdėjau, kad kalbasi latviškai. Bet gyvenime ne visada vyksta taip, kaip būna, atrodytų, rūpestingai suplanuota. Virtuvinio išėjimo nuo paradinių durų nesimatė, bet užteko žengti kelis žingsnius toliau į priemenę, kad atsivertų kitas koridorius, kuris vedė į virtuvę. Visos durys tuo metu buvo praviros ir iki juodųjų laiptų daugiau patekti negalėjau. Man pavyko įsprukti tik į tarnaitės kambarėlį, kuriame nuo 1940 metų, kai išėjo Mania, niekas negyveno. Ten buvo sukrautos krūvos senų laikraščių, juos tuo metu saugojome įvairiems poreikiams, viena ant kitos sudėtos senos kėdės, kampe stovėjo sena siuvamoji mašina.

Ir tada įvyko kažkas, apie ką vėliau daug galvojau. Taip atsitiko dar vieną ar du kartus mano gyvenime, sprendžiantis klausimui *būti ar nebūti*. Būtent – mirties pavojaus akimirką, kai reikia veikti žaibiškai, logiškas mąstymas gali pasirodyti pernelyg

vangus ir nepaslankus, ir tada žmoguje įsijungia lyg autopilotas, vadovavimą perima intuicija, instinktas. Vėliau, ramiai viską pergaltvojant, pasidaro aišku, kad žmogų išgelbėjo būtent tai.

Įėjusi į kambarėlį automatiškai pasukau raktą, kuris buvo vidinėje pusėje, ir taip pat automatiškai ištraukiau jį, o pati prisispaudžiau prie sienos greta durų. Girdėjau, kaip koridoriuje kaukšėjo šucmanų batai, kalbėdamiesi jie įėjo į virtuvę, vaikštinėjo, tarėsi: „Ir čia nieko nėra...“ O tada pradėjo traukyti mano duris. Jaučiau, kad žiūri pro rakto skylutę. „Ech, ten tik senas šlamštas...“ Jei raktą būčiau palikusi duryse arba likusi stovėti priešais jas, būtų galas. Klausiausi – žingsniai vėl nutolo. Aš nedelsiau – jie galėjo apsigalvoti ir į kambarėlį įsilaužti – tyliai jį atrakinau ir įslinkau į virtuvę. Ir vėl laimingas netikėtumas – durys negirgždėjo, ir apsiavusi buvau gatviniais batais minkštais guminiiais padais, su kuriais galėjau judėti be garso. Išėjau į koridorių. Ir staiga ten pastebėjau stovint šucmaną, ačiū Dievui, nugara į mane. Plačiai išskėstomis kojomis, rankas įsprendęs į šonus, – visai kaip rodo filmuose. Šalia virtuvės durų buvo drabužių pakaba, kur kabindavome kasdieninius viršutinius drabužius. Čiupau savo paltą ir išsmukau lauk. Taip tyliai, kad šucmanas net neatsisuko. Tikriausiai jo dėmesys buvo nukreiptas į tai, kas vyko kambariuose. Girdėjosi trenksmai ir barškėjimai – jo kompanionas, atrodo, vertė iš spintų jų turinį.

Išėjau į Vilandės gatvę tiek, kad galėčiau matyti Vidus gatvės kampą, net mašiną, kuria atvažiavo šucmanai. Prisispaudžiau prie namo kampo ir nusprendžiau laukti, kol jie išvažiuos. Pradžioje daug laiko, galbūt net valanda, kol pamačiau juos išeinant sunkiai tempiančius mūsų lagaminus, po pažastimis dar pasikišusius paveikslus, kiek galėjo paimiti. Jie vedėsi ir mano vyrą. Tai buvo paskutinis kartas, kai jį mačiau. Nebeturėjau kur grįžti. Dima suimtas, mūsų kambariai tikriausiai antspauduoti.

Vėliau sužinojau, kad mus išdavė. Iki šiol negalėjau atskleisti, kas ir kokiomis aplinkybėmis tai padarė. Mano vyrą apskundė dėl to, kad slėpė žmoną žydę. Jį įkalino Centriniame kalėjime.

Keistas sutapimas – Dima pateko į vieną kamerą su advokatu Blankenšteinu, kuris taip pat buvo ką tik suimtas, nepaisant jo Šveicarijos garbės konsulo statuso. Vis dėlto jų iš karto nesušaudė. Taip elgėsi tikrai su suimtais žydais, kitiems vis dėlto stengėsi sukurpti *tvarkingą* kaltinamąją bylą. Svarbu, kad manęs nesurado. Emilija sužinojo – Dima tvirtai paneigė, kad ten išvis buvau. Drabužiai priklausė ankstesniems gyventojams, jis pasiėmė, kaip tai daro visi. Tikėjau, kad turiu pagrindo viltis. Šitiems abiem galėtų pasisekti ištrūkti, girdėta apie tokius atvejus, jei tik kalinamasis nėra žydas.

Kai šucmanai su mano suimtu vyru nuvažiavo, supratau, kad ir man reikia nedelsiant dingti iš gatvės. Bet kur eiti? Šovė į galvą – ponas Vichmanas. Juo pasitikėjau. Ir jis mane tuojau įsileido į savo butą, kuriame gyveno kartu su kitu vairuotoju ir mūsų hauptmano pasiuntiniu. Laimė, abu buvo išvažiavę su savo ponais. Ponas Vichmanas pasakė, kad kol bus vienas, galiu ramiai čia pasilikti. Jis man pasiūlė pasinaudoti ir telefonu. Pirmiausia paskambinau Emilijai, kuri buvo smarkiai sukręsta dėl savo šeimnininko suėmimo prieš keletą dienų, tačiau, nepasiduodama nevilčiai, jau spėjusi užmegzti ryšius su Centrinio kalėjimu. Kaip ir visur, ten dirbo kažkoks Emilijos pažįstamas iš Latgalos, tikėjimo brolis – kalėjimo prižiūrėtojas nuo Ulmanio laikų, pagyvenęs vyras. Jis tapo mūsų ryšininku.

„Nu, kaip, – paaiškino man Emilija, – aš jam pasakiau, kad vieną dieną, galbūt jau gana greitai, jis turės stoti prieš Dievą, o tas darbas, kurį jis atlieka, vis dėlto nuodėmingas. Todėl jei jam atsiranda galimybė nuveikti ką nors gero, tai yra paskutinis šansas tai padaryti.“

Emilijai buvo būdingas nepaprastas gebėjimas žmoguje pažadinti sąžinę, primenant, kad jis yra Dievo kūrinys. Tą ji sugebėjo puikiau už bet kurį pastorių, ypač jei turėjo reikalų su tos pačios religijos, kaip ir ji, žmogumi.

Dėka šio prižiūrėtojo, kurį Emilija paskatino pagalvoti apie savo nemirtingą sielą, mes turėjome gana gerą supratimą apie

tai, kaip kalėjime sekasi Dimai ir Andžėjui Blankenšteinui. Kartą iš savo vyro gavau net mikroskopišką raštelį su sveikinimais ir žinia, kad jis gyvas, sveikas ir nepraranda vilties, nes niekas neįrodyta. Menkūtį popieriaus gabalėlį saugojau daug metų, praradau jį per tą pačią jau minėtą kratą 1950-aisiais.

Pakalbėjusi su Emilija tuojau paskambinau Katiai Nemirovskai, mamos draugei rusei, nors ilgiau pasilikti pas ją būtų neįmanoma dėl jos vyro žydo. Nors jis ir nesislėpė bute, kažkur kitur. Katios sūnus, kaip iki šiol ir mano vyras, gyveno legaliai. Pagalvojusi Katia pasakė, kad vieną dvi dienas galėčiau pasilikti ir pas ją.

Tačiau pačias pirmąsias dvi dienas praleidau pas vokiečių feldfelbę Otą Vichmaną ir visada jausiuosi jam dėkinga už nuoširdžią užuojautą bei gerumą. Jis mane maitino, ramino ir padaršino pačiu sunkiausiu momentu, kai buvau lyg apsvaigusi.

Mūsų bute Vidus gatvėje 9 drama tęsėsi ir po to, kai mes su Dima *nuėjome nuo scenos*. Šucmanai, tikrindami patalpas ir ieškodami manęs, žinoma, susidūrė su Babstais. Rusui Andrejui ir dvylikametei Natašai nieko negrėsė. Veros dokumentai pasirodė nepakankamai tvarkingi. Andrejus pasakė, kad dar užklaus papildomo dokumento iš Liepojos. Tikėjosi ten nusipirkti reikiamą pažymą apie tautybę. Bet, jos nesulaukus, po kokios savaitės Verą vis tiek suėmė ir uždarė į kalėjimą, kur ji netrukus mirė. Kaip tai atsitiko, niekas nežino, paprasčiausiai pranešė, kad mirė.

Andrejus ir Nataša išgyveno visas negandas ir juos vėl sutikau tuoj pat po vokiečių pasišalinimo 1944-ųjų spalį. Jie nebebuvo Vidus gatvėje, o aš taip pat negalėjau ten sugrįžti, nes visą namą buvo užėmęs SSKP CK savo darbuotojams. Į senelių butą ką tik buvo įsikėlęs kažkoks draugas Soldatenko, kuris Babstams kaip kompensaciją davė butą Rūpniecibos gatvėje. Bet mano teisių gyventi jis pripažinti nenorėjo, nes, kaip jis sakė, ten juk daugiau nebegyvenau. Net baldus, kurių vokiečių karininkai nebuvo pasiėmę, jis atsisakė man atiduoti. Tiktai tada,

kai ponas Babstas kartu su kiemsargiu Obolevičiumi pažadėjo, kad palydės mane į teimą ir paliudys, naujasis šeimininkas sutiko man ką nors išskirti – tegul atvažiuoja po dviejų dienų. Kai Obolevičius kartu su Babstu mane po dviejų dienų sunkvežimiu atvežė iki namų durų, pasirodė, kad Soldatenko persikėlė kitur, pasiimdamas geriausius buto baldus. Taigi susirinkau tai, kas buvo likę, ir 1944-ųjų spalį visiems laikams atsisveikinau su Vidus gatvės 9.

PABĖGĖLIŲ KELIŲ PRADŽIA

PRASIDĖJO mano pabėgėlės metai. Likau viena pasaulyje. Neturėjau tikrų žinių apie tėvą, ar jis dar mažajame gete – darbo jėgos rezervuare. Laukiau informacijos. Gimtoji Ryga man tapo visiškai svetima. Suvokiau, kad savo miesto kaip reikiant ir nepažinojau. Dabar pabėgėlių keliai (kaip kitaip juos bepvadinti) vedė mane iš vienos vietos į kitą.

Nežinau, kaip man būtų sekęsi ir kas man būtų atsitikę be angelo sargo, kurį dangus man atsiuntė Emilijos pavidalu. Ji paėmė mane už rankos ir vedė. Iš vienos vietos į kitą, pas svetimus, tiktai jai pažįstamus ir patikimais pripažintus žmones, kurie rizikavo savo ir savo vaikų gyvybėmis, nors ir laikinai mane pri-glausdami. Emilija man parūpino kuprinę su baltinių pamaina ir būtiniausiai kasdieniais daiktais. Vėliau, atėjus rudeniiui ir žiemai, gavau šiltų drabužių.

Iš pradžių slėptuvės keitėsi labai dažnai – galėdavau likti kelioms naktims, geriausiu atveju savaitę. Keletą kartų reikėjo palikti visiškai gerą vietą dėl kaimynų. Ne visada tai buvo blogi žmonės, ne, tiktai nepataisomai smalsūs ir plepūs, mėgstantys kišti nosį į svetimus reikalus. Atsirasdavo ir kitų aplinkybių, dėl kurių tų vietų nebuvo galima laikyti saugiomis. O labiausiai bijojau, kad kiti žmonės dėl manęs gali skaudžiai nukentėti. Negalima užmiršti, kad už pagalbą žydams žiauriai, negailestingai baudė. Oficialiai.

Ši atsakomybės našta vertė mane parengti ypatingą strate-giją. Žinojau, kad dvasiškai esu nepalaužiama, kiekviena prie-varta mano pasipriešinimo jėgą tiktai didino. Deja, to paties negalio pasakyti apie fizines kančias. Prieš fizinį skausmą nesu

apsaugota, silpna. Jeigu mane kankintų, papasakočiau viską, ko manęs klaustų ir ką žinočiau. Tikriausiai atskleisčiau vardus tų žmonių, kurie man padėjo. Todėl turėjau apsidrausti nuo tokios galimybės.

Jau pačioje slapstymosi pradžioje, kai tik tėvai išėjo į getą, iš tėvo gydytojo Goldbergo gavau kalio cianido ampulę. Jis nuodais apsirūpino ir pats, ir aprūpino kelis pacientus, kuriems buvo kilęs pavojus. Maža ampulytė mane stebuklingai nuramino. Ją įsiuvau į liemenėlės dirželį taip, kad, palenkusi galvą, galėčiau ją paimti burna ir perkąsti, jei, pavyzdžiui, mano rankos būtų surištos už nugaros. Kiekvieną kartą, kai keisdavau baltinius, persiūdavau ir nuodų dozę. Tačiau panaudoti jų man neprireikė. Sovietų metais dėl visa ko juos ilgą laiką saugojau vaistinėje. Galų gale kažkada, septintajame dešimtmetyje, stiklinį mėgintuvėlį išmečiau.

Tačiau to neužteko. Galėjo atsitikti, kad pateksiu į kankintojų rankas, o panaudoti nuodus galimybės nebus. Jie iš manęs nieko negalėtų išspausti tik tada, jei iš tikrųjų nieko nežinočiau. Todėl apgalvojau ir susitariau su Emilija, kad stengsiuosi neprisiminti, geriausia išvis nežinoti gatvių ir namų, kur ji mane veda, taip pat nežinosiu savo šeiminių pavardžių. Kreipėmės vieni į kitus tiktai vardais. Taip jaučiausi saugi.

Tai man nebuvo sunku. Ne tik dėl to, kad blogai pažinojau visą Rygą, buvo smarkiai progresavusi ir trumparegystė. Emilija taip pat mėtė pėdas kaip zuikis. Man atrodo, kad labai padėjo nuo vaikystės įvaldytas ir išvystytas susitvardymas ir savidisciplina, kuriuos dabar papildžiau autosugestija. Sėkmingai uždraudžiau sau suvokti žinomą informaciją, liečiau išbraukti ją iš atminties. Todėl ir nežinau pavardžių daugelio žmonių, kuriuos miniu su dėkingumu. Žinoma, tai buvo neįmanoma tais atvejais, kai vienoje vietoje praleisdavau ilgesnį laiką. Todėl vėlesniais metais niekaip negalėjau surasti namų, kuriuose gyvenau trumpą laiką, apytikriai jaučiau tik kvartalą ir artimiausią aplinką.

Slapstymąsi, be kita ko, komplikavo per karą įvestos produktų kortelės, kurias, be abejo, gaudavo tik legaliai gyvenantys žmonės. Papildoma burna tokiomis aplinkybėmis šeimai reišė didelę našą. Niekas negalėjo reikalauti tokio įsipareigojimo. Veikė ir juodasis turgus, kuriame ne tiek parduodavo už pinigų, kiek keisdavo prekę į prekę. Kol turėjau tėvo parūpintų aukso dirbinių, galva man ypatingai neskaudėjo, deja, abu sunkūs diržai greitai išseko. Tada prasidėjo sunkumai. Tačiau maždaug tuo metu išmokau užsidirbti pragyvenimui savo rankomis anoniškai, apie ką dar papasakosiu.

Reikia pasakyti, kad iš tų kelių dešimčių žmonių, su kuriais likimas tais metais mane suvedė, tik nedaugelis prisiėmė mirtiną pavojų suvilioti mano aukso žiedų. Bet ir jiems jaučiu tiktai dėkingumą, nes juk jie neturėjo jokios pareigos gelbėti mano – svetimo žmogaus – gyvybę. Tai ir jų nuopelnas, kad iki šiol gyvenu šiame pasaulyje. Tačiau didžioji dalis mano slėpėjų elgėsi visiškai nesavanaudiškai, bet kuriuo atveju – ne iš materialinio išskaiciavimo. Kiekvienas galėjo turėti savo motyvų – moraliniai įsitikinimai, religinės pažiūros, pasibjaurėjimas okupacine valdžia, paprasta užuojauta jaunai merginai, kuri nežinia dėl ko vienu metu padaryta našlaite ir našle ir kurią pačią įsakyta atiduoti budeliams. Jie visiškai nesijautė didvyriais, klausyti savo sąžinės balso jiems atrodė savaime suprantama. Ir ne tik mano atveju. Pažinojau moterų, kurių šeimos buvo žiauriai nukentėjusios sovietų metais. Tačiau kai pro šalį varė apdriskusius, iš bado leisgyvius rusų karo belaisvius, jos visai spontaniškai galėjo atiduoti paskutinę duonos riekelę. Šitie iškankinti žmonės nustojo būti rusais arba nerusais, priešininkais arba savaisiais, kokių nors politinių valdžių atstovais. Tai prarado bet kokią prasmę. Prieš akis buvo gyvų būtybių egzistencinė kančia. Ir belaisvių kolonų kelyje visada pasitaikydavo moterys, kurios dalino jiems pieną, duoną – ką turėjo po ranka esant karo meto nepritekliams. Apsaugininkai vijo jas šalin, net baudė, bet tyli žmogiškumo manifestacija tęsėsi.

Slapstymosi prasme sunkiausias man buvo pirmosios klajonių savaitės, nes Emilija dar turėjo improvizuoti, dar nebuvo sukurta kokia nors stabili grandinė, per kurią galėtų perduoti mane iš rankų į rankas. Išėjusi iš tetos Katios keletą naktų praleidau pas moterį, kurios gyvenimo istorija gali atrodyti nepaprasta, bet tam tikra prasme ją buvo galima laikyti charakteringa laikotarpiui, kuris pats savaime buvo nepaprastas.

Tai buvo Tamara Dvorkina, gimusi Kopelovske. Krintanti į akis graži moteris, šviesiaplaukė, nežinau, ar natūrali, porcelianinėmis mėlynomis akimis, ir jos veidas atrodė kaip iš blyškiai rožinio porceliano. Liekna, moteriška. Aštuoneriais metais vyresnė už mane. Tačiau kadangi buvo ištekėjusi už gerokai vyresnio vyro, pasiturinčio trikotažo fabriko savininko, su juo kažkada susipažinau savo tėvų pažįstamų rate. Tamara buvo liepojietė. Jos tėvai birželio 14-ąją buvo ištremti į Sibirą, bet kadangi buvo ištekėjusi Rygoje, pati Tamara išsigelbėjo.

Taip nutiko, kad Tamaros vyras 1941-ųjų pavasarį, deportacijos ir karo pradžios išvakarėse, netikėtai mirė nuo širdies smūgio. Tamara pateko į getą. Atėjo gruodžio diena, kai kartu su kitomis moterimis ir vaikais ją jau varė mirtininkų kolonoje į Rumbulą. Tamarai su drauge ir jos ketverių metų sūneliu pavyko pabėgti jau pačioje pradžioje, dar geto teritorijoje, ir įsmukti į kažkokio namo rūšį. Jos nebuvo vienintelės. Tačiau tikriausiai budeliai pastebėjo ir kitų nepaklusnių moterų bei senių dingimą ir po dviejų dienų speciali latvių policininkų grupė, vadovaujama dviejų vokiečių SD karininkų, atvyko išsukuoti geto namų ir rūšių. Atrado ir suvarė kartu daugiau nei dvidešimt nelaimingųjų, tarp jų ir Tamarą. Ją pastebėjo aukšto rango esesininkas, vienas akcijos vadovų. Tai, pasirodo, buvo Karlas Jegeris, pagal Tamaros pasakojimą, kurį laiką generolo Jekelno adjutantas. Jo rango ir oficialių pareigų tiksliai nežinau. Tikriausiai į vyrą lyg žaibas trenkė, nes jis iš karto iškvietė Tamarą iš kolonos ir paklausė: „Kaip jūs čia patekote?“ Nežinau, kaip tęsėsi pokalbis, bet Tamarai mirties žygio tęsti nebereikėjo. Greit Jegeris ją iš laikino

būsto išsivežė į savo butą Auseklio gatvėje – buvusiame *vokiečių forburge (Vorburg)*, kur dabar apsistojo SS ir SD elitas. Ten pat viename blokinių namų buvo ir didelės dirbtuvės, kuriose įvairius darbus dirbo vyrai žydai. Jie dar turėjo teisę gyventi, kad ponams nepritrūktų tarnų. Tamara gyveno pas Jegerį kaip meilužė, oficialiai – tarnaitė. Jis parūpino jai būtinus dokumentus, pirmiausia laikiną pažymėjimą su rusiška pavarde Tamara Pavlova. Toliau klausimas buvo išspręstas paprastai: Tamara jau prieš tai pažinojo vieną advokatą Dženį, šešiasdešimties metų senbernę, kuriam dabar liepė – nežinia kokiomis priemonėmis – fiktyviai vesti moterį. Dzenis padarė, ką jam įsakė. Tamara tapo Tamara Dzene ir gavo oficialų pasą. Dzenis turėjo nemažą penkių kambarių butą Parko gatvėje, kuriame Tamarą priregistravo. Bet jai, žinoma, daugiausia gyventi reikėjo Auseklio gatvėje pas savo poną. Tiktai tada, kai jis išvykdavo į ilgesnes tarnybines keliones, Tamara kartais gyvendavo ir savo atskirame kambaryje pas Dženį. Jis, be abejo, negalėjo nė piršteliu paliesti Tamaros. Vėliau atsirado labai rimtų komplikacijų, fiktyvus vyras galų gale taip pat buvo gyvas vyras.

Greitai Tamara susirado Jansonus, kuriuos pažinojo nuo Liepojos laikų ir su kuriais galėjo kalbėtis visiškai atvirai. Iš pradžių Iraida mums apie ją tiktai papasakojo, vėliau ir supažindino. Tamara kartą net atėjo pas mus į Vidus gatvę. Jegeris, apimtas beprotiškos aistros, stengėsi laikyti ją uždarytą savo bute. Tačiau vizitus palengvino tai, kad mes gyvenome čia pat, kaimynystėje. Tamara Jegerio nepaprastai bijojo ir pasakojo, kad vyras nevisai pilno proto, isteriškas, su giliomis depresijomis, be to, pradėjo smarkiai gerti. Jį jau įspėjo. Tamara girdėjo, kad iš pradžių jis buvo kitoks. Ji manė, kad Jegeris iš prigimties nėra toks nežmoniškas, todėl taip ir blaškosi. Anksčiau jis studijavo jurisprudenciją, net apgynė disertaciją, todėl patiko, kai į jį kreipiasi ne kariniu laipsniu, bet paprastai – „Herr Doktor“. Taip atsirado nesusipratimas, kuris pateko ir į įvairius dokumentus, būtent, kad Jegeris buvo gydytojas.

Tamara neslėpė, kaip kankinamai sunku taip gelbėti savo gyvybę. Ji jaustųsi geriau, jei būtų šiam žmogui tiesiog lovos vergė. Bet jis ją beprotiškai myli, lyg jai norėtų atsilyginti už tai, ką kitiems yra padaręs, ir šitas padūkimas gąsdina. Tamara su savo oficialiais dokumentais būtų galėjusi pabėgti, bet suvokė, kad Jegeris ją surastų net pelės urve, ir šios medžioklės eiga ne tik jai, bet ir kitiems brangiai kainuotų. Kad nors kiek pateisintų savo apgailėtiną padėtį, Tamara stengėsi išgauti žinių, kurios galėtų išgelbėti pavojuje esančius žmones. Informaciją ji galėjo perduoti dirbantiems dirbtuvėse. Masinės akcijos nevyko tik dėl tos paprastos priežasties, kad didžioji dalis Latvijos žydų jau buvo sunaikinta, tačiau iki šiol buvo sekama besislapstančių žmonių pėdomis. Aukštas SS karininkas kartais gerdamas išplepėdavo apie laukiamas gaudynes, ir tada Tamara išpėdavo. Nieko daugiau ji negalėjo. Į Rygos getą atvežti vokiečiai, čekai ir žydai nebuvo Jegerio kompetencija.

Šio vyro asmeninių nuodėmių našta susikrovė tokia didelė, kad vadovybė nebenorėjo juo užsiimti ir nusprendė Jegerį iš pradžių išsiųsti kitur ir, jei nepasitaisys, toliau į frontą. Prieš palikdamas Rygą Jegeris pasirūpino savo dievinamos moters saugumu. Tamara turėjo tyliai apsigyventi pas savo teisėtą vyrą Dženį, o vėliau jai buvo parūpinta sekretorės vieta vienoje kariinėje įstaigoje, atrodo, kažkur Velykije Lukuose ar Pskove. Taip ji dingo iš mano regos lauko. Ir vėlesnis Tamaros gyvenimas buvo gausus nuotykių ir susijęs su vyrais, tačiau tuo metu mano ausų joks atgarsis nepasiekė. Daug galvojau apie šios jaunos moters prieštarinę situaciją be išėities. Ne viskam jos vidinėje pozicijoje galėjau pritarti, bet supratau, kad neturiu jokios teisės smerkti. Buvo sunku iki galo suvokti, kas galėjo nutikti jos psichikai, kai Tamara diena iš dienos nematoma grandine buvo prikaustyta prie žmogžudžio, kuris ją mylėjo labiau už viską pasaulyje. Tikriausiai daug ko ir nežinojau. Apie šį vyriškį kaip personažą rašyti, mano nuomone, galėtų tik Dostojevskio plunksna.

Kai suėmė Dimą ir Emilijai buvo sunku surasti man slėptuvę, paskambinau Tamarai. Tuo metu ji jau vėl gyveno pas Dzenį. Jam rodytis, žinoma, negalėjau, bet atsitiko taip, kad Dzenis savaitei išvyko į komandiruotę, ir mes tai galėjome išnaudoti. Ir pati Tamara jau rengėsi išvykti iš Rygos. Taip Parko gatvėje pagyvenau keletą dienų.

Su Tamara vėl susitikau 1945-ųjų pavasarį. Iš savo paskutinio būsto Taline ji grįžo į Rygą, kur iš karto buvo areštuota. Dėl Tamaros į KGB (tikro teismo proceso nebuvo) kaip liudininkė turėjau eiti ir aš. Paneigti to, kad ji gyveno pas SS ar SD tūzą, buvo neįmanoma. Tačiau stengiausi nieko nereikalingo apie ją nepasakyti. Iš pradžių kaltinimas buvo bausis: bendradarbiavo su gestapu, išdavinėjo žydus, kurie gyveno su svetimais dokumentais, neišvažiavo kartu su vokiečiais tik todėl, kad palikta Taline kaip šnipė ir informatorė. Nežinau, kaip buvo tardomi kiti liudininkai, bet mane visą laiką provokavo, kad pradėčiau įtarinėti Tamarą išdavus mano vyrą ir mane. Tačiau apsimečiau, kad nieko nesuprantu, ir pasakojau tik tai, kas ir taip buvo žinoma. Nė akimirkos neįtariau Tamaros. Nė iš vieno liudininko nepavyko išvilioni ko nors tinkamo tikram kaltinimui. Todėl – retas atvejis – kaltinimas buvo pripažintas neįrodytu, vis dėlto Tamarą Dvorkiną kaip nepatikimą asmenį nusprendė be teismo administracine tvarka išsiųsti penkeriems metams į lagerį Urale. Jau po dvejų su puse metų miško darbų Tamara buvo amnestuota. Apie tai sužinojau netikėtai vėl sutikusi ją Rygoje, 6-ojo tramvajaus stotelėje. Buvau su dukrele, vadinasi, tai galėjo būti 1949-aisiais. Tamara keletui dienų atvažiavo susitvarkyti dokumentų ir jau ryt turėjo išvažiuoti į Tolimuosius Rytus. Krasnojarske jai pavyko susirasti savo ištremtą tėvą, motina, deja, mirė pačioje tremties pradžioje. Turi ir vyrą. Dabar jie visi, taip pat tėvas, bandys tolimame krašte pradėti naują gyvenimą. Į Rygą ji niekada negrįš. Čia žmonės niekada neužmirš jos praeities, o vyras apie tai nieko nežino ir žinoti jam nereikia... Ilgus metus nežinojau, ar jai pasisekė naujasis gyvenimas.

Didelį pasitenkinimą jaučiau dėl to, kad Tamara mane pagyrė už liudijimą KGB (jai parodė protokolus). Dešimtajame dešimtmetyje muziejaus *Žydai Latvijoje* kūrėjo istoriko M. Vestermano dėka taip pat turėjau galimybę susipažinti su jais. Ir prisipažinsiu, kad, skaitant atsakymus, man nuo širdies nukrito akmuo. Supratau, kad raudonuoti neturiu dėl ko. Kai skaičiau šiuos protokolus, kuriuose surašyti pačios Tamaros išsamūs atsakymai į tardytojų klausimus apie jos gelbėjimą ir gyvenimą tarp esesininkų Rygoje, įsitikinau, kaip smarkiai protokoluose dokumentuota gyvenimo eiga skiriasi nuo to, kurį Tamara man patikėjo tyliomis akimirkomis, kai likdavome dviese mano Vidus gatvės arba Jansonų Eksperto gatvės bute. Vadinas, egzistuoja kelios versijos apie Tamaros išsigelbėjimo aplinkybes: dokumentuose išsaugota tai, ką ji buvo priversta sukurti sovietų tardytojams saugumiečiams, pasakota vėliau pažįstamų rate su tam tikra atranka, ir ta, kuri liko mano atmintyje. Aišku, labiausiai tikėtina laikau tą išpažintį, kurią Tamara, palengvindama savo širdį, adresavo man, savo likimo draugei, o ne pagal galimybę sušukuotus faktus, kurie buvo taikomi čekistų ausims. Šitas epizodas, taip pat kiti patirti atvejai, mane dar kartą įtikino, kaip trumparegiška ir naivu (o galbūt patogu?) visiškai pasikliauti dokumentacijos stabu, ypač totalitarizmo sąlygomis.

Naujojo tūkstantmečio pradžioje atsitiktinumas mane suvedė su žmogumi, kuris supažindino su Tamaros Dvorkinos tolesniu likimu. Vokiečių publicistė, kelių rimtų tyrimų autorė *Ist. Dr. Anita Kugler* rengė knygą apie unikalų istorinį personažą – žydų kilmės SS karininką Šervicą, kuris veikė ir Rygoje (knyga vokiečių kalba išleista Kelne 2004 metais, išversta į latvių kalbą).

Ji rado ir informaciją apie man nežinomą Tamaros Dvorkinos paskutinį gyvenimo etapą, net buvo sutikusi pačią Tamarą. Pasirodo, 1963 metais ji išsikovojo reabilitaciją (sprendime rašoma: „Jos likimas buvo asmeninė tragedija, [...] sprendimas buvo teismo klaida“) ir po penkerių metų emigravo. Pirmiausia

į Izraelį, o 1972-aisiais persikėlė į Vakarų Vokietiją. Jos trečioji santuoka nutraukta dar Sovietų Sąjungoje. Užsienyje ištekėjo ketvirtą kartą, vėl išsiskyrė. Ji gyveno Frankfurte ir dirbo vienoje leidykloje, tapusi pensininke gyveno viename komfortabiliame senų žmonių pensione. Dabar jau nebėra gyvos.

BAPTISTŲ PAGALBA

IKI 1942-ųjų pabaigos ir kitų metų pradžioje nepaliaudama kėliausi iš vienos vietos į kitą todėl, kad pastogę daugiausia pavykdavo rasti tikrai trumpam. Iš tikrųjų nežinau, kur kiekvieną kartą esu ir kaip vadina tuos atjaučiančius žmones. Ir dabar atmintyje apie šiuos įvairius kaleidoskopinius laiko tarpus išplaukia tikrai koks atsitikimas, veidas – be tikro sąryšio su vieta ir laiku. Kitaip yra su vietomis ir žmonėmis, kuriuos pavyko pažinti ilgiau ir artimiau.

Pati buvau pasidariusi beveik nejautri, visiškai rami ir stebėtina sveika. Kai tik vokiečiai išsinešdino, nesirgau nė vienos dienos, net nepersišaldydavau. Užtat atsirado nepaprastas mieguistumas. Jei tik būdavo galimybė, galėjau miegoti keturiolika, penkiolika valandų.

Po kelerių metų gydytojai man paaiškino, kad ši išmintinga organizmo reakcija apsaugojo nervų sistemą nuo sužalojimų, kurie galėjo būti labai sunkūs. Užtat nemiegant smegenys veikė visu pajėgumu. Tik protui labai trūko žmogaus, kuris padėtų analitiškai suvokti mano stebėjimus, su kuriuo būtų įmanomas minčių dialogas. Tada būčiau dar geriau apsiginklavusi.

Jau sakiau, kad visiškai dingo baimės jausmas. Esu įsitikinusi, kad tik todėl ir likau gyva. Žmogus, kuris bijo, besąlygiškai traukia aplinkinių dėmesį, jis lyg siunčia lengvai sugaunamus neuztikrintumo signalus laikysena, mimika, kūno kalba. Ir aplinkybėmis, kai aplinkui bastosi valdžiai ištikimi informatoriai ir profesionalūs žmonių medžiotojai, tai tampa gyvybės arba mirties klausimu.

Aš nebijojau. Buvau atsargi, labai dėmesinga, bet tai kas kita. Jaučiausi, lyg užsidėjusi stebuklingą kepurę, kuri padaro

nematomą. Tiksliau, jaučiau aplink save užbrėžtą stebuklingą ratą, už kurio be mano sutikimo niekas nepateks. Į mane gatvėje iš tikrųjų niekas nekreipė dėmesio. Dariausi vis drąsesnė, ypač tada, kai patekau į tolimąjį Uždauguvį – beveik į kitą miestą, kur mano ankstesni keliai iš tikrųjų taip ir nebuvo atvedę. Visada, bet kurioje gyvenimo situacijoje, stengiausi ką nors suvokti, išmokti. Šitie pabėgėlių metai, nepaisant visko, man suteikė gyvenimo patirties, kurios kitomis aplinkybėmis nebūčiau įgijusi. Anaip tol nevegetavau, mano protas dirbo labai intensyviai.

Tamsiais žiemos vakarais kartais eidavau pasivaikščioti, žiūrėjau į šviesius langus kaip į kino ekraną, kuris rodė nerealius taikaus gyvenimo vaizdus. Ypač galvoje išliko laikotarpis prieš Kalėdas. Buvo puošiamos eglaitės, pakuojamos dovanėlės, nerimo vaikai. Du paraleliai pasauliai – manasis ir normalių žmonių pasaulis: tamsa gatvėje ir šviečiančiame lange – švenčių simbolis eglė žvakių ir auksinių papuošalų šviesoje. Abu pasauliai tuo pat metu ir vietoje, bet riba tarp jų – neįveikiama.

1942 metų vasarą Emilija mane atvedė pas jauną tikinčių baptistų porą su mažu vaiku, dar kūdikiu. Pas juos gyvenau gana ilgą laiką – du mėnesius. Matyt, skirtingų religijų tikintys žmonės turėjo bendrą suvokimą – tarnavimas Dievui reiškia ir pagalbą neteisingai persekiojamiems.

Žinau ir šios šeimos pavardę – Treigiai, ir adresą. 37-ąjį namą Lačplėšio gatvėje žino daugelis rygiečių, bent jau todėl, kad vėliau ten dešimtmečius veikė Jaunimo teatras. Bet iki tol namas priklausė baptistų bendruomenei, o po Latvijos Respublikos atkūrimo denacionalizacijos eigoje grįžo savininkams. Kai ten patekau, namas buvo naudojamas ne tik pamaldoms, bet ir kaip gyvenamasis. Tylus Treigių butas buvo kiemo pusėje, tikėjaisi, kad ten galėčiau pasilikti ilgiau. Maža šeima buvo nuoširdi ir maloni, gyvenimas tekėjo tyliai, mes gerai sutarėme. Išvis tarp baptistų, su kuriais tuo metu susidūriau, nebuvo nacistų šalininkų, priešingai, jie kažkoku būdu buvo susiję su savo Amerikos tikėjimo broliais, stipriomis ir turtingomis bendruomenėmis.

Nežinau, kaip tai buvo įmanoma, tačiau ir pirmaisiais sovietiniais metais, ir vokiečių okupacijos laikotarpiu Rygos baptistai, kaip tuo metu man pasakojo, gaudavo iš JAV draugijų ir materialinę pagalbą, ir laikraščių bei knygų.

Treigių kaimynai, žinoma, pastebėjo, kad ten gyvenu, bet per daug nesidomėjo. Mane, kaip paprastai, pristatė kaip giminaitę, kuri baigusi mokyklą atvažiavo iš provincijos ir bando susirasti kokį nors darbą. Ypatingai niekam į akis nelindau. Tada, kaip tyčia, būtent gretimame bute atsirado triukšmingas ir veiklus vaikas, vyresnis už mane, vardu Ansis. Jis laiko veltui negaišo ir brovėsi kaip tankas.

Prisimenu, vieną vakarą Ansis atėjo jau gerokai įkaušęs, atsinešė visokių kaimo gėrybių ir paprašė, kad mano šeimininkė padengtų stalą. Jis nori su mumis pasėdėti. Šeimininkas negalėjo jo taip paprastai išprašyti, nes žinojome, kad jis šucmanas.

Taip visa šeima ir sėdime prie stalo su kaimynu. Treigiai, žinoma, negeria, bet Ansis turi butelį, išgeria, užkanda, vis labiau atsipalaiduoja. Ir pradeda girtis savo žygdarbiais. Kaip laukdami vokiečių susibūrė į ginkluotą savigynos grupę, kaip Vidžemės keliuose gaudė tuos, kurie bėgdami kartu su rusais traukėsi į Estiją. Galabijo visus iš eilės, bet ypatingas džiaugsmas buvo šaudyti komjaunuolius ir žydus. Klausydamiesi bravūriškų kalbų sėdėjome sustingę. Kaimynas smulkiausiai išdėstė, kaip sugaudė komjaunuolių grupę, liepė patiems išsikasti duobę ir tada sušaudė. Kai pasirodė pirmieji vokiečiai, jie jau galėjo parodyti visą žygdarbių sąrašą, kad ir latviai ne iš kelmo spirti. Man net nebuvo svarbu, kiek šiuose pasakojimuose teisybės, kiek pagyrų. Pats įsitikinimas, kad neginkluoto žmogaus nužudymas yra pui-kavimosi, pasididžiavimo pagrindas, man atrodė toks šlykštus, jog pradėjo pykinti. Savimi patenkinto Ansio skruostai degė nuo pastangų pasirodyti, koks jis galingas vyras. Nereikia ir aiškinti, kokia pavojinga darėsi situacija.

Dėl jo turėjau palikti Treigių pastogę, atjaučiančius ir nuoširdžius žmones. Mano širdis ką tik buvo truputį atsileidusi

puoselėjant viltį, kad čia apsisostiu nors kiek ilgiau. Nuolatinės klajonės iš namų į namus reiškė būtinybę kiekvienoje vietoje vėl prisitaikyti prie kitų sąlygų, nepažįstamų, nors ir gerų žmonių. Ir niekada neapleido atsakomybės jausmas, kad jie yra įkalbėti prisiimti tokią milžinišką riziką.

Teigiams buvo gaila manęs, kad dėl netikusio kaimyno reikia skirtis anksčiau negu numatyta. Jie sutarė, kad pagyvensiu pas kitus baptistus – senelių prieglaudoje, kurią draugija išlaikė savo lėšomis. Pensionas buvo dviejų aukštų nuosavame name su sodu, man pavyko neįsidėmėti adreso ir pensiono vedėjos vardo.

Šis namas turėjo didelį pranašumą. Prieš pat man atsirandant pensiono valytoja ištekėjo ir atsisakė darbo, todėl visiškai legaliai buvo reikalinga kita. Ir ja tapau aš. Galėjau ramiai gyventi, bet seni vieniši žmonės pasirodė be galo smalsūs. Ne iš piktų paskatų, bet iš nuobodulio jie išklausinėdavo mane kiekvienu palankiu momentu. Iš kur tu atvykai, mergaite? Kur ir kas tavo tėvai? Ar turi brolių ir seserų? Mes su vedėja, žinoma, buvome sukūrusios savo versiją apie mano kilmę, bet greit supratau, kokio nepatikimo fiktyvi biografija. Viena senutė, pasirodo, gyveno beveik šalia *mano namų* ir su džiaugsmu ėmė ne tik pasakoti, bet ir klausinėti. Vėl problemos.

Taip pradėjau dirbti valytoja, nors gyvenime nebuvo nei plovusi grindų, nei šveitusi tualetu. Didesnę baltarankę buvo sunku įsivaizduoti. Tačiau iš karto su viskuo susidorojau ir tuo labai didžiavausi. Man ausyse skambėjo motinos balsas: „Inteligentas žmogus skiriasi nuo ne inteligento tuo, kad jam sunkumų nesukelia ir neįprastas, nežinomas darbas. Jis pasižiūri, pagalvoja, suvokia, pabando ir žino, ką daryti. Neinteligentiškas žmogus gali atlikti tik tai, ką yra išmokęs arba prie ko pripratęs nuo mažens.“

Jokie pasiekimai mokantis kalbų arba siekiant žinių man niekada neatrodė verti ypatingo susižavėjimo. Galbūt tiktai keli savarankiškai sugalvoti ir, plaukiant prieš srovę, atlikti darbai yra

suteikę ypatingą pasitenkinimą. Bet ir tai nepalyginama su tuo pasitenkinimu, kuris apėmė mane baptistų senelių prieglaudoje įsitikinus, kad, įdėjusi tam tikrų pastangų, galiu atlikti valytojos darbus. Tai buvo iš tikrųjų nuostabus pojūtis.

Tiesa, darbo netrūko. Įstaigos vedėja nepaprastai mėgo švarą ir reikalavo, kad skaitlingos patalpos visada atrodytų nepriekaištingai. Virtuvėje ir prausyklose žalvario kranus kiekvieną dieną reikėjo nušveisti su milteliais taip, kad jie visada spindėtų kaip išlieti iš gryno aukso. Tada tyliai niurzgėjau. Tačiau iš esmės gyvenimas pensione buvo geras. Maisto užteko, ir nuo persekiotojų čia jaučiausi labiau apsaugota negu kokio nors daugiaaukščio namo bute.

Pensiono vedėjai buvo paskirtas nedidelis atskiras butukas. Gyvenau pas ją mažame kambarėlyje. Išmokau ne tik tvarkyti ir valyti patalpas. Vedėja mane pamokė, kaip meniškai suadyti šilkinės kojines ir su ypatingu vašeliu surinkti prairusias akis. Per karą ir dar daug metų po jo tai buvo labai paklausi profesija. Ji labai pravertė ir man pačiai. Sintetinės šilko kojinės buvo didelė prabanga, sunkiai gaunamos ir juodajame turguje, todėl tausojamos ir saugomos. Mano sutaisytos atrodydavo kaip naujos. Po senelių prieglaudos patekau į namus, kuriuose šiuo gebėjimu pelniausi pragyvenimui. Šeiminkė savo vardu priimdavo užsakymus, aš adydavau kojines, o už gautus pinigus ji turguje pirkdavo produktų. Nebuvau veltėdė. Savo ir draugių kojinių akis surinkdavau ir vėliau, sovietiniame gyvenime, kol tik buvo prasmė tai daryti.

Pensiono vedėja buvo keturiasdešimt penkerių–penkiasdešimties metų, netekėjusi, dora, bet griežta ir fanatiškai tikinti. Pažinojau įvairaus tipo religingų žmonių, tačiau vedėjos tikėjimui buvo būdingas atkaklus misionierės karingumas ir tam tikras agresyvumas, kuris sunkia našta slėgė jos santykius su žmonėmis. Man nustatė įvairių apribojimų, su kuriais tylėdama sutikau, nes suvokiau savo padėtį. Negalėjau skaityti jokių pasaulietinių knygų, laikyti savo kambarėlyje laikraščių ir žurnalų.

Pensiono žmonės iš principo nesiklausė radijo, tiktai retkarčiais muzikos. Radijo žinių klausėsi tiktai vedėja, kuri savo kambarėlyje turėjo trumpųjų bangų radijo aparatą. Ji nuo manęs neslėpė, kad klausosi ir draudžiamų užsienio žinių, perduodamų angliškai. Tai mus vienijo. Tačiau grožinės literatūros ji nekenė, jos patalpose tokios nebuvo.

Ant naktinio stalelio mano kambarėlyje buvo dvi Biblijos – latvių ir anglų kalba. Bibliją, žinoma, buvau skaičiusi kaip įžymų žmonijos dvasinį paminklą, bet dabar iš naujo su malonumu atsidėjau jos tekstams ir išstudijavau ją gana išsamiai. Buvau net dėkinga savo šeimininkei – Biblijoje, kad ir kiek kartų ją skaitytum, visada randi naujų paskatų savo mintims, metaforų ir alegorių egzistencijos problemoms.

Tai man buvo vėl nauja aplinka, su kuria susipažinau itin susidomėjusi ir su pagarba, nes ten sutikti jos atstovai buvo dori ir sąžiningi žmonės. Vedėja daug pasakojo apie amerikietiškuosius brolius ir seses, kurie savo šalyje turėjo didelę įtaką, kaip jie kovoja už nacijos moralinį švarumą. Deja, ji prievarta norėjo atversti mane į savo tikėjimą. Jau pačioje pradžioje leidau suprasti, kad iš tikrųjų nepriklausau jokiai religijai, nors gerbiu visas. Stengiausi vedėjos neužgauti pernelyg griežtu pasipriešinimu, bet ji iš manęs norėjo tiktai vieno – kad tapčiau baptiste.

Ji galėjo turėti ir savų sumetimų – tokiu poelgiu užsitikrinčiau prieglobstį. Jokia žala tuo niekam nebūtų padaryta. Tačiau manau, kad beprasmiška aiškinti, kodėl negalėjau taip pasielgti. Tai būtų visiškai negarbinga.

Kokius du mėnesius kovojau su vedėja, kol supratau, kad tai tęstis ilgiau nebegali. Jeigu pasakysiu kategorišką ne, pasikeis jos geranoriškas požiūris į mane, nes ji turėjo savo principų. Geriau išeiti pačiai. Emilija čia manęs nelankė, buvo kitų, kuriems jos parama tuo momentu buvo reikalingesnė. Bet jos seseriai perdaviau žinią, kad turiu iš čia išeiti.

Emilija atvyko, ji man pritarė, ir greit, padėkojusi už viską, išėjau. Galbūt tai buvo teisinga ir dėl kitos priežasties. Senukų

pastangos su visomis smulkmenomis išsiaiškinti mano biografi-
ją vis dėlto galėjo baigtis nelaime.

Taip atsisveikinau su baptistų aplinka. Vėl sutikau žmonių,
kuriuos prisimenu su dėkingumu. Be to, darbe, kuris prieš tai
man buvo visiškai svetimas, įgyta patirtis sustiprino įsitikinimą,
kad gyvenime neprapulsiu.

PERFER ET OBDURA.
IŠTVERTI IR IŠLIKTI

EMILIJĄ jau prieš tai buvo susitarusi su viena pažįstama latvių šeima Naujosios Gertrūdos bažnyčios rajone, kad, staiga prireikus, jie mane trumpam priims. Pavardės man pavyko nesužinoti, vieni į kitus kreipėmės vardais. Šį kartą tai buvo visiškai pasaulietiški, religišškai indiferentiški žmonės, kurie paprasčiausiai pagailėjo persekiojamos jaunos gyvybės. Galbūt kažkiek lėmė ir tai, kad patekau pas juos dramatišku momentu. Jų vienintelis sūnus, mano metų jaunuolis, buvo pašauktas į vokiečių armiją. Šeimoje viešpatavo didelis nerimas, tėvai neturėjo jokių naiivių iliuzijų, kad jų pasididžiavimas išeina ginti laisvos Latvijos. Žmonėms, kurie norėjo matyti ir suprasti, jau buvo aišku, kad Latvijos nepriklausomybė hitlerininkams yra taip pat nepageidaujama kaip stalinistams. Bet mano naujieji šeimnininkai nematė ir jokios galimybės apsaugoti sūnų nuo šaukimo. Jie svarstė – jeigu gyventų kaime, galėtų lengviau pasislėpti, sakyti, kad vaikas jau kuris laikas kažkur išvažiavo ir seniai nesirodo. Bet dideliame name Rygoje kaimynai visą laiką matė jį vaikščiojantį. Jei jis pradingtų po šaukimo gavimo, tėvai būtų griežtai nubausiti. Mano atsiradimas jiems pasirodė pačiu laiku. Argi namuose, kuriuose sūnus ruošiasi tarnybai vokiečių armijoje, ieškotų režimo persekiojamo asmens.

Į armiją turėjo eiti ne tik jų sūnus, bet ir jo draugas, atvažiavęs iš kaimo, ir jie abu laukė dienos, kai reikės vykti į šaukimo vietą. Nedaugelį likusių dienų jie nuolat gėrė, atsveikindami su gyvenimu, nes manė, kad nebesugrįš. Neužmirštamas liko paskutinis vakaras, kai mes visi sėdėjome už stalo ir gėrėme. Gėrėme ir verkėme. Kiekvienas dėl savęs, kartu gailėdamasis ir kitų.

Verčiau dėl savo likimo, ir man iš tikrųjų buvo gaila abiejų jaunuų, lyg ir mirčiai nuteistų vaikinių. Užjaučiau tėvus, supratau jų nelaimę, o jiems visiems buvo gaila ir manęs. Taip mes verkėme ir galų gale visi smarkiai nusigėrėme.

Tačiau budrumo prarasti negalėjau, nes abu vaikinai, kurie kartojo, kad patys geria savo laidotuvėse, pradėjo gailėtis savęs. Esą tokie jauni, kad net nė vienos moters kaip reikiant nepažinę. Vaikinai pradėjo juodai kibti prie manęs. Ačiū Dievui, jie buvo taip apsvaigę, kad paprasčiausiai „nulūžo“. Ant jų nepykau, nors gintis išties nebuvo lengva. Taip gyvenimo dramaturgija mums sumaišo tragišką ir komišką, liūdesį ir juokus.

Šie namai mano atmintyje liko ir todėl, kad ten patyriau triuškinantį smūgį. Tai buvo žinia, kad, iš visko sprendžiant, mano vyras buvo sušaudytas. Šiokie tokie ryšiai, nors ir reti bei šykštūs, tarp mūsų visą laiką išliko, juos užtikrino Emilijos pažįstamas kalėjimo apsaugininkas. Todėl mėšlungiškai įsikabinusi laikiausi vilties, kad Dima galų gale išsigelbės. Jo, kaip ir advokato Blankenšteino, ir kalėjime žydu nequalifikavo, neuždarė į žydų kameras. Kitaip be jokių kalbų būtų iš karto sušaudę. Dimą kaltino tik dėl vieno – kad slėpė žmoną žydę, tačiau jis tai griežtai neigė ir tvirtino, kad išėjau į getą. Taip yra įrašyta namų knygoje, tai paliudijo ir kiemsargis Obolevičius. Nors bute rado mano drabužius, tai nieko neįrodė. Žmonės Emilijai pasakojo, kad vienoje policijos nuovadoje matė mano fotografiją su nuroda, kad pabėgusi ir yra ieškoma. Žinojome, kad su Dima ir Blankenšteinu elgiamasi palyginti civilizuoti – nei muša, nei kankina. Todėl abi su Emilija vis dar nepraradome vilties.

Bet tada Centriniam kalėjime išplieskė dizenterija, be to, būtent tame korpusė, kuriame gyveno mūsų šikiai. Niekas neatskyrė sergančių nuo sveikųjų, niekas jų negydė. Pasakė, kad reikia dezinfekuoti patalpas, jog epidemija neplistų toliau, įkalintuosius surinko – ir sergančius, ir tuos, kurie galėjo būti užsikrėtę, – ir išvežė. Daugiau niekas jų nebematė. Niekas ir neabejojo, kas jiems nutiko. Tai buvo iš tikrųjų originalus ir

užtikrintas metodas – epidemiją įveikė sušaudydami tikrus ir galimus ligonius.

Šiaip ar taip, metų metus ir tada, kai jau buvau vėl ištekėjusi ir išsiskyrusi, ir vėl ištekėjusi, kai auginau vaiką, dar ilgai kartkartėmis vaizduotėje iškildavo beprotiškas įtarimas, kad Dima vis dėlto gyvas. Galbūt išvežtas į kitą kalėjimą arba koncentracijos stovyklą ir nuklydęs toli į pasaulį, kad negrižtų į gimtinę, po karo okupuotą sovietų. Nors protas ir sakė, kad tai neįmanoma, juk visi žinojo, kas įvyko kalėjime. Tačiau, kaip tai charakteringa totalitarinėms valdžioms, jokie dokumentai apie nieką neliudijo. Buvo akimirku, kai staiga kaip *fata morgana* man atrodė, kad matau savo vyrą, ateinantį priešais gatve – jį atpažįstu jau iš tolo ir iki paskutinės akimirkos, kol iš arčiau pastebiu svetimą žmogų, jaučiu, kad tuojau neatsigręždama nueisiu paskui jį.

Kai Emilija atsargiai pasakė man šią žinią, kambaryje buvome dviese. Man nutiko kažkas keisto. Staiga viskas aptemo. Tiesiogine prasme visiškai apakau. Sėdėjau sustingusi, nieko nematydama. Girdėjau, kad Emilija mane guodžia, jutau, jog apkabina. Bet aš tebesėdžiu tamsoje. Emilijai tuo momentu reikėjo kažkur bėgti, ji prisakė laukti, sakė sugrįšianti. Ji net nepastebėjo, kas man nutiko. Taip ir likau sėdėti – bejausmė, šalta ir akla. Ramiai suvedžiau visas gyvenimo sąskaitas. Juk nebuvau kvailė, supratau, kad neregincio, visiškai bejėgio žmogaus niekas negali nei slėpti, nei gelbėti, jei jau taip sunku padėti net sveikam žmogui. Tai reiškė, kad ir mano gyvenimui galas. Reikės kažkaip palikti šį butą ir kur nors tarpuvartėje arba kieme perkąsti ampulę.

Praėjo kažkiek laiko, galbūt pusvalandis, galbūt daugiau ar mažiau, nebuvo jokio laiko pojūčio. Kai viską galutinai apgalvočiau ir ramiai nusprendžiau, ką daryti, regėjimas sugrįžo taip pat staiga, kaip ir buvo prapuolęs. O kartu su šviesa mane užplūdo didelė jėga ir ramybė. Žinojau, kad išsigelbėsiu, kad tai įvyks, ir tuo nebeabejojau nė akimirkos. Aš gyvensiu, tai yra

mano pareiža mirusiesiems, kurių gyvenimą tęsiu, ir tai bus mūsų pergalė prieš „juos“, kaip savyje vadinau milžinišką negatyvia energija pakrautą priešojėgą. Fiziškai ir dvasiškai manyje kažkas įvyko, kažkoks persivertimas. Po apakimo įgavau lyg ir naują regėjimą.

Tuo pačiu metu jaučiausi taip, lyg man būtų amputuotos visos galūnės. Būtent toks amputacijos jausmas mane apimdavo kiekvieną kartą, kai vienas po kito žūdavo žmonės, su kuriais buvau taip glaudžiai susijusi, kad, atrodė, mus jungė bendra kraujo apytaka. Buvo grynas fizinis pojūtis, lyg man suleista narcozė. Man nieko neskaudėjo, viduje viskas tapo nejautru, tarsi uždaryta kokioje kapsulėje, nei ašarų, nei skausmo, nei nevilties. Išalo zona. Tokia likau ilgai, labai ilgai, jau pradėjau manyti, kad visam laikui. Tikrai kitame gyvenime po truputį pradėjau atitirti.

Vėliau manęs ne kartą klausė, ar nejaučiu sąžinės priekaištų dėl to, kad vyras atidavė savo gyvybę gelbėdamas manąją. Iš tikrųjų nejaučiu ir nejaučiau nieko tokio, ką būtų galima pavadinti sąžinės priekaištais, nors mane ir vadintų nejautria egoiste. Skačiau ir man pasakojo, kad žmonės panašiose situacijose visą likusį gyvenimą gyveno su sunkia našta, jausdami kaltę. Tokio pojūčio neturiu. Kalta buvau ne aš, bet kruvina totalitarinės valdžios sistema ir žmonės, kuriais ši sistema galėjo remtis. Tikrai žinojau ir žinau, kad neabejodama pati būčiau elgusis taip, kaip jis, jei mes būtume priešinguose vaidmenyse.

Taip pat manau, jog visi išėjusieji – žmonės, kuriuos mylėjau ir kurie mylėjo mane, kad ir kur jie būtų, džiaugiasi, jog iki šiol gyvenu. Nežinau, ar yra koks pomirtinis gyvenimas, bet jei toks yra, esu įsitikinusi – jie iš ten žiūri į mane palankiai. Neturiu kaltės komplekso, bet jaučiu atsakomybę prieš juos. Stengiuosi gyventi garbingai todėl, kad gyvenu ir vietoj jų. Kalta jausčiausi tikrai dėl to, jei savo gyvenimą iššvaistyčiau niekam.

1942-ųjų pabaigoje patekau į kiemsargių šeimą Matiso ir Marijos gatvės daugiaaukščių namų rajone. Šią vietą buvo suradęs

Emilijos svainis Juzefas, taip pat kiemsargis. Pradedant sovietine, vėliau vokiečių ir vėl sovietine okupacija, kiemsargiai rygičių gyvenime tapo svarbiais žmonėmis. Visos valdžios stengėsi juos padaryti šnipais ir informatoriais, kai kas tokiais ir tapo, bet, sprendžiant iš mano pačios ir pažįstamų žmonių patirties, ne mažai jų savo namo gyventojus įspėdavo ir net gelbėdavo. Be to, kiemsargiai buvo palyginti gerai informuoti, nes savivaldos įstaigos juos dažnai sukviesdavo ir duodavo įvairių nurodymų. Kiemsargiai taip pat išnešiodavo po butus maisto korteles, nuomos sąskaitas ir, žinoma, žinojo arba bent nujautė, kas kur vyks ta. Nuo jų iš tikrųjų daug kas priklausė.

Mano naujieji šeimininkai buvo ypatingi dar ir ta prasme, kad pačią kiemsargę galėjo persekioti kaip mane – ji buvo čigonė, o šią tautą nacistai taip pat persekiojo ir žudė. Jos mergautinė pavardė buvo Marcinkevič, tačiau ištekėjo už latvio ir gavo jo pavardę, jei neapgauna atmintis – Broders. Jie anksčiau gyveno kitur, atrodo, šioje pusėje niekas jos kilmės nežinojo, ir ji ramiai dirbo savo darbą. Kiemsargės vyro išvis nesusitikau. Tikriausiai buvo išvykęs į kaimą uždarbiauti. Jie augino du vaikus. Ponia Broderė buvo veikli, puiki moteriškė. Jos duona visada buvau soti, nes ji daug spekuliuo – prekiaavo maisto produktais. Juos vežė jai iš kaimo, galbūt tuo rūpinosi vyras, ir ji galėjo maisto produktais aprūpinti visą namą.

Mano šeimininkė turėjo brolių, taip pat vedusį latvę, patrauklią blondinę, kurios pavardė – Melderis – jis vadinosi. Tipažo prasme sesuo dar galėjo priminti čigonę, bet brolis Melderis visiškai nepriminė savo protėvių. Dėl pono Melderio kilmės niekas ne tik neturėjo įtarimų, bet net priėmė į darbą lydėti žydų vyrų grupes, kurios dar 1942-ųjų pabaigoje dirbdavo vokiečių karinių pajėgų dirbtuvėse. Šituos dar likusius gyvus ir vadinamajame mažajame gete uždarytus laikė laimės kūdikiais, nes ypač dažnai kariškiai juos užstodavo ir neišduodavo nei vokiečių esesininkams, nei į juos panašiams latviams, kurie kartkartėmis *valė* darbingų žydų vyrų gretas. Ši darbo jėga buvo

gyvybiškai reikalinga armijai. Tačiau vermachto dalys per karą nuolat persikeldavo į kitą vietą, tada jų žydai darbininkai prarasdavo apsaugą, o vėliau – ir gyvybę. Pertvarkymų momentais, kai kariškiai išvykdavo į frontą ir kazarmų dirbtuves likviduodavo, kai kuriems žydams pasisekdavo pabėgti.

Pavyko išsiaiškinti, kad mano tėvas gyvas ir kartu su kitais dirba vienoje šių dirbtuvių. Kiekvieną rytą juos iš mažojo geto vedavo į kazarmas ir kiekvieną vakarą – atgal. Kaip tik šią koloną paprastai lydėdavo kiemsargės brolis. Jis tikriausiai buvo doras žmogus, atsargus, bet nebaikštus, ne vienam žydui padėjo susitikti su laisvėje gyvenančiu artimuoju arba draugu. Taip buvo organizuotas ir mano susitikimas su tėvu. Kai man apie tai pasakė, bijojau patikėti, kad paskui nepatirčiau skaudaus nusivylimo. Bet tai pasirodė tiesa. Viskas laimingai sutapo, nes maršrutas, kurį Melderis galėjo truputį keisti, ėjo pro kiemsargės namą. Ponia Broderė su broliu susitarė, kad jis dešimčiai–penkiolikai minučių įves tėvą į šio namo kiemą. Taip netikėtai dar kartą jį sutikau.

Jis atrodė geriau negu galėjau tikėtis. Gana smarkiai sulysęs, bet ne tiktai dėl kuklios mitybos, bet ir nuo kasdienio sunkaus fizinio darbo, todėl – sveikas ir stangrus. Ir drabužiai atrodė švarūs, nors labai paprasti, kaip fizinio darbo atstovo. Pajutau tą patį jo užsispyrimą ir ryžtą, kuris įsitvirtino manyje. Jo išvaizda neleido, kad apsikabinę galėtume verkti prisimindami motiną, nes ir jis pradėtų manęs gailėtis. „Mes turime tiktai dešimt minučių, – pasakė tėvas, – todėl turime kalbėti apie tai, kaip galime abu išgyventi ir ką dabar konkrečiai reikia daryti.“ Jis kalbėjo nepaprastai lakoniškai, tikriausiai buvo prieš tai pasiruošęs, pasvėręs kiekvieną žodį.

Tėvas atskleidė, kad jie, nedidelė žydų grupė, ruošiasi bėgti, anapus esą kiti žmonės, kurie rengia dokumentus ir ginklus. Visa tai jie galėjo organizuoti, vokiečių armijos dėka dirbtuvėse yra tam tikra judėjimo laisvė. Su būdingu optimizmu jis labai tikėjo, kad pabėgimas pasiseks, bet buvo pagalvojęs ir kaip elgtis, jei

žūtų, o išsigelbėčiau tikrai aš. Jis dviejose vietose užsienyje turėjo pinigų ir liepė man įsidėmėti, kaip juos po karo galėčiau gauti, į ką kreiptis, nes dokumentų aš juk neturėsiu. Vargšas tėvas, jis net negalėjo įsivaizduoti, už kokios geležinės uždangos nugalėtojų beveik keturiasdešimt penkerius metus ir kad nė vieno iš patikimų asmenų gyvų nebesutiksiu.

Kai tik tėvas man tai papasakojo, mums skirtas laikas pasibaigė. Mes apsikabinome ir sausomis akimis tylėdami kelias akimirkas pastovėjome kartu. Žiūrėjau pavymui, kaip jis nueina. Niekada daugiau jo nemačiau.

Greitai Emilija atnešė žinią, kad ir grupelė, kuri ruošėsi bėgti, ir tie, kurie turėjo parūpinti dokumentus, susekti, išvežti į Centrinį kalėjimą ir ten sušaudyti. Jie labai kruopščiai pasiruošė, surado lėšų, tačiau pabėgti nebespėjo. Dabar iš tikrųjų pasaulyje nebeturėjau nieko.

UŽDAUGUVYJE
KLIMATAS ŠILTESNIS

TUO metu, kai gyvenau pas ponią Broderę, Rytų fronte vyko Stalingrado mūšis, kuris tęsėsi ilgai. Visur tik apie tai ir kalbėjo, vokiečių žinios, žinoma, nė kiek nesutapo su slapta klausoma britų radijo informacija. Nors visi radijo aparatai buvo arba konfiskuoti, arba išimtiniais atvejais – įskaitoje, beveik kiekvienoje namuose buvo mažas trumpabangis *vefiukas*. Paprastai toks prieinamas būdavo ir man. Tais metais žiema buvo siaubingai šalta, ne tiktai Rusijoje, kur tai buvo stiprus ginklas prieš vokiečius, bet ir pas mus.

Pas kiemsargę buvo gerai, malkų netrūko, butas visada būdavo taip prikūrentas, kad vaikščiojau su kartūno chalatiu ir basomis įsispyrusi į šlepetes, žinoma, ir dėl to, jog pataupyčiau kojines. Vieną vakarą, kai su šeimininke ir abiem vaikais sėdėjome prie stalo, pasigirdo beldimas į duris. Kontrolė. Ačiū Dievui, jie neieškojo žmonių, tiktai maisto produktų atsargų. Tai buvo paprasti latvių policininkai. Kaip jau sakiau, kiemsargė daug prekiaavo, bet būdama gana gudri ir atsargi, įsigytų produktų niekada nelaikė bute. Per karą Rygoje tuščių butų netrūko, ir vieną tokių savo name ji pavertė sandėliu. Butas nebuvo kūrenamas, todėl laikėsi tinkama temperatūra. Galbūt pora kiaulės kojų ir dar koks niekniekis, kurio nebuvo galima gauti už maisto korteles, ir buvo laikoma bute, bet dėl to apkaltinti spekuliacija buvo sunku.

Mano šeimininkė žinojo, kaip elgtis, – pirmiausia tikrintojus pasodino prie vakarienės stalo. Į mane jie nekreipė dėmesio, bet šeimininkė pati paaiškino: „Kaimynų mergaitė užėjo. Eik jau, vaikeli, namo, tavęs jau tikriausiai laukia.“ Prieškambaryje pačiupau nuo pakabos paltą ir išsmukau į kiemą laukti, kol

išsinešdins nekviesti svečiai. Bet jie tikriausiai todėl ir atėjo, kad šeiminkė susiprastų pakviesti prie stalo. Ponia Broderė pasakojo, kad tuojau pastatė ant stalo porą butelių naminukės, užkandžių ir įvyniojo į popierių tas pačias kiaulės kojas, kurias surado bute. Vyrai šilumoje ir gerai vaišinami suminkštėjo ir niekur nebeskubėjo. Susiruošė išeiti tik po poros gerų valandų.

Visą tą laiką stovėjau namo durų angoje iš kiemo pusės Stalingrado šaltyje, kuris pasiekė ir mus. Apsirengusi trumpu sijonėliu ir paltu vos iki kelių pagal to meto madą, nuogomis kojomis, tik su pusiau šiltomis veltinio šlepetėmis. Tą vakarą visam gyvenimui susigadinau kojas. Šaltis palietė gilius audinius, kraujo ir limfos indus. Abi kojas, ypač dešinę, padengė baisios pūliuojančios žaizdos, kurios nenorėjo gyti, o vėliau susitraukė į kietus, mazguotus randus. Jie savo ruožtu spaudė kraujo ir limfos indus ir dar daug metų per šalčius atsiverdavo. Su įvairiomis kojų bėdomis kovoju ir šiandien. Jei būčiau galėjusi tuoj pat kreiptis į gydytoją, pasekmės tikriausiai nebūtų buvę tokios sunkios, bet tai, be abejo, buvo neįmanoma. Vieninteliai vaistai, kuriuos naudoju, – tie patys kiemsargės geri kaimo produktai – sviestas ir grietinė. Greit prasidėjo ir avitaminozė, kuri trukdė gyti. Dar gerai, kad avėdama šlepetes išsaugojau sveikas pėdas. Raminau save, kad galėjo būti dar blogiau: dar kokia valanda šaltyje, ir galėjau pasidaryti bejėge invalide.

Greit po to mano gyvenime, jei taip galima pasakyti, prasidėjo šiltesnis, visais atžvilgiais palankesnis klimatas.

Pirmiausia Emilija mane nuvedė pas seną, inteligentišką rusų damą Aną Ivanovną. Ji gyveno Agenskalne, medinio namo apatinio aukšto bute, kurio pagrindiniai baldai buvo knygų spintos. Ji priminė pražilusią gimnazistę, nes gyveno savo jaunystės vaizdinių ir idealų pasaulyje, kurį aš pažinojau iš ikirevoliucinių laikų rusų romanų. Visiškai nepraktiška, nepritaikyta realiam gyvenimui, todėl su ja gyvenome labai neturtingai, tačiau bado kęsti neteko. Čia patekau į sau artimą dvasinę aplinką. Kalbėdavomės apie filosofiją, etiką, literatūrą ir kartais visiškai

užmiršdavome, kas vyksta už mūsų namo sienų. Ana Ivanovna išvis į tai nebekreipė dėmesio.

Būtent čia ir išsigydžiau nušalimo žaizdas. Iš pradžių net maniau, kad tuo visos nelaimės ir baigėsi. Gražiai neatrodė, bet tuo metu dėl to labai nesijaudinau.

Kiekvienoje vietoje, kur apsistodavau, atsirasdavo savų prieščių, kodėl galėdavau likti ne ilgiau kaip vieną du mėnesius. Kaimynams mane paprastai pristatydavo kaip giminaitę, atvažiavusią į Rygą kokiais nors reikalais. Kol dar pūliavo nušalusios kojos, labai įtikinamas pagrindimas buvo būtinybė kreiptis į Rygos gydytojus. Bet svečiavimasis negalėjo užtrukti pernelyg ilgai, ir leisdavausi toliau. Taip iš Anos Ivanovnos, kur jaučiausi gerai, buvau priversta išeiti, o netrukus ji mirė.

Taip sutapo, kad beveik visą likusį laiką, kol vokiečiai paliko Rygą, praleidau Uždauguvyje, kurio anksčiau išvis nepažinojau. Iš Anos Ivanovnos tiesiu keliu, taip sakant, iš rankų į rankas, patekau į rusų sentikių Levitinų šeimą Torniakalnyje, į vėl man visiškai nežinomas, kitokias sąlygas. Sukrypusi, sena dviaukštė medinė trobelė su daržovių lysvėmis, triušų narvais ir malkų stirtomis kieme. Sentikiai iš kartos į kartą gyveno Latvijoje jau nuo Jekaterinos laikų, nes stačiatikių bažnyčia, būdama nepakanti religiniams nukrypimams, juos itin persekiojo. Prieglaudą jie rado Baltijos provincijose, kuriose nedominavo stačiatikystė ir viešpatavo kitos – Baltijos vokiečių įvestos taisyklės.

Levitinų šeima pasirodė unikali todėl, kad žmona buvo žydė, prieš ištekėdama, žinoma, pakeitė tikėjimą, pasikrikštijo ir priėmė Marijos vardą. Dabar Marija Borisovna buvo tokia pat ištikima sentikė, kaip ir visa šeima. Iš pradžių abiem šeimoms tai buvo nepaprastai dramatiškas įvykis, kuris iš tikrųjų niekada nebuvo įveiktas, net tad, kai buvo praėję daug metų ir Levitinai augino du vaikus. Jie buvo laimingi, nors gyveno kukliai. Su dideliu susijaudinimu prisimenu jų meilę ir savitarpio prisirišimą. Vyras – stotingas, išvaizdus vyriškis, iš tikrųjų religingas, bet fanatas, dirbo stogdengiu. Jis laikėsi visų sentikių ritualų ir

potvarkių, vakarais imdavo pajuodusias knygas ir skaitydavo man sunkiai išverčiamus tekstus. Marija ištekėjo labai jauna, ir mano laikais abu kartu gyveno jau daugiau nei dvylika metų. Vaikai, gimę vėlai, dar buvo maži. Jie buvo gimę prieš karą, pačiu laiku, nes dėl hitlerininkų įvesto rasistinio įstatymo Marija Borisovna buvo sterilizuota, kad vyrui leistų gyventi su ja. Sentikių bendrija žinojo Marijos žydišką kilmę, tačiau niekas į tai nekreipė dėmesio. Ir ji pati, atrodo, buvo visiškai įaugusi į šią aplinką.

Ryšciausias buitinis prisiminimas iš Levitinų šeimoje praleisto laiko yra tai, kad čia išmokau siūti, be to, ne kokią nors prijuostę ar naktinius marškinius, o vaikišką žieminį paltą. Per karą paprastas stogdengys nieko negalėjo nusipirkti, todėl ardydavome ir persiūdavome tai, kas buvo namuose. Moteriškės igudo taip panaudoti seną medžiagą, kad išeidavo net labai prašmatnūs nauji drabužiai.

Man davė avietinės spalvos pliušinę užuolaidą ir pilkos vatos, skirtos langams apšiltinti žiemą. Pamušalui Marija atidavė sunešiotą pilką šilko palaidinukę. Laiko užteko, nuodugniai ištyriau kažkokį jau pasiūtą paltą ir ėmiausi darbo. Pirmiausia padariau vataliną, paskleisdama ir prisiūdama prie palaidinės gabalų pilką vatą, vėliau žingsnis po žingsnio atlikau visa kita. Marija siuvimu neužsiėmė, be to, neturėjo siuvamosios mašinos, todėl viską smulkiais mašiniais dygsniais siuvau rankomis.

Viską vainikavo vieno suvalgyto triušio kailiukas, pilkas su baltu, kurį panaudojau apykaklei ir vadinamajai muftai, į kurią sukišamos rankos. Paltukas išėjo labai gražus, trejų ar ketverių metų Lialia su juo atrodė kaip lėlytė. Tai ir vėl buvo atvejis, kai nepaprastai didžiavausi savo padarytu darbu. Taip pat laiminga ir patenkinta, kad išmokau dar vieną profesiją. Visos nelaimės ir pasaulinis karas užsimiršo, kol kūriau savo meno kūrinį. Be to, galėjau kažkuo atsilyginti žmonėms, kurie su manimi dalinasi duonos kąsniu ir pastoge. Vėliau daug ką pasisiuvau ir sau, ir vaikui, ir viską – tiktai rankomis. Dirbti su mašina net nesu bandžiusi.

Pas Levitinus taip pat daug mezgiau iš išardytų siūlų. To išmokau jau vokiečių mokykloje per rankdarbių pamokas, tačiau anksčiau neturėjau didelio poreikio pritaikyti šį gebėjimą. Dabar man tai pravertė ir pats užsiėmimas labai patiko. Išardyti seni mezziniai virsdavo margais kamuoliais, iš kurių kombinuodavau įvairius reikalingus daiktus – nuo striukės ir pirštinių iki megztų lėlių pasišiaušusiais plaukais.

Levitinų trijų kambarėlių medinio namelio viršutiniame aukšte gyvenome ankštai, bet labai draugiškai, maloniai ir net linksmai dėka vaikų ir Marijos charakterio. Didžiausia buitinė problema buvo triušių skerdimas. Čia jau negalėjau dalyvauti nė už ką. Tačiau reikia pripažinti, kad istoriniame kontekste šitie mano išgyvenimai atrodė gana juokingi. Apatinio aukšto gyventojai nebuvo smalsūs, į svetimus reikalus nosies nekišo, tad jų nebuvo ko bijoti. Marija, man atrodo, išvis negalvojo apie tai, kad galėtų papulti; padėti žmogui jai atrodė kažkas natūralaus ir savaime suprantamo. Dažnai pagalvoju, kad man pasisekė sutikti tokius puikius žmones.

Deja, vėliau Levitinus užgriuvo įvairios nelaimės. Vyras nukrito nuo apledėjusio stogo, tapo invalidu ir pradėjo savo problemas skandinti alkoholyje. Taip pat sūnus, mano laikais mažas, malonus mokinukas, per nelaimę smarkiai susimušė galvą ir negalavo. Sovietų laikais, per pokario dešimtmetį, visi trys, taip pat Marija, vienas po kito mirė. Liko tiktai dukra Benita – mažoji Lialia, su kuria retkarčiais susitikdavau, kai ji jau buvo jauna moteris.

Vienintelė, kuri mane pas Levitinus retsykiais aplankydavo, buvo Emilija. Ji galėdavo šį tą papasakoti ir apie pažįstamus, kurie slapstėsi, – gydytojus Vigdorčiką, Goldbergą, Šeferius ir kitus. Vieną dieną Emilija pranešė, kad surado man naują prieglobstį. Vėliau jų buvo net du – abu nuosavuose namuose čia pat, Toriakalnyje, pačiame miesto pakraštyje, netoli vienas kito. Namai priklausė dviem Rygoje gerai žinomoms, gerbiamoms šeimoms. Jos mane mielai priėmė. Ypač dėl to, kad ir vieniems, ir kitiems

mano tėvų pavardė nebuvo svetima. Iš pradžių patekau pas ponią Melnikovą Zaleniekių gatvėje, kuri tuo metu dar buvo paprastas kaimo kelias, vedantis į Ebelmuižą. Jo abiejose pusėse tęsėsi platūs sodai su nedideliais nuosavais nameliais. Iš tiesų tylus užkampis, vieninteliai artimi kaimynai – Strautmanių šeima, tvarkingi žmonės, kurių bijoti nereikėjo. Prisimenu, kaip po jų sodą lakstė mažasis Ivarėlis, būsimasis architektas.

Mano tėvai Melnikovus pažinojo, aš asmeniškai tuo metu dar ne, nes tai jau buvo kita karta. Bet kas jie tokie, žinojau. Pats Piotras Melnikovas, Piotras Ivanovičius, jau buvo miręs – visai neseniai, 1941-aisiais. Tai buvo žymus operos režisierius. Kilęs iš garsios šeimos, jo tėvui Ivanui Melnikovui, garsiam basbaritonui, operų partijas rašė jo draugas Musorgskis ir kiti Galingojo sambūrio kompozitoriai. Sūnus su scena buvo susijęs nuo pirmų gyvenimo žingsnių ir liko jai ištikimas. Iki trečiojo dešimtmečio pradžios dirbo Maskvoje ir Peterburgo Marijos teatre, vėliau emigravo ir paskutinį savo gyvenimo etapą – beveik du dešimtmečius – paskyrė režisūrai Latvijos nacionalinėje operoje.

Piotro Melnikovo artimiausias draugas buvo Fiodoras Šaliapinas. Įsitvirtinus sovietų valdžiai, abu nusprendė palikti Rusiją. Didysis dainininkas galų gale apsisusto Vakarų Europoje, Paryžiuje, o režisierius su ponia Marija Aleksandrovna liko Rygoje. Kai 1943-ųjų ankstyvą pavasarį pasirodžiau Melnikovų namuose, ten gyveno tiktai Marija Aleksandrovna su dukra ir Stepanida Dmitrijevna Makar. Stepanidos negalėjai vadinti namų darbininke, nors ji ir atlikdavo visus darbus namuose ir darže. Ji buvo lyg šeimos narys.

Ir ponios Melnikovos gyvenimo kelias nebuvo paprastas. Kilusi iš inteligentiškos ir turtingos maskviečių Kriukovų šeimos, pirmąkart ištekėjo už įtakingo bankininko, su kuriuo susilaukė trijų dukterų. Tačiau širdimi ir siela ji gyveno tiktai teatro ir muzikos pasaulyje. Revoliucijų ir sumaišties laikais ji išsiskyrė ir ištekėjo už Piotro Melnikovo. Marija Aleksandrovna turėjo vyresnę seserį Pjeretą, kurios tikrasis vardas buvo senas,

randamas stačiatikių kalendoriuje, Peripetuja, bet ji jo nekenė. Jos vyras buvo žinomas Maskvos dailės teatro aktorius, Stanislavskio draugas Vasilijus Lužskis, kuris vėliau gavo SSRS liaudies artisto titulą su visomis privilegijomis ir lengvatomis. Net į jo žmonos abejotiną kilmę žiūrėjo pro pirštus. Todėl Marijos Aleksandrovnos sesuo vienintelė iš giminės ramiai gyveno Maskvos centre ir net galėjo išlaikyti nenacionalizuotą nuosavą namą Arbate, pačiame miesto centre. Jį aktoriui ir jo sužadėtinai dvidešimtojo amžiaus pradžioje buvo padovanojęs žmonos tėvas. Po karo ten svečiavausi – nuostabi senojo pasaulio salelė, kurios iš gatvės pusės nebuvo galima pastebėti, nes ji buvo dideliame kieme ketvirtajame dešimtmetyje pastatytų pilkų daugiaaukščių namų apsuptyje. Graži dviejų aukštų itališko stiliaus vila su mažu sodeliu ir fontanu. Pirmasis aukštas buvo išnuomotas užsienio diplomatų šeimai, pati ponija gyveno antrajame aukšte, kuris priminė muziejų.

Skubiai kartu su antruoju vyru palikdama sovietų Rusiją Marija Aleksandrovna negalėjo pasiimti vaikų iš pirmosios santuokos. To jai neleido. Ji tikėjosi tai padaryti vėliau, jau kaip Latvijos pilietė, tačiau nepasisėkė, ir ilgas dvidešimt metų ji savo dukterų nematė, tiktai susirašinėjo.

Vienintelė Melnikovų bendra dukra, gimusi keturiasdešimt penkerių metų motinai, nelaimėi, sirgo Dauno sindromu, kaip tuomet vadino – buvo mongoloidinė. Kai pas juos apsigyvenau, mergina buvo maždaug dvidešimties metų, miela ir draugiška, tačiau geriausiu atveju aštuonerių metų vaiko išsivystymo lygio. Sodas buvo jos valstybė, iš kurios ji neišeidavo.

Stepanida Dmitrijevna, kaip ir ponija Melnikova, buvo našlė, Peterburgo rusė. Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, dirbdama pardavėja avalynės parduotuvėje, ji įsimylėjo vieną išvaizdų pirkėją ir už jo ištekėjo. Tai buvo latvis, pavarde Makaras, ir kartu su juo latvių repatriacijos metu Stepanida trečiojo dešimtmečio pradžioje atvyko į Latviją. Čia vyro tėvams priklausė solidūs namai ir ūkis. Stepanida gerai kalbėjo latviškai. Vyras

mirė palyginti anksti, taip pat ir vyro sūnus iš pirmosios santuokos, kuri užaugino Stepanida, neišgyveno, jaunas mirė nuo džiovos. Taip ji liko viena. Ūkį paveldėjo vyro brolis, o ji išėjo dirbti samdomo darbo.

Abi moterys su ligota dukra gyveno kaip viena šeima. Stepanida šeimininkavo, nes Masana – taip vadino ponią Melnikovą – apie ūkio darbus neturėjo jokio supratimo. Stepanida ir manęs jaudinančiai gailėjosi ir rūpinosi. Masanai, jaunystėje buvusiai gražuolei, apie ką liudijo fotografijos, jau buvo gerokai per šešiasdešimt. Po vyro mirties ji dėl sergančios dukters retai palikdavo namus. Kartais apsilankydavo kas nors iš Operos – mirusio vyro draugai ir mokiniai. Pokalbiai su ponia Melnikova būdavo labai įdomūs, nes ji iš arti pažino ikirevoliucinės Maskvos meno, ypač teatro, pasaulį, pasakojo apie Maskvos dailės teatrą, Stanislavskį ir Nemirovičių-Dančenką, to meto didžiulius aktorius, prie kurių priskiriamas ir jos svainis, taip pat apie *Sidabrinio laikmečio* bohemos meilės nuotykius ir beprotystes.

Aš miegodavau mažoje kamaroje už sandėliuko ir virtuvės. Ponas Melnikovas šį nedidelį – trijų kambarių, virtuvės ir kambaros – medinį namą su erdviu, net labai erdviu apleistu sodu buvo įsigijęs prieš pat užeinant sovietų valdžiai. Pats Piotras Ivanovičius puoselėjo didelius perstatymo ir įrengimo planus, tačiau jie, žinoma, iširo ir viskas liko kaip buvę. Vis dėlto namas nebuvo nacionalizuotas. Man labai patiko šitas į parką panašus sodas su plačia veja, dideliais, išsiakojusiais kaštonais ir lazdynais, su krūmais, kurie smalsioms akims neleisdavo pamatyti ko nors iš gyventojų gyvenimo. O aš po ilgo laiko galėjau mėgautis pavasario ir vasaros saule, gulėti ant žalios žolės ir stebėti dangų.

Kitas mano prieglobstis buvo visai arti. Reikėjo tiktai truputį pabėgėti Zaleniekų gatve, tada – per Jelgavos plentą (Vienibas gatvę) ir jau buvau Atgazenės gatvėje 8, pas Šimanus. Šiuose abiejuose namuose, pagal reikalą keičiant vieną kitu, praleidau maždaug pusantrų metų – iki 1944-ųjų liepos pabaigos.

PAULIUS ŠIMANAS

BALTIJOS vokietis Paulius Šimanas buvo viena didžiausių ir reikšmingiausių asmenybių, su kuria man gyvenime teko artimai susidurti. Jis atliko esminį vaidmenį mano pasaulėžiūros ir įvykių suvokimo formavime laikotarpiu, kai visi ankstesni esteliniai ir intelektualiniai atskaitos taškai buvo prarasti. Netikėta likimo dovana buvo tai, kad radau prieglobstį pas šį žmogų, kuris tapo mano mokytoju ir draugu. Paulius Šimanas buvo Europos istorijos procesų protagonistas, politinio teatro vieša figūra, bet apie jo veiklą iš tikrųjų nieko nežinojau. Viską sužinojau tada, kai Šimanai priėmė mane į savo namus ir *Herr Doktor*, kaip jį mėgo vadinti, man diktavo savo prisiminimus.

Paulius Šimanas Latvijoje yra unikali asmenybė, apie kurią nutylėta dešimtmečius, nes nebuvo priimtinas nė vienam iš dvidešimtojo amžiaus autoritarinių ir totalitarinių režimų, viešpatavusių mūsų žemėje. Publikacijos apie jį Latvijoje pasirodė tiktai 1990 metais, atgavus nepriklausomybę. 2000-ųjų rugsėjį Rygoje įvyko Šimanui skirta tarptautinė mokslinė konferencija ir pasirodė vertinga publikacija – 1933–1940 metais Vienos ir kitoje užsienio spaudoje publikuotų ir Latvijoje beveik nežinomų raštų rinkinys.

Negalima kalbėti apie Latvijos Respublikos kūrimąsi ir valstybingumo įtvirtinimą trečiajame dešimtmetyje ir dar ketvirtojo dešimtmečio pradžioje nepaminint Pauliaus Šimano pavardės. Jis buvo ir Konstitucinio susirinkimo delegatas, ir visų keturių pirmosios respublikos Saiemų deputatas, kuriant Konstituciją jo indėlis labai reikšmingas. 1927-aisiais Šimanui net siūlė suformuoti Latvijos vyriausybę, bet jis atsisakė. 1929-aisiais paskyrė

Latvijos atstovu Tautų Sąjungoje. Apdovanotas Trijų žvaigždžių ordinu. 1994-ųjų birželį, lygiai po penkiasdešimties metų nuo jo mirties, Rygoje, Herderio aikštėje, atidengta Pauliui Šimanui skirta atminimo lenta.

Tuo metu, kai palankus likimas mane suvedė su Šimanu, jam buvo 67 metai. Dėl istorinių aplinkybių ir ligos aktyvus politinis gyvenimas buvo pasibaigęs, ir jis žmonių sąmonėje pamažu darėsi istoriniu personažu. Todėl savo prisiminimuose negaliu apsieiti be biografinės informacijos, kurią gavau bendraudama su šiuo įžymiu žmogumi.

Paulius Šimanas gimė 1876-aisiais Jelgavoje, Baltijos vokiečio juristo Juliano Šimano šeimoje. Vėliau jis Saeimoje vadovavo Baltijos vokiečių Nacionalinio komiteto frakcijai. Jau caro laikais, pradėdamas 1907-aisiais, buvo įtakingo Baltijos vokiečių laikraščio *Rigasche Rundschau* darbuotojas, o vėliau vyriausiasis redaktorius. Po pertraukos 1919-aisiais sugrįžęs į Rygą, vėl ėjo šias pareigas, kuriose išbuvo iki 1933-ųjų; tarp Baltijos baronų ir miesto aukštuomenės palikuonių jį visada laikė balta varna arba, teisingiau, juoda avimi todėl, kad aktyviai palaikė latvių nepriklausomybės idėją, išduodamas savo tautos brolių interesus. Pagal profesiją Šimanas buvo juristas, mokslų daktaras su puikiomis istorijos žiniomis, ryškus politikas ir žurnalistas. Visą gyvenimą jis liko liberaliu demokratu. Šimano – politiko ir sąžiningo žmogaus – autoritetas buvo didelis, jį gerbė skirtingų politinių pažiūrų šalininkai.

Paulius Šimanas gana ilgai dirbo ir už Latvijos ribų, Hitlerio laikais tapdamas vienu tarptautinio antifašistinio judėjimo vadovu. Raštuose, kalbose ir galų gale pokalbiuose su vidutiniškai politiškai išsilavinusia jauna moterimi, kokia buvau, jis visuomet kaip aksiomą pabrėždavo – Latvijos pagrindinė tauta yra latviai ir visi, kurie čia gyvena, tam turi pritarti. Bet Baltijos istorija susiformavo taip, pabrėžė Šimanas, kad ši žemė yra gimtinė ir įvairių kitų tautų grupėms, kurios čia įleidusios galias šaknis. Ir to taip pat negalima ignoruoti.

Kadangi anksčiau nebuvo skaičiusi jo raštų, pirmą kartą girdėjau teoriškai pagrįstą mintį, kurią galėjau be prieštaravimų priimti ir iš pagrindų pripažįstu ir šiandien: vietiniams reikia mokytis sugyventi vienam kitą gerbiant, tikru lojalumu palai-
kant Latvijos valstybę – savo gimtinę, latvių kalbą ir kultūrą, tuo pačiu metu pripažįstant bei puoselėjant ir kitų mažumų teisę į išsilavinimą savo kalba ir kultūrinės tradicijas. Prispapazįstu, tuo metu, kovojant su visai kitomis – lemtingomis ir egzistencinėmis grėsmėmis, nebuvo nusiteikusi gilintis į Šimano diskutuo-
tas ir vis dar aktualias koncepcijas apie, pavyzdžiui, „*anacionali-
nę valstybę*“, kultūros uždavinių nuoseklų atskyrimą nuo bendrų valstybinių ir politinių interesų ir kt.

Šimanas laikomas mažumų judėjimo teoretiku, jis šiuo klau-
simu buvo suformavęs savo teoriją, imdamas pagrindu Viduri-
nės ir Rytų Europos tautų istorinius likimus. Išaugęs tarptautinis
interesas ir fundamentalūs tyrinėjimai liudija apie Šimano pa-
siūlytos politinės sistemos aktualumą mūsų laikais. 2004-aisiais
Didžiojoje Britanijoje publikuotas britų istoriko prof. Džono Vai-
deno fundamentalus ilgametis tyrinėjimas apie Šimaną, jo idėjas
ir veiklą, kuris iki šiol nėra išverstas ir išleistas latvių kalba.

Kadangi Pauliaus Šimano plačiai žinomos pažiūros katego-
riškai nukreiptos ir prieš nacionalsocializmą bei hipertrofuotą
nacionalizmą, prieš sovietinį komunizmą, jis patyrė dvigubą
persekiojimą ir pavojus, todėl buvo priverstas keltis iš valstybės
į valstybę. Keletą mokyklos ir studijų metų jis buvo praleidęs
Vokietijoje, 1903-aisiais sugrįžo į Baltijos kraštus ir pradėjo
žurnalisto veiklą Terbate ir Taline, kurį tuo metu dar vadino Re-
veliu, o nuo 1907-ųjų – Rygoje, jau minėtame vokiečių laikraš-
tyje, su kuriuo buvo susijęs beveik visas jo tolesnis gyvenimas. Jo
pasakojimas apie Pirmąjį pasaulinį karą man atrodė tikras nuo-
tykių romanas: karininkas caro armijoje, sunkiai sužeista ranka,
kurios vos neprarado, odisėja tarp įvairių vietų, valdžių, armijų,
tarp Rusijos revoliucijos ir Baltijos tautų laipsniško savarankiš-
kumo. Galų gale paskutiniame karo etape jis pateko į Berlyną,

kur susitiko su Latvijos nepriklausomybės idėjos užtarėjais ir įgyvendintojais. Šimanas iš karto rado bendrą kalbą su jais ir pradėjo veikti kartu, nes buvo tos nuomonės, kad susidarė labai palanki situacija Latvijos valstybei įkurti. Žinoma, dėl to jis turėjo didelių konfliktų su Baltijos vokiečių bendruomene, kuriai priklausė. Kai pradėjo rengti Latvijos Respublikos Konstituciją, kurios kokybė vėliau buvo visuotinai pripažinta, Šimanas ištraukė į šį darbą kupinas entuziazmo.

Trečiajame dešimtmetyje ir iki pat ketvirtojo dešimtmečio pradžios Šimanas buvo vienas populiariausių Saeimos deputatų, vienu metu ir Rygos tarybos deputatas, jis užėmė reikšmingus postus Europos mastu. Iki 1939-ųjų Šimanas buvo 1925-aisiais Ženevoje įsteigto Europos tautybių kongreso viceprezidentas. Po Ulmanio perversmo, kurį jis pasmerkė, iš Latvijos išvažiavo į Vieną ir ten įsteigė Europos nacionalinio susitaikymo susivienijimą. Nesunku suprasti, kad Šimanas buvo laikomas ne tik tai to meto Europos tautybių judėjimo teoretiku, bet ir jo oficialiu vadovu.

Bet užtenka rikiuoti sausus faktus, tiktai norėjosi nupiešti nepaprasto žmogaus gyvenimo kelio, kurio pabaigoje likimas mane atvedė į jo namus, eskizą.

Diktuodamas savo prisiminimus jis man trumpai papasakojo apie savo žlugusią gyvenimo svajonę: Latviją suformuoti kaip demokratijos modelį, kuris galėtų būti pavyzdys kitoms valstybėms. Jis kiekvieną kartą kartojo, kad tai nebuvo utopija. Latvijoje tam buvo visos prielaidos. Deja, šiam jo gyvenimo didžiajam uždaviniui nebuvo lemta išsipildyti. Tam prieštaravo totalitarizmas Vakaruose ir Rytuose už Latvijos ribų, su tuo susiję kiti pasauliniai procesai ir įvykiai pačioje Latvijoje.

Jo politinio idealo pagrindai padėjo irti ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Kai Vokietijoje į valdžią atėjo Hitleris, jo įtaka sustiprėjo ir Baltijos vokiečių sluoksniuose. Daugiausia per

Vokietijos ambasadą Rygoje, nes, kaip jau minėjau, didelė dalis čionykštės vokiečių bendruomenės, ypač vyresnioji karta, į Hitlerį žiūrėjo gana skeptiškai ir net niekinančiai. Bet iš Saeimos Baltijos vokiečių sekcijos vadovo pareigų Šimanas turėjo išeiti, o 1933 metais pats atsisakė *Rigasche Rundschau* vyriausiojo redaktoriaus pareigų todėl, kad jam iškėlė nepriimtinas sąlygas laikraštį pritaikyti nacistinei ideologijai.

Ulmanio perversmas 1934 metais Šimanui reiškė tikrą katastrofą. Apie šį laikotarpį, mano mokyklinius metus, Šimanui turėjau daug klausimų. Supratau, kad tuo metu jo svajonė apie Latviją kaip pavyzdinę demokratinę valstybę griuvo. Nacionalizmą kaip valstybės vyraujančią ideologiją, kaip politikos motorą jis ne tik atmetė kaip archajinį ir XIX amžiuje neišgyvendintą, bet matė jame ir lemtingų pavojų valstybei bei pačių latvių vystymuisi. Jis nuo manęs neslėpė realių Latvijos parlamentinės respublikos ydų ir trūkumų – partijų rietenos, valstybės tarnautojų paperkamumas, machinacijos, vis dėlto (visiškai kaip mano tėvas!) buvo įsitikinęs, kad tai tik augimo sunkumai. Man jis sakė, kad demokratiška parlamentinė santvarka Vakarų Europoje formavosi ir įsitvirtino per šimtmečius, negalima norėti, kad pas mus viskas subręstų per kelerius metus. Tėvą prisiminiau, kai Šimanas pasakė, kad džiaugėsi matydamas, kaip latviai žingsnis po žingsnio ištiesina per šimtmečius sulinkusias nugaras, mokosi savigarbos, po truputį išsilaisvina iš kompleksų, iracionalių baimių dėl tautos identiškumo praradimo, kurie būdingi engiamų tautų kolektyvinei psichologijai. Šie kompleksai verčia kiekvienoje daugiau ar mažiau kritiškoje arba pavojingoje situacijoje klaidingai reaguoti, prarandant logiško sprendimo galimybę ir pasiduodant praeities nuoskaudų impulsams.

Aš nespėjau rimtai jo išklausinėti apie laiką Austrijoje ir 1938 metus, kai Hitleris aneksavo Austriją ir Šimanas sugrįžo į Rygą. Kad ir kaip būtų, Ulmanio valdomoje Latvijoje nereikėjo drebėti dėl gyvybės, nebuvo šiurkščios prievartos. Tačiau jis niekada negalėjo pritarti nedemokratiškam režimui su grotes-

kišku vado kultu ir siauru kultūros horizontu. Apie šį gyvenimo etapą man daugiau papasakojo jo žmona. Šimanas oficialiame visuomeniniame gyvenime nedalyvavo, be to, jį pradėjo kamuoti ligos. Taip 1939 metais, kai fiureris kvietė Baltijos vokiečius „namo į reichą“, Paulius Šimanas kategoriškai atsisakė priimti šį kvietimą. Ir žmona nebandė jo išjudinti savo abejonėmis. Kol Hitleris valdžioje, jis kojos į Vokietijos žemę nekelsias. Bet kai per Latvijos rytinę sieną pradėjo riedėti sovietų tankai, Šimanas nebeturėjo kur dėtis, jis atsidūrė spąstuose. Abiem beliko kaip sraigėms įsitraukti į kiautą tarp savo namo keturių sienų.

Šių mūsų pokalbių turinys, deja, nepateko į prisiminimų tekstą, kuris nutrūko ties Latvijos Respublikos gimimu. Mes suspėjome įforminti tik tai laikotarpį nuo 1903-ųjų iki 1919-ųjų. Išliko tik tai rankraštis apie dar vieną trumpą periodą, 1940–1941-uosius, kurią analizuoja puikiame esė. Jis nesuspėjo man to padiktuoti, vėliau vokiškame leidinyje jį iššifravo ir pridėjo prie prisiminimų.

Taip sužinojau daug naujo ir apie politinius įvykius pirmaisiais sovietiniais metais. Norisi ir tai įtraukti į šiuos atsiminimus. Šimanas pasakojo, kad pačioje sovietų invazijos pradžioje pasidavė naivioms iliuzijoms, bet tik trumpam, ir ne tik jis. Akimirką abejojo, norėjo tikėti, kad galbūt iš tikrųjų įvyks demokratiški rinkimai ir pavyks atkurti kažką panašaus į Saeimą. Kartu su kolegomis pradėjo formuoti kandidatų sąrašus, ypač sujudo buvę Saeimos deputatai. Tačiau visuotinė pagarba, kuria naudojosi Šimanas, buvo tokia didelė, kad pavojingais momentais gerai informuoti žmonės jį įspėdavo ir bolševikų, ir vėliau hitlerininkų valdymo metu. Dalis kairiųjų socialdemokratų, įvažiuojant rusų tankams, jau spėjo persidažyti raudonai ir įgyti pasitikėjimą valdžios sferose. Vis dėlto buvę kolegos iš Saeimos laikų Šimanui pašnibždėjo, kad jokių rinkimų pagal partijų sąrašus nebus. Jis iš karto suvokė situaciją ir kai šalininkai pasiūlė iškelti savo kandidatūrą žadėtuose Saeimos rinkimuose, Šimanas atsisakė. Iš tikrųjų – kandidatų sąrašai, išskyrus, žinoma, pageidaujamus

valdžiai, akimirksniu virto areštuojamų ir sušaudomų asmenų sąrašais. Pavojinga situacija susidarė ir beveik po metų. Šimanui palankūs žmonės prieš birželio 14-ąją slapta išpėjo, kad kelias dienas nebūtų namuose, tyliai pagyventų kur nors kitur. Nors Šimanas jau buvo toks ligotas, kad beveik nepalikdavo savo kambario, paklausė. Čekistai iš tikrųjų atvažiavo ir, jei nebūtų išpėjimo, jo gyvenimas būtų baigęsis Sibire arba tikriausiai pakeliui į ten.

Iš karto po to įsiveržė hitlerininkai. Jeigu Latvijoje tuo metu buvo kokia nors *persona non grata*, tai Paulius Šimanas buvo vienas pirmųjų. Europoje daugiau nebebuvo šalies, į kurią galėjo bėgti, be to, nuvargintas ligų jis visiškai nepajėgė slapstytis, jam buvo reikalinga nuolatinė gydytojo priežiūra. Ponia Lota manė, kad būtent ši negalia jį tam tikra prasme ir gelbsti, nes nebe-galėjo būti pavojingas. Jis man pašnibždėjo, kad žmonos artimas giminaitis užima aukštas pareigas gebitskomisariate Rygoje ir jam visiškai nereikia, kad *giminių betvarkė* iškiltų į viešumą. *Herr Doktor* juokėsi, kad sūnėnas savo ranką su lietsargiu laiko virš jų namo. Taip Šimano nelietė. Bet tam tikra prasme tai buvo namų areštas. Jis žinojo, kad tikrinama jo korespondencija, galbūt ir kai kurie telefono pokalbiai. Iš namų išeidavo labai retai, tik kai važiuodavo pas kokį gydytoją. Paprastai namų gydytojas atvykdavo pats. Vis dėlto artimesni draugai ir pažįstami retsy-kiais aplankydavo Šimaną. Visos šios aplinkybės buvo palankios persekiojamam žmogui slėptis nuosavame name už tankios sodo tvoros.

Maždaug tokia buvo situacija, kai Emilija atlydėjo mane į Šimano namus. Jo vardas man nebuvo svetimas, tėvas jį pažinojo asmeniškai, nors ir nelabai artimai. Daugiau asmeninių detalių buvau girdėjusi iš gydytojo Šenfeldo, kuris iš tikrųjų draugiškai bendravo su Torniakalno kaimynu. Žinoma, Šimanui buvau tik-tai jauna, į pavojų patekusi žydė, kuriai jis buvo mielai pasiruo-šęs padėti. Tačiau mano savimeilę labai glostė tai, kad jis galan-tiškai tvirtino, jog esu intelektualia prasme subrendęs žmogus,

apsiskaitęs ir įgijęs labai daug žinių, be to, juokdamasis sakė, kad jo ligos pasitraukia, kai tik arti pasirodo daili, jauna moteris. Taip mes krėtėme išdaigas ir juokėmės, mums nė akimirką nebūdavo nuobodu. Tuo metu Šimanas mažai besikėlė net iš lovos. Jis sunkiai sirgo dviem ligomis, kurių gydymas trukdė vienas kitam, būtent – plaučių tuberkulioze ir diabetu.

Savo namuose jis gyveno su žmona Šarlota, vadinama *Frau Lotte*. Ji buvo bavarė, profesionali aktorė, vaidinusi įvairiose vokiečių scenose ir įvairiuose žanruose – ir lengvajame, ir dramatiškajame. Dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą atvažiavusi gastrolių į Rygą, čia susipažino ir 1914 metų pradžioje ištekėjo už Šimano, bet vėliau jokiam teatre nebevaidino. Nors Rygoje veikė geras vokiečių teatras, Šimano, *Rigasche Rundschau* vyriausiojo redaktoriaus ir žinomo visuomenės veikėjo, poniai lipti į sceną iš tikrųjų nebebuvo laiko.

Ponia Lota buvo gerokai jaunesnė už vyrą, kurį pažinau kaip ligotą senuką. Ji buvo labai gyvybinga, temperamentinga, žavi moteris. Nesentimentali ir dalykiška, tačiau tuo pačiu metu suprantanti ir atjaučianti, turinti puikų humoro jausmą. Jos buvimas suteikdavo namams žaižaruojančio bohemiško lengvumo. Sutuoktiniai buvo nepaprastai skirtingi, nors Šimanas ir pasakojė, kad jaunystėje jam patikusi bohema ir linksmas gyvenimas, jis žavėdavosi gražiomis damomis, susidomėjęs jomis nedingo visą gyvenimą. Tačiau pirmiausia tai buvo visuomeniškai orientuotas rimtas žmogus, intelektualas, mąstytojas.

Tuo metu jau ir ponia Lota nebuvo jauna, gerokai per penkiasdešimt, bet tiek metų jai niekas neduodavo. Šimanų santuokoje buvo metas, kai ponia Lota paliko vyrą ir ištekėjo už vieno barono, bet po dvejų metų baroną metė ir vėl ištekėjo už Šimano. Mano laikais ji turėjo stabilų namų draugą ir gerbėją – trisdešimtmetį Eiženą, atrodo, kažkokios draugės brolių, kurį ponia Lota visaip išnaudojo. Eiženas buvo pusiau vokietis arba suvokietėjęs latvis, dailus ir malonus, atrodė jaunesnis pagal metus. Niekur nedirbo, mano supratimu, žavus dykaduonis, šiek tiek padėdavo

namuose, taip pat sodininkui ponui Freimaniui, kuris gyveno kaimynystėje. Jis lydėdavo ponią Lotą į Operą. Bendraujant malonus ir geraširdis ir, kas svarbiausia, visiškai patikimas žmogus. Ligos nuvargintas Šimanas buvo patenkintas, kad žmona nėra priversta atsisakyti dėl jo pramogų. Jo mintis užėmė kitos problemos, buities detales jis priėmė su olimpiniu ramybe. Abu sutuoktiniai vienas kitą širdingai mylėjo. Ponia Lota vyru žavėjosi, jaudinančiai juo rūpinosi ir dienomis, kai jis jautėsi žvalesnis, organizuodavo jam mažas smagias šventes, kuriose kartais tekdavo dalyvauti ir man. Šita gyvenimo tvarka sugrąžino prisiminimus apie mano šeimos ankstesnįjį gyvenimą – intelektualinės įtampos ir gyvenimo džiaugsmo junginį.

Tarp mūsų su ponija Lota susiformavo nuostabūs santykiai. Ji buvo linksmuolė, lengvabūdiška, bet ne banali. Ji šaipėsi iš visko ir visų, pradėdant Hitleriu ir baigiant fiurerio vietininkais Rygoje, iš latvių bendruomenės *grietinėlės*, kurią ji labai gerai pažinojo, nes dažnai būdavo kviečiama, o retkarčiais ir apsilankydavo jų susiėjimuose. Parėjusi ponija Lota mus linksmindavo naujausiomis okupacijai lojalios bendruomenės paskalomis – koks vokiečių karininkas yra kurios latvių damos meilužis, kokios brangenybės padovanotos vienai ar kitai Operos primadonai. Elegantiški vokiečių karininkai, kuriems netrūko ir kare įgytų trofėjų dovanoms, buvo išsvajoti įvairių sluoksnių moterų meilužiai.

Ponia Lota taip pat pasakojo, kad ne viena latvių šeima ieško vokiečių protėvių, kad galėtų jausti nors kokį pranašumą prieš kitus tautos brolius. Nors sovietų represijos nušlavė didelę dalį vietinio elito, daugelis išsigelbėjo ir dabar bendradarbiaudami su okupacinės valdžios vyrais spindėjo savo uždarame rate, apie kurį kiti Latvijos gyventojai vokiečių okupacijos metu beveik nieko nežinojo. Ponios Lotos dėka man, slapstantis giliame po grindyje, kaip nematomam žmogui buvo leista pažvelgti į šiuos užkulisius. Vis dėlto šias marginalijas laikau greičiau medžiaga Satirikonui negu istorine informacija. Pats Šimanas šitų plepalų

negalėjo pakęsti. Besmegenių (*hirnlos*, sakydavo jis) išskaičiavimas yra geismas, veidmainystė arba pavojingas savęs apgaudinėjimas, jau nekalbant apie žmoniškumo atrofiją, visa tai nenusipelno net ironiškos šypsenos. Kartėlis ir nusivylimas anksčiau pažįstama bendruomene pasireiškė retais, labai retais negailestingų žodžių ir sprendimų protrūkiais.

Visur kitur gyvenimas tarp Šimanų namo sienų tekėjo taip, lyg okupacinė valdžia už jų neegzistuoūtų. Ją paprasčiausiai paniekinamai ignoravome. Su manimi elgėsi kaip su paprasta miela viešnia. Šeimos nebeturėjau, bet vėl buvau patekusi į sau giminingą dvasinę aplinką.

Gyvenimo centru man, be abejo, tapo Paulius Šimanas. Laimė, kad iš karto radome bendrą kalbą ir net bendrą veiklos dirvą. Šimanas, žinoma, puikiai suprato savo padėtį, savo amžių, ligas ir visą bendrą situaciją. Jis žinojo, kad jam gyventi liko nedaug. Tačiau pradėjo dar vieną didelį darbą – viso gyvenimo milžiniškos patirties apibendrinimą, memuarus, kurie liktų būsimų kartų apmąstymams. Deja, jis buvo toks paliegęs, kad sunkiai begalėjo vieną kitą valandą per dieną išsėdėti prie stalo, o parašyti didelę knygą fizinių jėgų nebeužteko. Bet, kaip jis man prisipažino, svetimo, abejoingo žmogaus pagalbininku nepakęstų.

Likimas Šimanui nelauktai atsiuntė sekretorę, visiškai tinkančią jo tikslams. Be galo džiaugiausi, kad galiu būti naudinga. Be to, ne patalpų valymu arba drabužių siuvimu ir lopymu – didžiavausi ir tuo – bet atlikdama atitinkantį mano smalsumą, netikėtai patrauklų darbą.

Dirbome antrojo aukšto kambaryje, kuris Šimanui buvo kartu ir kabinetas, ir miegamasis. Dažniausiai jis išsitiesdavo lovoje, aš įsitaisydavau prie rašomojo stalo ir, kadangi diktofono nebuvo, pasakojimą užrašydavau ranka, o vėliau perspausdindavau rašomąja mašinėle. Ja naudotis buvau išmokusi dar savo namuose. *Herr Doktor*, taupydamas jėgas, kalbėjo iš lėto, dažnai tekstą būdavo jau taip apgalvojęs ar net užsirašęs, tad iš karto galėjau rašyti mašinėle.

Savo gyvenimą jis pradėjo kedenti iš pat pradžių, nuo vaikystės Jelgavoje, tada perėjo prie linksmų ir lengvabūdiškų studentavimo metų ir jauno žurnalisto kelių Revelyje. Visa tai buvo nepaprastai įdomu. Šimanas visada domėjosi politika, taip pat visada laikėsi arti teatro žmonių pasaulio. Ir tada užėjo Pirmas pasaulinis karas, Vokietijoje praleistas laikas, susitikimas su Latvijos nepriklausomybės šalininkais. Idėjų, politinių pažiūrų susidūrimai. Pagaliau kiekvienas besidomintis, mokantis vokiečių kalbą tai gali pats perskaityti knygoje. Per beveik pusantrų metų, kuriuos praleidau pas Šimanus, būtent – iki jo mirties, jis man spėjo padiktuoti savo gyvenimą maždaug iki 1919-ųjų, įskaitant ir Latvijos valstybės įkūrimą.

Mūsų darbe, žinoma, pasitaikydavo periodiškų pertraukų, kai gyvendavau pas ponią Melnikovą. Pas Šimanus kartais atvažiuodavo giminių: pas ponią Lotą – iš Bavarijos, atrodo, taip pat Šimano dėdės Teodoro šeimos nariai. Šitas dėdė, žinomas konservatyvus istorikas, buvo apsigyvenęs Vokietijoje XIX amžiaus pabaigoje ir, kaip juokėsi brolio sūnus, palaipsniui suvokietėjęs. Baltijos vokiečiai išvis labai pabrėždavo savo skirtingumą nuo *Reichsdeutsche* – vokiečių, gyvenančių pačioje Vokietijoje, jau vaikystėje pastebėjau net išdidumo niuansą, tam tikrą snobizmą.

Kai tik namuose pasirodydavo kitų žmonių, aš turėdavau dingti – eidavau per Jelgavos plentą pas Melnikovus. Jei kelioms valandoms užeidavo kaimynai, likdavau viršuje, o Šimanas nusi-leisdavo pas juos į svetainę arba šiltuoju metu į verandą.

Be Šimano kažin ar būčiau įsigilinsi į nepriklausomos Latvijos Respublikos kūrimosi laikotarpį, įgavusi supratimą apie tų metų žmones, jų idėjas, tarpusavio santykius. Kiekvienas juk turėjo savo požiūrį į tai, kokia turi būti jauna valstybė. Ir ar išvis ji nebuvo utopija? Šį laikotarpį pamačiau protingo, akylo liudininko, rėmėjo ir įvykių dalyvio akimis. Šimanas jautė, kad nepavyks papasakoti visų prisiminimų, tačiau, išskyrus atskiras truputį ironiškas pastabas, vengė pokalbiuose su manimi sustoti prie šių nuojautų.

Ne tik užrašinėju Pauliaus Šimano pasakojimus, bet dažnai mūsų darbas virsdavo dviejų nelygiaverčių partnerių dialogu. Šimanui net patiko, jei klausinėdavau, norėdama sužinoti daugiau arba išreikšdavau savo mintis. Pasakodamas jis taip pat suformavo ir patvirtino daugelį mano išvadų ir sprendimų, kuriuos buvau gavusi namie arba suvokiau pati skaitydama knygas. Šimano patvirtinimas man buvo labai svarbus, nes supratau, kad galvoju ir elgiuosi nuovokiai. Svarbiausia išvada net ir pačiomis tragiškiausiomis gyvenimo akimirkomis – negalima leisti aplinkybėms valdyti, reikia išsaugoti savo suverenumą, dvasinę laisvę. Ir Šimanui tuo metu labai lengva nebuvo, iš esmės jis buvo įvartytas į kampa, bet gyveno ir elgėsi taip, kaip liepė savigarba, gyvenimo suvokimas ir įsitikinimai. Savo principų Šimanas niekada neatsisakė.

Paulius Šimanas visada pabrėždavo, kad yra *tiktai demokratas ir liberalas*, tačiau su buvusiais socialdemokratų deputatais Saeimoje išlaikė gerus santykius visus Ulmanio valdymo metus ir per abi okupacijas iki pat gyvenimo pabaigos. Diskusijos, požiūrio nesutapimas jų, matyt, nesugriovė. Mano laikais pas Šimaną kartais svečiuodavosi Paulius ir Klara Kalniniai, Feliksas Cielenas ir kiti. Jie ateidavo ir norėdami įtraukti Šimaną į kokią nors visuomeninę veiklą, ir norėdami išgirsti jo mintis įvairiais klausimais. Žinoma, jų nesutikdavau, nes tykiaai tupėjau viršutiniame aukšte, tačiau paprastai būdavau pirmoji, su kuria Šimanas dalindavosi įspūdžiais apie ką tik įvykusį pokalbį, dažnai būdamas susijaudinęs ir pasipiktinęs. Ypač ryškiai prisimenu du atvejus.

Pas jį į svečius atėjo du kažkokie nežinomi latviai. Kai svečiai išėjo, girdėjau, kaip Šimanas piktaai murmėdamas ir bambėdamas sunkiai lipa laiptais į viršų. Svečiai su entuziazmu pasakojo apie neseniai sukurtą latvių legioną. Dabar bus galima kariauti prieš Staliną ir atkurti laisvą Latviją. „Šitie žmonės arba idiotai, arba užburti!“ – plūdosi Šimanas. Iš jaunų vaikinių negalima reikalauti, kad jie suvoktų situaciją. Jiems įteigė, kad tai patriotinė pareiga, kad kovos už savo tėvynę, ir jie tuo patikėjo. Bet jei tai

kalba suaugę žmonės, turintys politinės patirties, tai esą absurdas, neatsakingumas, net egoistiška piktadarystė prieš savo tautos jaunimą. Tie vyrai arba akli, arba nenori žiūrėti teisybei į akis. „Negalima velnio išvyti šėtonu!“ (*Man kann den Teufel nicht mit dem Beelzebul austreiben* – sena vokiečių patarlė). Hitleriui nereikalinga jokia Latvija, tiktai patrankų mėsa. Be to, aišku, kad Vokietija galų gale bus sumušta, todėl šiame žaidime viskas beprotiškai statoma ant pralaimėtos kortos. O sumokės vaikinai. Šiame žaidime galima tiktai susilaikyti išsaugant protą ir garbę, šiose varžybose Latvija savo žirgo neturi. Tragiška tiesa.

Antrą kartą jį liūdną ir susijaudinusį mačiau, kai atvyko nedidelė delegacija, tarp jų – keletas buvusių kadaise Saeimoje atstovaujamo partijų deputatų. Jeigu neklystu, taip pat Feliksas Cielenas ir Paulius Kalninis. Jų, žinoma, nemačiau ir Latvijos Centrinės tarybos deklaracijos taip ir nesu skaičiusi, žinau tiktai iš Šimano pasakojimo. Vėliau sovietinio saugumo įstaigos mane du kartus tardė apie šią deklaraciją, bet tikriausiai suprato, kad iš tikrųjų nieko rimto apie ją nežinau.

Išlydėjęs svečius jis į kambarį sugrįžo labai niūrus. Nieko nepasirašė. Tai esanti eilinė utopija, visiškai iliuzorinis projektas, kilniadvasiškos svajonės, *Wunschdenken*, kad šiuo momentu, kai Hitleris išsekintas, Latvija galėtų gauti autonomiją, kuri būtų lyg nepriklausomybės uvertiūra. „Jeigu mes, Latvijoje gerbiami žmonės, pasirašysime tokią ant smėlio pastatytą deklaraciją, apgausime tautą, paskatinsime neprotingai avantiūristiškai veiklai, nepateisinamoms žmonių aukoms. Dabar ne 1918-ieji, anglių laivynas negali atsirasti Baltijos jūroje. Situacija visiškai kitokia. Ir mums nelieka nieko kita, tik vyriškai pripažinti – šiuo metu Latvijos padėtis tragiška. Palyginama tiktai su pato situacija šachmatuose. Beviltiška situacija nepriklausomybei atkurti.“

Pauliaus Šimano įsitikinimas, kurį jis man išsakė, buvo toks, kad Latviją, Baltijos šalis ir tam tikru mastu visą Vakarų Europą gali išgelbėti tiktai perversmas pačioje Vokietijoje, jei ten antinacistinėms jėgoms pavyktų nušalinti Hitlerį ir paimti valdžią

į savo rankas. Tada iš karto būtų galima sudaryti taiką su Vakarų valstybėmis, kol Raudonoji armija dar yra savo teisėtose ribose ir neįžengė į Latviją. Sovietų Sąjunga kaip sąjungininkė būtų priversta tam pritarti ir prisijungti prie taikos sutarties. Latvijai, visoms Baltijoms šalims, Rytų Europai būtų viltis atgauti nepriklausomybę. Jei Vokietijoje niekas nepasikeis, karas turės tęstis iki sąjungininkų pergalės, teisingos ir laukiamos pergalės, bet Stalinas nueis iki Berlyno ir niekas jo nebeprivers pasitraukti iš išlaisvintų ir tuo pačiu metu užkariautų teritorijų. Tokia paradoksali padėtis. Apie šį vienintelį vilties variantą jis kalbėjo daug kartų. Taip pat apie tai, kaip sunku normaliems žmonėms negailėstingai pripažinti, kad kito išsigelbėjimo Latvija neturi. Nei legionas, nei latvių divizija Latvijos neišgelbės. Į galvą ateina vieno seno Pirmojo pasaulinio karo veterano išmintingas pasakymas: „Abu turi teisingus priešus ir abu turi neteisingus draugus.“ Ir aš suprantu, koks kupinas paradoksų yra gyvenimas.

Šimanas turėjo labai aiškų požiūrį. Principinis sovietinio režimo pasmerkimas jam netrukdė besąlygiškai pripažinti rusų tautos didvyriškumo, gailėtis Stalino nusikaltimų išsekintos armijos milžiniškų, dažnai beprasmių žmonių aukų. Jis aukštai vertino pačios tautos teisingą kovą ginant savo tėvynę. Nors ir formaliai su Stalino vardu, kaip 1812 metais – su caro vardu lūpose. Galėjau pastebėti, kad net pokalbiai apie visa tai ligotą politiką taip vargina, kad atrodė, jis tuoj nustos kvėpuoti.

Prieš pat 1944 metų vasarą, kai sovietų armija jau stovėjo prie Latvijos rytinės sienos, Paulius Šimanas akivaizdžiai prarado jėgas. Jį ypač slėgė beviltiška Latvijos padėtis ir nepavydėtinas likimas. Daug kartų jis kartojo, kad vienintelis išsigelbėjimas dabar, paskutiniu momentu, būtų sukilimas Vokietijoje arba bent sąmokslininkų pasikėsinimas į Hitlerį. Tuo metu dar žinojau per mažai, kad galėčiau įvertinti politinę situaciją Vokietijoje. Vėliau, analizuojant atmintyje išlikusius Šimano išsireiškimus ir elgesį, manyje sustiprėjo įtarimai, kad jis galbūt turėjo kokių nors netiesioginių ryšių, kažkokios informacijos

apie Vokietijoje rengiamą pasikėsinimą į Hitlerį. Jį apėmė keistas nerimas, įtampa, mintimis nuolat grįždavo prie hipotezės apie vienintelę galimą išeitį iš susidariusios padėties. Niekada nesužinosiu, ar šie mano įtarimai turėjo realų pagrindą, ar tai tikrai fantazija.

Tuo metu, 1944-ųjų gegužę–birželį, Šimanas turėjo nuspręsti, ką daryti pačiam. Vokiečiai jau pradėjo važiuoti iš Rygos, ir ponია Lota, visokeriopai praktiška, realiai mąstanti moteris, laikėsi nuomonės, kad reikia po truputį krautis lagaminus. Ir ji, ir vyras suprato, kad, sugrįžus rusams, nė vienam čia likusiam vokiečiui nebus gerai, nesvarbu, kaltas jis ar ne. Stebėjauši Šimano teisingumu ir gebėjimu suprasti net nemėgstamą priešininką, girdėdama jį sakant: „Rusams net ypatingai priekaištauti nebus galima, turint galvoje, ką vokiečiai jiems padarė...“ Tačiau Šimanas griežtai pareiškė, kad kol Vokietijoje valdžioje bus Hitleris, kojos ten nekels. Jis nepajėgė peržengti savo principų, užbraukti pastangų, idealų, viso gyvenimo prasmės. Bėgti į Hitlerio Vokietiją jis nepajėgė, nors žmoną ragino vykti į Bavariją pas giminaičius. Bet ir ponია Lota turėjo savo principus. Ji atsisakė palikti sunkiai sergantį vyrą ir viena į Bavariją nevažiavo.

Šiuo savo šeimai tokiu sudėtingu momentu Šimanas vis dėlto nerimavo ir dėl manęs. „Kleine Frau, – sakė jis (taip jis mane juokais vadindavo – mažąja moterimi), – jūs bent turite pasirinkimą. Palyginti su tikrąja mirtimi, sovietų armija, žinoma, mažesnė blogybė. Gyvybę jūs išgelbėsite.“ Šimanas pagalvojo ir apie tai, kaip man padėti vėliau, kai baigsis karas, nors nė vienas negalėjome įsivaizduoti, kaip susitvarkys gyvenimas čia. Jam atrodė, kad po greito Hitlerio sutriuškinimo ir neišvengiamo Vokietijos išvalymo man reikėtų patekti į Berlyną, į Vakarų, nes Latvijoje buvau viską praradusi, prisiminimai mane slėgs, o kokia po pergalės susiformuos sovietų santvarka, niekas negali atspėti. Vienu metu ponია Lota fantazavo – galbūt man bandyti gauti padirbtus dokumentus ir palikti Latviją kartu su kitais išvažiuojančiais? Bet tai būtų pernelyg pavojinga.

Mes neturėjome iliuzijų. Esant mažiausiam įtarimui, tarp šių bėglių netrūks žmonių, kurie mane iššifruos ir piktdžiugiškai iš karto atiduos sunaikinti. Dėl visa ko Šimanas man davė savo draugo – žymaus vokiečių aktorius Pauliaus Vegenerio adresą. Jei vėliau patekčiau į Vakarus, galėčiau drąsiai eiti pas jį su sveikinimais nuo Šimano. Vegeneris bet kuriomis aplinkybėmis padėtų. Tuo metu tiktai pasidžiaugiau, kad garsus kino ir scenos menininkas ir Hitlerio laikais išlaikė doro žmogaus garbę. Naučiau, kad panaudoti šios informacijos neteks.

1944-ųjų liepos 20-ąją, nepraėjus mėnesiui po Pauliaus Šimano mirties, įvyko nesėkmingas pasikėsinimas į Hitlerį. Posaūkio valstybės valdyme ir kartu karinių veiksmų nutraukimo pasiekti nepavyko. Karas tęsėsi, kaip ir buvo numatęs Šimanas. Su numatyta baigtimi.

Iki šio laukto įvykio ir jo nesėkmės Šimanas nebeišgyveno. Jis išėjo 1944-ųjų Joninių naktį, iš ryto radome jį lovoje užmigusį amžiams. Nors jis buvo labai silpnas, jo mirties tuo momentu nelaukėme, jokia krizė to nepranašavo. Vėliau, pergalvojant šį laikotarpį, mane apėmė nuojauta, kad Šimanas paprasčiausiai išjungė norą gyventi, leido sau numirti. Yra žmonės, kurie tai gali. Taip jis susidorėjo su neišsprendžiama dilema, kaip pasielgti.

Šimano mirtis iš karto pakeitė ir mano tolesnį gyvenimą. Per pusantrų metų, praleistų jo ir Melnikovos namuose, jau buvau šiek tiek atsigavusi nuo nuolatinės įtampos, pradėjusi jaustis beveik normaliu žmogumi, žinoma, kiek tai išvis buvo įmanoma.

Naktis, kai mirė Šimanas, ir man buvo paskutinė jo pastogėje. Iš ryto mes su ponija Lota dar viską aptarėme. Ji man davė giminių Bavarijoje adresą, prisakė, kad būtinai ją susirasčiau, jei pasiseks patekti į Vokietiją.

Šimanų namai iš karto prisipildė žmonių, prasidėjo pasiruošimas laidotuvėms, o ir ponija Lota nenorėjo daugiau nė vienos dienos likti Rygoje. Ji jau pakavosi lagaminus, kad galėtų išvažiuoti. Dėl Šimano laidotuvių kilo problemų: didelių laidotuvių vokiečių valdžios įstaigos jokia būdu nenorėjo leisti.

Jose, žinoma, dalyvauti negalėjau, iš karto perėjau pas ponią Melnikovą – gerai, kad turėjau kur dėtis.

Ponios Lotos niekada nebesutikau ir per daugelį metų apie ją nieko negirdėjau. Taip pat ilgus metus man liko nežinomas rankraščių likimas. Šimano prisiminimus, kuriuos buvau užrašiusi, ponia Lota pasiėmė į Vokietiją. Tada, jau perestroikos laikais, devintojo dešimtmečio viduryje, vieną dieną man paskambino jaunystės draugas, istorikas profesorius Piotras Krupnikovas ir labai paslaptinai pasiūlė ateiti į svečius. Žadėjo siurprizą. Jis padėjo prieš mane Pauliaus Šimano atsiminimų knygą *Tarp dviejų laikmečių (Zwischen zwei Zeitaltern)*, kuri 1978-aisiais išėjo Liuneburge, Vokietijoje, žinomoje *Carl-Schirren-Verlag* leidykloje, kuri leidžia Baltijos vokiečių literatūrą.

Knygos įžangoje parašyta, kad jos rankraštį leidyklai perdavė autoriaus našlė ponia Šarlota Šiman. Ji taip pat papasakojo, kad memuarai parašyti pačioje Pauliaus Šimano gyvenimo pabaigoje, todėl rankraštis liko pusiaukelėje, tiktai pabaigoje pridėtas atskiras skyrius apie daug vėlesnį laikotarpį – 1940–1941-ųjų įvykius Latvijoje. Ponia Šiman pridūrė, kad rankraštis diktuotas jaunai, tuo metu persekiojamai žydų merginai, kuri slapstėsi jų namuose. Supratau, kad ponia Lota mano vardo neminėjo, kad Sovietų Sąjungoje neužtrauktų nereikalingų nemalonumų.

Aštuntajame dešimtmetyje Vakaruose jau buvo gana tiksli informacija, kaip sovietų saugumiečiai elgiasi su nedaugeliu nežinia kodėl gyvais likusių Latvijos žydų.

Buvo taip keista, taip neįtikėtina savo akimis matyti šią knygą. Truputį vėliau – 1989-aisiais, kai po penkiasdešimt penkerių metų vėl atvykau į Berlyną, tuojau paskambinau į Šireno leidyklą. Atsitiko taip, kad ragelį pakėlė pats knygos redaktorius. Prisistačiau žyde mergina, minima Pauliaus Šimano knygos įžangoje. Žinoma, mano atsiradimas jiems reiškė įdomų siužeto posūkį. Iš Liuneburgo į Berlyną pas mane tuojau pat atskubėjo labai simpatiška dama – redaktorė Gabrielė fon Mikvic, kuri taip pat dirbo su rankraščiu. Ji degė smalsumu susipažinti

su manimi ir sužinoti ką nors daugiau apie Šimano memuarų atsiradimą. Netikėtumas buvo tai, kad ji man atvežė ir honorarą. Priėmiau tai kaip malonų ir nuoširdų gestą. Vėliau supratau, kad esu teisinėje valstybėje, kurioje sąžiningai atsilyginti už atliktą darbą yra pareiga.

Su pagarba ir dėkingumu prisimenu Šimaną, šį nepaprastą žmogų, kuris mano gyvenime paliko gilų pėdsaką ne tiktai kaip mano gelbėtojas ir žmoniškumo pavyzdys, bet ir kaip nepalenkiamos nepriklausomos asmenybės pavyzdys.

Mano pasiūlymu, patikrinę liudininkus ir dokumentus, Yad Vashem (Holokausto kankinių ir didvyrių memorialas ir mokslinis centras Jeruzalėje, Izraelyje) 2000-ųjų vasarį Pauliui ir Šarlotai Šimanams suteikė pasaulyje aukštai vertinamą titulą „Tautų teisuolis“ (*Righteous Among the Nations*), kurį gavo ir kiti Europos žmonės, lemtingais Holokausto metais padėję sunaikinimui pasmerktiems žydams. Jų vardai iškalti *Yad Vashem* memoriale *Teisuolių garbės sienoje* (*Righteous Honor Wall*).

Keletą metų anksčiau jau buvo įgyvendintas pasiūlymas įamžinti ten Emilijos Gajevskos vardą, ir man malonu suvokti, kad šių trijų tokių skirtingų asmenų atminimas sujungtas šioje vietoje kaip aukščiausių žmogiškųjų vertybių liudijimas. Nes senovės žydų išmintis sako: „Kas išgelbėja bent vieną žmogų, išgelbėja visą žmoniją.“

ARTĚJA ATOMAZGA

SLAPSTYMOŠI metais du kartus man kėlė pavojų žmonės, kurie daugiau ar mažiau priklausė ponų rasės niekinamoms *menkavertėms* tautoms. Tarp kitko, prieš Šimanus ir ponią Melnikovą trumpalaikį prieglobstį buvau radusi Uogrėje. Mano šeimininkei ten priklausė namas su dideliu sodu. Intelligentiška, vieniša pensininkė, tikra trečiojo dešimtmečio latvių socialdemokratė, kažkada dirbusi sekretore ar panašiai Saeimoje. Ulmanio laikais į valstybinį darbą jos nebeėmė, o ir buvo jau pensinio amžiaus. Uogrėje man patiko – ten atrodė gana saugu, šeimininkė maloni, su ja buvo galima kalbėtis apie politiką ir klausytis įdomių dalykų apie Saeimos laikus.

Šeimininkė viena nebepajėgė prižiūrėti sodo ir, nelaimėi, pasisamdė pagalbinių darbininką – karo belaisvį ukrainietį. Tuo metu karo belaisvių daugiau taip nebemarino badu ir nekankino kaip karo pradžioje. Sąlygos pagerėjo, ir privatūs asmenys galėjo juos gauti kaip darbo jėgą. Mūsų šalis pasirodė aistringas ukrainiečių nacionalistas, iš visos širdies nekenė sovietų valdžios. Tačiau dar labiau jis nekenė žydų ir lenkų, be to, taip smarkiai, kad nuo ryto iki vakaro galėjo kalbėti, kaip teisingai elgiasi Hitleris, naikindamas visus žydus iš eilės ir taip pat spausdamas lenkus. Kito tokio baisaus patologiško antisemito savo gyvenime akis į akį tikriausiai daugiau nesu sutikusi. Jis nenujautė, kad esu žydė, tačiau mes su šeimininke gyvenome nuolat bijodamos, kad vieną dieną jis tai atskleis. Todėl man neliko nieko kita, tik dingti iš ten beveik po mėnesio.

Mažiau pavojinga, tačiau nemaloni situacija susidarė ir pas ponią Melnikovą. 1943-ųjų vasarą ji Stepanidai darbui daržė

priėmė pagalbinę – *perkeltą personą*, aštuoniolikos metų rusę kolūkietę nuo Velikije Lukų. Vokiečiai iš užimtų kraštų išveždavo civilius gyventojus kaip darbo jėgą. Ir Rygoje buvo toks lyg paskirstymo punktas, kur juos buvo galima samdyti darbams. Tuo metu perkeltoms personoms tai buvo naudinga, jie gaudavo normalų maitinimą ir kokį nors būtiną drabužį, dažnai – ir nedidelę algą gryniaisiais.

Kai pirmą kartą pas ponią Melnikovą pamatėme Manią, mums visiems jos nepaprastai pagailo – perkarusi, kaulai ir oda, didelė sena skara vietoj palto. Merginą išprausė, aprenė, ji greit atsigavo ir virto dailia jauna moterimi. Tada pradėjome pastebėti, kad Mania pernelyg staigiai pilnėja. Išklausinėta prisipažino, kad ją išprievartavo vienas vokiečių kareivis ir ji turės vaiką. Manios pradėjome gailėti dar labiau.

Pagal taisykles darbininkės vakarais turėdavo sugrįžti į stovyklą arba bendrabutį, bet Mania labai prašė ponios Melnikovos pasiekti, kad ji galėtų nakvoti pas mus. Tai sutvarkė, tiktai Mania turėdavo reguliariai registruotis patvirtindama, kad niekur nedingusi. Visiškai atsipeikėjusi ir atsiganiusi, Mania pradėjo demonstruoti savo sovietinės pilietės poziciją. Ukrainiečių karo belaisvyje atskleidžiau, galima sakyti, antisemito grynuolį, o Manios asmenyje mes – abi namų gyventojos – pamatėme tikrą fanatišką komjaunuolę. Iki tol nei man, nei kitiems nebuvo tekę su šiuo tipažu susidurti akis į akį.

Mania savo aplinkoje viską matė būtent taip, kaip ją mokė politiniuose užsiėmimuose. Viskas būdavo aišku iš karto, įgytos pažiūros negaištant, be abejonių, leido surūšiuoti žmones. Ponia Melnikova, buvusi turtuolė, buržujų madam, baltoji emigrantė, Manią pasiėmė, kad negailestingai eksploatuotų. Aš buvau buržujų dukra, todėl prieš mane tuojau pat buvo nukreipta proletariška neapykanta ir pasmerkimas. Kai geraširdė ponia Lota už užmokestį, gerą maistą ir drabužius kelioms savaitėms paėmė Manią padirbėti savo darže ir namų ūkyje, klasinė neapykanta nedelsiant įsiliepsnojo ir prieš ją, o prieš mane dar labiau susti-

prėjo. Mania pastebėjo, kad Šimanų namuose – pas priešus vokiečius – esu lyg jų dukra, nes ištisas dienas sėdžiu kambaryje prie stalo ir rašau, o ji yra tik juodadarbė. Ponia Lota tikėjosi, kad, susipažinus su kitokiu gyvenimu, Manios sovietinis mąstymas keisis, bet įvyko visiškai priešingai. Visame, ką Mania matė Melnikovų ir Šimano namuose ir žmonių santykiuose, ji išvelgė tiktai patvirtinimą ir ryškią komunistinių postulatų iliustraciją. Bet koks mandagumas ir nesavanaudiškumas buvo vertinamas kaip veidmainystė arba apgaulė.

Žmonių pagalbą ji suprato kaip savaimę suprantamą, be jokio dėkingumo, nes manė, kad susigrąžina tik tai, ką nekenčiami buržujai išsiurbė iš jos mistinių klasės brolių kruvino prakaito. Po truputį mes visi pradėjome šalintis Manios, ypač aš. Vienintelis, ko mes dar tikėjomės, kad į vokiečių įstaigas arba pas šucmanus ji neis, nes jie yra fašistai.

Artėjant gimdymui, Mania pasiliko Melnikovų namuose. Tai buvo pasiekta didelėmis pastangomis ir kyšiais. Kai į Rygą sugrįžo rusų karinės pajėgos ir sovietų valdžia, Maniai su vaikeliu buvo reikalinga ypatinga pagalba. Ponia Melnikova parašė į kolūkį Manios tėvams, kad jų dukra pagimdė vaiką nuo rusų belaisvio, kurį vokiečiai vėliau nužudė. Taip Mania galėjo sugrįžti į gimtąjį kaimą su nesutepta komjaunuolės reputacija, nes, pagal jos pasakojimą, ten įsigalėjusios labai griežtos moralinės nuostatos.

Vasarą situacija Rygoje darėsi vis aštresnė, daugėjo ir mano intuityvių baimių. Ponia Melnikova kaimynystėje gyveno batsiuovys Ignatjevas. Mes žinojome, kad jis turi ryšių su partizanais – ir su raudonaisiais Latgaloje, ir su nacionalistais Kuržemėje. Jis pasitikėjo ponia Melnikova, taip pat Stepanida Dmitrijevna ir apie viską atvirai pasakodavo. Pradėjau prašyti Ignatjevo, ar jis negalėtų ir manęs nuvesti pas partizanus.

Ignatjevas keistai pasižiūrėjo į mane ir pasakė, kad žydu nei-
ma. Juos vežti labai pavojinga – jei įkliūtų, tuojau atpažintų, pasekmės būtų daug sunkesnės negu su kitais. Su žyda is ypatinga

terlionė, todėl partizanai nelabai nori imti. Nei vieni, nei juo labiau kiti.

Taip mano sumanymas nepavyko.

Po Pauliaus Šimano mirties Melnikovų namuose gyvenau dar ilgiau nei mėnesį – iki rugpjūčio pradžios. Ilgiau pasilikti, kaip buvau tikėjęs, ten nepavyko. Raudonoji armija jau įžengė į Latvijos teritoriją, ir Ryga pradėjo priminti pafrontės miestą. Vokiečiai visur pastatė zenitines patrankas, o vienai iš jų pasirinko Melnikovo sodą. Gyventojai turėjo palikti namą.

Pati ponia Melnikova su ligota dukra Alia ir Stepanida, pasiėmusios pačius būtiniausius daiktus, apsistojo netoliese pas pažįstamą šeimą, man ten vietos nebuvo. Tie žmonės buvo Latvijos rusai, bet Pirmojo pasaulinio karo metu evakavosi ir negalėjo grįžti. Nuo Rusijos revoliucijos jie bėgo ne į Vakarų, kaip dauguma baltųjų emigrantų, bet į Rytus ir pateko į Charbiną Kinijos teritorijoje. Iš pradžių jie gyveno gana gerai. Charbine buvo susiformavusi didelė stačiatikių rusų draugija. Tačiau Charbiną okupavo japonai. Šie Melnikovų kaimynai per visą žemyną leidosi atgal į Rygą ir galų gale parvyko prieš pat sovietų okupaciją, o gal pirmaisiais sovietiniais metais, tiksliai neprisimenu. Tai buvo malonūs žmonės, turėjo dukterį Niną, vyresnę už mane, protingą ir dailią blondinę, bet ligotą. Nina buvo ištekėjusi už latvio Osvaldo Tabako ir gyveno Marijos gatvėje. Ir juos gerai pažinojau, nes jie dažnai svečiuodavosi Torniakalnyje. Osvaldas dirbo VEF techniku, žmonės produkcija tikriausiai buvo laikoma strategine, ir į armiją jo kol kas neėmė. Kažkada Nina ir Osvaldas užsiminė, kad neilgam, jei visiškai neturėčiau kur dėtis, galėčiau prisiglausti pas juos.

Dabar toks momentas, atrodo, atėjo. Tačiau su niekuo negalėjau susisiekti, nes, artėjant frontui, viskas klibėjo, pradėjo irti ir byrėti. Telefonas tylėjo, o aš taip pat neturėjau kam pasiskambinti. Net Emilijai, nes po Blankenšteino arešto ji liko be nuolatinės gyvenamosios vietos ir nakvojo tai pas vienus, tai pas kitus. Tačiau buvo sutarta, kad ypatingu atveju turiu eiti

pas jos seserį Mariją ir Juzefą Karčevskius į Senąją Rygą. Namą, kuriame jie dirbo kiemsargiais, žinojau.

Pirmąjį kartą išėjau viena, nežinodama, ar išvis sutiksiu žmones, pas kuriuos ėjau. Miesto transportas nebevažinėjo taip gerai, per tiltą reikėjo eiti pėsčiomis. Kitos išeities nebuvo.

Užsidėjau ant pečių kuprinę, kurioje buvo viskas, ką turėjau, ir išėjau. Jau iš tolo pamačiau, kad tilto gale stovi vokiečių kareiviai ir tikrina visų dokumentus. Tai nebuvo esesininkai, paprasti kareiviai. Mačiau, kaip jie sulaiko žmones ir prašo dokumentų, vieniems liepia paėjėti į šalį, tikrina krepšius, kitus praleidžia iš karto.

Įsijungė *autopilotas* – daugiau nieko nebegalvojau, visiškai pasikloviau instinktu. Atrodo, net nesulėtinau žingsnio, ėjau drąsiai pirmyn. Priėjusi arčiau pamačiau jaunos vaikus, nusišypsojau jiems, nusitvėriau už kuprinės, paklausiau: „Ar parodyti?“ – ir pasileidau tiesiai pirmyn. Jie taip pat atsakė man šypsena, vienas pamojo ranka į tilto pusę. Praleido mane nesulaikę, ir nuėjau per tiltą pas *Juozapą ir Mariją*, kaip vadinau Karčevskių porą. Mano gyvenime tai buvo dar vienas neįtikimų, nepaaiškinamų sėkmės atvejų, kuris išgelbėjo man gyvybę.

Dideliame name šalia Peterio bažnyčios – jis turėjo bendrą vidinį kiemą su kitu namu – laimei, radau Karčevskius bute, tuoj atvyko ir Emilija, ir mes pradėjome tartis, ką daryti. Pačių Karčevskių buvo šeši žmonės, ir mažame kiemsargio butuke galbūt galėjau permiegoti vieną naktį, o ne apsistoti ilgesniam laikui.

Tuo metu daugelis rygiečių jau važiavo į Kuržemę ir Vokiečių, ir Juzefas sakė, kad ir jo aptarnaujamuose namuose keletas butų yra tušti, o raktai, kol gyventojai sugrįš, patikėti jam. Visi žinojo, kad jis sąžiningas žmogus. Juzefas mane apgyvendino pusrūsio bute, kuriame buvo likę visi baldai ir daug kitų daiktų, mano džiaugsmui, net radijo aparatas. Langai, kaip tik šaligatvio lygyje, buvo visada tamsinti, kartą per dieną Marija atnešdavo man maisto – duonos, pieno, ką nors ant duonos, kai kada sriubos. Man užtekdavo. Beveik visą dieną tyliai klausydavausi

BBC – žinios mane įkvėpdavo, gyvenau kartu su sąjungininkais, laivynu ir desantu Normandijoje, vaizduotėje kartu su prancūzų pogrindžiu triuškinau vokiečius Prancūzijoje, artinausi prie Paryžiaus. Mano rusiškos laidos savo ruožtu pranešinėjo apie fronto artinimąsi Rytuose. O tai reiškė, kad artinasi mažesnis blogis, kaip Šimanas sakė apie sovietų armiją.

Ištisą dieną man kompaniją palaikydavo žiurkės, su kurio-
mis puikiai sutariau. Jos man neatrodė nei bjaurios, nei jų bi-
jojau, nors buvau skaičiusi, kad išalkusios užpuola net žmones.
Jas šerdavau produktais, kuriuos man atnešdavo Marija, kartais
net sūriu. Kol valgydavau pati, gyvūnėliai elgdavosi mandagiai –
išlįsdavo iš plyšių ir blizgančiomis akimis žiūrėdavo į mane,
laukdami, ar susisprasiu.

Vieną dieną Marija neatėjo. Per daug nesijaudinau, duonos
gabalėlį dar turėjau, vandens atsigerdavau iš čiaupo. Tačiau kai
ji nepasirodė ir antrą bei trečią rytą, mane apėmė nerimas. Ne-
turėjau supratimo, kas vyksta lauke. Pradėjau svarstyti, ką daryti
toliau, ir nusprendžiau kol kas laukan nelįsti.

Trečią dieną vėlai vakare maisto atnešė Juzefas. Atnešė ir
laikraščio *Tėvija* rugpjūčio 25-osios numerį. Pasirodo, name
netoliese, Peldu gatvėje 15, kiemsargė Alma Pole slėpė septynis
žydus, tarp jų – vieną moterį. Vyrams pavyko įsigyti kažkokių
ginklų. Jų paimti plikomis rankomis nebuvo galima. Bet kažkas
parodė šią slėptuvę. Laikraštyje *Tėvija* žydų nusikaltėliais pa-
vadintų nelaimingųjų gaudynės virto tikru mūšiu. Savo teismo
sulaukė vienas policininkų. Sugautuosius apsuptame name tuoj
pat sušaudė. Bet, kaip sakė Juzefas, tikriausiai vienam pasisekė
išsigelbėti bėgant stogais. Gaudytojai manė, kad iš apsupties bė-
glys negalėjo ištrūkti, ir pasislėpė artimiausiuose namuose, todėl
pradėjo ieškoti butuose. Patikrinti patalpų atvyko ir pas Juze-
fą. Tai atliko labai kruopščiai, bet policininkai nelietė užrakintų
butų. Apie juos Juzefas paaiškino, kad jų gyventojai, bėgdami
nuo rusų, leidosi į Kuržemę ir į juos nėra galimybių patekti ne-
išlaužiant durų. Šitų butų taip ir nelietė.

Kurį laiką prie namų paliko apsaugininkus, ir Juzefas įsidrąsino ateiti pas mane su maistu tiktai po dviejų dienų vakare. Incidentas mums baigėsi laimingai, tačiau tikros ramybės daugiau nebuvo ir mes nusprendėme, kad turiu palikti šitą namą. Tiktai po kelerių metų sužinojau, kad dar viename tuščių butų buvo pasislėpę žydai – mano jau minėta klasės draugė Riva Šefer ir jos brolis. Tuo metu šito net nenujaučiau, tokia griežta buvo gelbėtojų konspiracija.

Rugpjūčio pabaigoje išėjau į savo paskutinę prieglobsčio vietą – Marijos gatvėje pas Osvaldą ir Niną Tabakus. Tuo metu į armiją arba legioną pradėjo šaukti iki tol atleistus darbuotojus, bet Osvaldui net į galvą neatėjo paklausti. Prasadėjusioje sumaištyje jis slėpėsi savo namo rūsyje, tačiau gana drąsiai, nes dažnai užeidavo ir į savo butą. Osvaldu kaimynai ypač nesidomėjo. Kiekvienas galvojo apie save, nes buvo aišku, kad artėja vokiečių valdžios pabaiga. Kai Tabakų paklausiau, ar jie galėtų mane priimti, Nina tiktai nusijuokė: koks skirtumas – jei slepiu vieną, paslėpsiu ir kitą.

Pati Nina tuo metu smarkiai sirgo, buvo chroniška ligonė, turėjo invalido pažymėjimą, todėl buvo atleista nuo darbo. Ji sirgo plaučių liga ir astma, iš namų retai kada išeidavo. Pelnydavosi dirbdama namuose rašomąja mašinėle. Tomis savaitėmis 1944-ųjų rugsėjį ir spalį, kai pas juos gyvenau, mums sekėsi labai sunkiai. Tik Nina turėjo produktų korteles, iš šalies nieko gera gauti nebebuvo galima. Prisimenu, kartą mums atnešė didelį gabalą mėsos su kaulu, prie kurio knibždėjo kirminai. Nuvirėme vandenyje su actu, kirminai išplaukė į paviršių, skystį nupylėme ir, sudėję į kitą vandenį, mėsą virėme, kol suminkštėjo. Sriuba išėjo visai gera. Nei apsinuodijome, nei mirėme. Nuo tokio maisto išėjau iš slėptuvės sverdamas keturiasdešimt septynis kilogramus.

Greit atėjo laikas, kai Rygoje reta naktis praeidavo be oro pavojaus, ir tada visi turėdavo nusileisti į rūšį. Osvaldas, kuris ten gyvendavo dienomis, vakarais juodaisiais laiptais pasikeldavo

į butą, aš, žinoma, taip pat likdavau viršuje, savo ruožtu Nina elgėsi priešingai – užkaukus pavojaus sirenomis, nulipdavo į rūšį. Tai buvo daroma ir todėl, kad kaimynai matytų, jog gyvena viena. Antskrydžių nei aš, nei Tabakai nebijojome. Apie mane išvis negalėjo būti kalbos – iki šiol gyvenau apimta to paties bejausmio transo, bet ir Tabakai laikėsi labai ramiai, netgi nerūpestingai.

Šio namo Marijos gatvėje, kaip ir prieš tai buvusių, man vėliau surasti nebepavyko. Apytikriai manau, kad tai galėjo būti netoli Bruniniekių ir Stabų gatvių. Tiesiai prieš mus, kitoje gatvės pusėje, buvo kažkoks vokiečių štabas. Prisimenu vėlų spalio vakarą, kai kiti namo gyventojai kaip paprastai sėdėjo rūsyje, o mes su Osvaldu pro langą stebėjome štabo evakuaciją. Sovietų artilerija jau apšaudė miesto centrą. Tai, kas vyko gatvėje, buvo panašu į teatro spektaklį, ir mums pasitaikė labai geros vietos, visai kaip ložėse. Nepastebėjau, kad vokiečiai būtų bandę deginti kokius nors popierius arba net sprogdinti pastatą, jie paprasčiausiai bėgo lauk iš patalpų, puolė į mašinas, šoko ant motociklų ir išskuodė pasiėmę kažkokias dėžes. Popieriai ir popierėliai skrido per atvirus langus, sukosi aukštai ore ir iš lėto leidosi žemyn, užklodami grindinį lyg keistos snaigės. Kai tik šita komanda išvyko, ant scenos pasirodė artimiausių namų gyventojai ir, nekreipdami dėmesio į sviedinius, kurie vis dar krito ir gana dažnai sproginėjo, pradėjo plėšti parduotuves. Marijos gatvėje buvo parduotuvės ir kioskai, ten dar buvo prekių. Mes su Osvaldu pastebėjome, kad vyrus daugiausia domina vadinamosios pramoninės prekės, kurios vokiečių laikais buvo parduodamos pagal ypatingą taškų sistemą, o moterys puolė į maisto prekių parduotuves. Ypač juokingai atrodė vyrai, kurie azartiškai puolė tuštinti moteriškų baltinių parduotuvę priešingoje gatvės pusėje, netoli štabo. Daugelis atvyko su dviračiais bei rankiniais vežimėliais ir paketais griebė liemenėles bei moteriškas kelnaites.

Tada šaudymas sustiprėjo, Marijos gatvė pradėjo tuštėti, ir mes su Osvaldu supratome, kad daugiau nebėra nė vieno, kam

mus būtų galima išduoti. Baigėsi paskutinis veiksmas, o prieš-paskutinį jau mačiau pro savo šeštojo aukšto langą diena anksčiau, kai nuo ankstyvo ryto pėsčiomis ir važiuoti į uostą kaip skruzdėlės plūdo žmonės su lagaminais ir ryšuliais – tie, kurie negalėjo ar nepageidavo likti su rusais. Kai štabo kariai pabėgo, parduotuvės buvo išplėstos ir vokiečių niekur nebesimatė, paskutinę naktį ir mes su Osvaldu nulipome į rūsį. Tai buvo keista naktis be valdžios – ir be vokiečių, ir be rusų, bent jau mūsų rajone.

Malonus, vėsus, saulėtas (bet galbūt man taip tik atrodė?) spalio tryliktosios rytas nepaprasta tylą po paskutinių dienų griaudėjimo sutiko mane, kai keistų, neįprastų pojūčių apimta po beveik trejų su puse metų slapstymosi išlindau iš rūšio, paskutinės savo slėptuvės. Buvo maždaug penkta valanda ryto. Manęs daugiau nesiruošė gatvėje nei iš šio, nei iš to suimti ir nužudyti, tačiau nežinia, kas bus toliau, beveik apčiuopiamai tvyrojo ore. Nerealumo pojūtis tęsėsi.

Rūsio durys vedė į kiemą, kurio kitoje pusėje buvo gretimas namas. Ir ant visiškai tokių pat laiptelių, kokiais į paviršių buvau išlipusi aš, sėdėjo kažkoks žmogus. Jo poza pasirodė pažįstama. Priėjusi arčiau pamačiau pažįstamą jauną žydą. Tą patį, apie kurį kažkada pranešė Emilija, kad dar pirmosiomis geto egzistavimo dienomis jis susituokė su mano minėta vaikystės drauge Vivi Mizroh. Jis paskutinę parą slapstėsi kažkokio gretimo namo rūsyje.

Vivi vyrą Harį Nisą pažinojau paviršutiniškai, daugiau iš matymo. Bet, susitikę Marijos gatvės namo kieme, puolėme vienas kitam į glėbį ir apsikabinome kaip brolis su seserimi. Pasakojimas apie Vivi ir Harį yra vienas iš nedaugelio su laiminga pabaiga. Tuo momentu žinojome tik tai, kad Vivi, jos motina ir jaunesnioji sesuo nėra žuvusios, nes dirbo armijos siuvyklose prie kazarmų, tačiau vėliau išvežtos į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Motina, mano mamos draugė Lilia, ir jaunesnioji dukterė Eva po išlaisvinimo iš koncentracijos stovyklos su prancūzų

belaisviais išėjo į Vakarus, o Vivi grįžo į Rygą, kad surastų vyro pėdsakus, ir čia iš tikrųjų sutiko jį gyvą. Kaip pasakoje. Mums pavyko apsigyventi viename name, kuo iš visos širdies džiaugiausi. Tačiau tai buvo neilgai. Už mus gerokai vyresnis Haris nuo pat pirmosios pokario dienos turėjo nepalenkiamą nusistatymą ištrūkti iš Sovietų Sąjungos. Kai tik buvo pasirašytas susitarimas dėl lenkų piliečių legalios repatriacijos į gimtinę, Hariui (ir ne tik jam) pavyko gauti atitinkamą gimimo Lenkijoje pažymėjimą, kartu su žmona ištrūkti iš SSRS ir iš Lenkijos vykti toliau – iki pat Jeruzalės. Bet tai jau kita istorija. Tuo metu jaučiausi, lyg būčiau praradusi seserį, bet džiaugiausi jų sėkme.

Po susitikimo su Hariu išėjau į Marijos gatvę. Ji buvo visiškai tuščia – kiek akys mato, nė vieno žmogaus. Ir tada pamačiau pirmąjį sovietų kariškį – išminuotoją. Nedidelio ūgio, aziato veido bruožais, visiškai neišvaizdas. Jį mačiau atliekant didvyrio vaidmenį, jis buvo didžiosios antifašistinės koalicijos kareivis, net jei pats to kaip reikiant nesuvokė. Kitu metu šį kareivėlį būčiau apžiūrėjusi su atviru priešišku, bet dabar jį pamačius apėmė didelis palengvėjimas ir dėkingumas, manyje atsipalaidavo beveik suakmenėjusi įtampa.

Deja, supratau ir tai, kad man šiuo momentu neskirtas tas pakilus, grynas džiaugsmas, kuris natūraliai apimtų sulaukus kitų sąjungininkų. Be abejo, neveidmainiausiu, – svarbiausia, kad buvau gyva. Ir išgelbėta gyvybė visų, kurie iki šiol buvo netekę šios natūralios teisės. Tačiau po visko, ką patyriau anksčiau, turėjau mažai iliuzijų, kas manęs laukia ateityje. Nežinojau, kaip su savo gelbėtojais elgtis. Visuomet buvau tos nuomonės, kad nedėkingumas yra žemas jausmas, nepateisinamas jokiais šalutiniais sumetimais. Kareivis, kuris Marijos gatvėje ieškojo minų rizikuodamas savo gyvybe, gelbėjo ir manąją. Nesvarbu, kas jis buvo ir koks jis dar bus, tuo momentu mane užpildė tiktai didžiulis dėkingumas. Ir vis dėlto brendo sudėtingi jausmai. Prisiminiau Paulių Šimaną. „Savo gelbėtojų jūs pasirinkti negalite“, – sakė jis, numatydamas šią situaciją.

Jau artimiausiomis dienomis kariškius kasdieniame gyvenime pakeitė sovietinės valdžios atstovai, ir prasidėjo istorinis etapas, kurį sąmojingieji čekai vėliau taikliai apibrėžė: „Atėjo kaip išvadotojai. Pasiliko kaip okupantai.“

Manyje viešpatavo santūrus chaosas. Vokiečių laikais buvo paprasčiau: žinojau, kas mano priešas, norintis mane sunaikinti, ir įtempdavau jėgas pasipriešinimui, kad jo sumanymas nepavyktų. Dabar darėsi vis sunkiau atskirti draugus nuo nedraugų.

Panašus prieštaringas susijaudinimas man kilo ir 1945-ųjų gegužės 9-ąją. Žmonės gatvėse visame pasaulyje linksminosi jau gegužės 8-ąją. Aš taip pat, žinoma, džiaugiausi, kad nebežūva žmonės, kad ant jau pusiau sugriautos Europos nebekrinta bombos ir patrankų sviediniai. Kad vienas nežmoniškas režimas yra sunaikintas. Bet kitas, taip pat nežmoniškas, juk tebeegzistavo. Kol vyko kariniai veiksmai ir dar kurį laiką po to ne viename mūsų ruseno viltis – kažkas turi pasikeisti į gera šioje valstybėje. Šiandien mes žinome, kad šitokia viltis įkvėpė daugelį žmonių ir Vakaruose, ir Rytuose, ypač frontininkus, kurie matė Europą. Sklido gandai, kad po fašizmo sutriuškimo, po pergalei paaukotų milžiniškų aukų padvelks laisvesnis vėjas, nebebus ir komunistų partijos vienvaldystės, sumažės saugumiečių visagalybė ir panašiai. Draugai rusai pasakojo, jog, pavyzdžiui, Baltarusijoje paskleisti gandai apie kolūkinės sistemos likvidavimą, kad būtų galima greičiau atkurti sugriautą žemės ūkį. Taikos derybų eiga, konferencijos ir susitarimai, taip pat valdžios organų veikimo metodai savo namuose greitai išsklaidė iliuzijas ir viltis. Pasidarė aišku, kad spąstai užsitrenkė, ir man likimas lėmė gyventi protui ir jausmams nepriimtinae nesikeičiančiame sovietiniame pasaulyje.

Mano asmeninė kova pasirodė nesibaigusi, ji nebuvo vainikuota visiška pergale. Žinojau, kad reikės ir toliau kasdien kovoti ir gintis. Laukiama kova bus kitokia, bet taip pat pareikalaus visų jėgų. O aš likau visai viena.

Vandenys virš mano nugrimzdusios Atlantidos užsivėrė, stovėjau svetimame, nesvetingame krante, o prieš mane nepermatomuose, tirštuose rūko kamuoliuose slėpėsi nežinomas kontinentas.

Baigiamasis žodis

ŠI atsiminimų knyga buvo rašoma ilgai, daugiau nei dešimt metų. Tikiuosi, kad nereikia smulkiau pagrįsti ir paaiškinti, kodėl proto ir dvasios energija periodiškai išsekdavo ir kartais mėnesius net nesiartindavau prie lentynų, kuriose kaupėsi pradiniai apmatai ir pastabos. Buvo sunku suvaldyti atgimusius išgyvenimus. Tiksliau – sekant įsakmia prisiminimų gija, būtų reikėję mesti šalin visas kitas gyvenimo pareigas.

Atlikti sumanytą, atiduoti širdies skolą žuvusiam pasauliui ir jo žmonėms pavyko dėl praktinės paramos, kurią suteikė kai kurie draugiški bendrakeleiviai. Jiems noriu išreikšti savo didelį dėkingumą. Pirmiausia – Guntai Strautmanei. Daug metų ji Rygoje ir Berlyne mano praeities pasakojimus įrašinėjo į diktofoną, džiugindama supratimu ir bendru išgyvenimu (įrašo apimtis mažiausiai du kartus viršijo spausdintą versiją). Gunta iššifravo įkalbėtus fragmentus ir juos sutvarkė. Tada šį tekstą pradėjau tvarkyti ir formuoti pagal savo mintis ir įsivaizdavimą. Guntos *juodasis* darbas iš tikrųjų buvo pasiaukojamas, nes ji, patyrusi žurnalistė ir redaktorė, be abejo, būtų norėjusi pati panaudoti šią medžiagą kokioje nors interviu paremtoje biografinio portreto knygoje. Ačiū, Gunta!

Knygos rašymo galutiniame etape mano nepakeičiama padėjėja buvo Marta Dziliūma, tarp kitko, mano velionio vyro Valto Grevinio brolio duktė. Ji kompiuteriu parengė naują tekstą leidyklai ir atliko didelę dalį redaktorės funkcijų. Ačiū, Marta!

Prisiminimai nėra moksliniai istorijos tyrinėjimai, kurių uždavinys – apimti įvykių eigą visuose priežastiniuose ryšiuose ir kontekste. Prisiminimų tikslas – atgavinti individualius

gyvenimo stebėjimus ir patirtį konkrečiose detalėse, pasekti, kaip didžioji istorija įsibrauna į asmeninį žmogaus likimą ir kitų rankomis stumia jį pirmyn arba sužaloja. Bet vien prisiminti negali garantuoti faktų tikslumo. Ir individualiame pasakojime reikia patikrinti atmintyje saugomą informaciją apie objektyvius istorinius duomenis, su kuriais autorius daug metų konfrontavo. Dėkoju eruditui istorikui Margeriui Vestermaniui, kuris tam paskyrė savo laiko. Ačiū, Margeri!

Baigiant – liūdesio šešėliu užtemdyta padėka mano dar žalio rankraščio pirmajai skaitytojai Lilijai Dzenei. Atsitiko taip, kad dar suspėjau jai pačiai tai pasakyti per mūsų paskutinį telefono pokalbį tarp Berlyno ir Rygos, dvi dienos prieš jai išeinant į amžinybę. Bėgant metams, Lilija mane atkakliai skatino įveikti vidinį barjerą ir patikėti savo pasakojimą žmonėms. Aukštai vertindama jos aštrų protą ir kompetenciją, jau kurdama paskutinę versiją išklausiau keletą vertingų pasiūlymų ir su pasitenkinimu bei džiaugsmu gavau gerbiamos ilgametės kolegės stebinamai emocionalų pritarimą. Ačiū, Lilija!

Valentīna Freimane
Ryga–Berlynas

Turinys

PIRMASIS GYVENIMAS

Pirmojo gyvenimo pradžia.....	13
Ryga–Paryžius.....	37
Berlynas, <i>Meinekestrasse</i> 9.....	47
Kaip kine.....	75
Mokyklinių metų pradžia.....	93
Elizabetės gatvė.....	101
Tėvas ir motina.....	119
Knygos, teatras.....	129
Liuterio mokykla.....	143
Keičiasi Berlynas, keičiasi gyvenimas.....	151
Keičiantis Europai reikia keisti ir mokyklą.....	161
Vidus gatvė 9.....	173
Pirmoji meilė.....	191
Kaip rusų klasikoje.....	201

ANTRASIS GYVENIMAS

Šokas be terapijos. Pirmieji sovietiniai metai.....	211
Prasidėjo paskutinis veiksmas.....	231
Su geltona žvaigžde.....	237
Emilija.....	245
Vyrai ir žmonos.....	253
Getas.....	261
Žmonės. Likimai.....	279
Vidus gatvėje nukrinta uždanga.....	293
Pabėgėlių kelių pradžia.....	301
Baptistų pagalba.....	313
<i>Perfer et obdura</i> . Išverti ir išlikti.....	323
Uždaugovyje klimatas šiltesnis.....	333
Paulius Šimanas.....	343
Artėja atomazga.....	363
Baigiamasis žodis.....	377

Freimane, Valentina

Fr-194 Sudiev, Atlantida! : [prisiminimai] / Valentina Freimane ; iš latvių kalbos vertė Jurgis Banevičius. – Vilnius : Versmė, 2015. – 384 p. : iliustr.

ISBN 978-609-8148-14-5

Lietuvių skaitytojui pristatoma Latvijoje 2010 m. išleista, milžiniško susidomėjimo sulaukusi Valentinos Freimanės (gim. 1922 m.) atsiminimų knyga „Sudiev, Atlantida!“ („Ardievu, Atlantida!“), jau išversta į rusų bei vokiečių kalbas.

Knygoje atskleidžiamas dvasiškai turtingas prieškario Rygos gyvenimas bei Antrojo pasaulinio karo, pražudžiusio visą autorės šeimą, tragizmas.

UDK 821.174-94

Valentina Freimane,

bendradarbiaujant su Gunta Strautmane

Sudiev, Atlantida!

Vertėjas Jurgis Banevičius

Kalbos redaktorė Auksė Gasperavičienė

Dailininkė Ona Liugailienė

Viršelio ir fotografijų dizaineris Māris Jonovs

Atsakingoji redaktorė Sonata Jonušaitė

Knygoje panaudotos fotografijos iš autorės asmeninio archyvo

Spaudai rengė „Versmės“ leidykla

Geležinkelio g. 6, 02100 Vilnius

www.versemė.lt

Pasirašyta spaudai 2015 02 04

Spausdino UAB Standartų spaustuvė

Tiražas 1000 egz.

Knygą elektroniniu formatu išleido

„Versmės“ leidyklos Elektroninių knygų
rengimo centras. Vilnius, 2019-11-29

ISBN 978-609-8148-14-5 (popierinė kn.)

ISBN 978-609-8148-97-8 (elektroninė kn.)

Mano kartos žmonės šioje knygoje galės pažvelgti į metus, paženklintus istorinių kataklizmų: karų, politinių režimų kaitos, deportacijų ir holokausto, ir kaip tai paveikė kiekvieno asmens likimą. Mano prisiminimai apima XX a. dvidešimtųjų–trisdešimtųjų metų socialinę, nacionalinę, geografinę ir kultūrinę sritis iki 1945-ųjų – karo pabaigos ir ilgalaikės sovietų diktatūros išgalėjimo pradžios.

Per savo vaikystės ir jaunystės potyrius siekiau atskleisti aplinką, kuri mane supo: tai – Paryžiaus ir Berlyno buržuazija, menininkai, ypač kino įžymybės, taip pat Rygos žydai, Baltijos šalių vokiečiai, rusų emigrantai šviesuoliai. Siekiau atspindėti jų gyvenimo būdą, Berlyno ir Rygos mokyklas, vėliau nuniokotą ir sugriautą šią Europos dalį, nugramzdintą į nebūtį 1940–1945 metais kartu su visa savita kultūra, kurią buvo perėmę mūsų platumų žmonės.

Knygoje stengiuosi atgaivinti savo, tuomečio vaiko ir paauglės, požiūrį be vėlesnių metų istorinės analizės, įamžinti tuos žmones, kurie, nepaisydami pavojų ir mirties grėsmės, žydų masinio naikinimo metu slėpė mane ir gelbėjo vokiečių okupuotoje Latvijoje.

Tikiuosi, kad ši knyga sudomins skaitytoją ne tik atskleidžiamu vienu likimu, bet ir tuo, kokią įtaką istoriniai procesai turėjo kiekvieno iš mūsų gyvenimui.

Valentīna Freimane

9 786098 148145

Valentina Freimanė (Valentīna Freimane) gimė 1922 m. vasario 18 d. Rygoje. Vaikystėje gyveno Rygoje, Paryžiuje, Berlyne, nuo 1935 m. – Rygoje. 1949 m. baigė Latvijos valstybinio universiteto Istorijos fakultetą. 1962–1965 m. neakivaizdiniu būdu studijavo aspirantūroje Maskvos teatro meno institute. Dirbo Liepojoje – švietimo įstaigose bei laikraščio „Komunistas“ redakcijoje (1950–1963), Rygoje – Radijo ir televizijos komiteto Dramos radijo laidų redakcijoje (1963–1968), buvo Latvijos mokslų akademijos Kalbos ir literatūros instituto vyresnioji mokslinė bendradarbė (1968–1980). Tuo pat metu (iki 1989 m.) dėstė teatro istoriją Latvijos konservatorijos Teatro fakultete, įkūrė Latvijos teatro draugijos ir Kinematografininkų sąjungos lektorijų bei jam vadovavo, dalyvavo kino lektoriumo „Arsenalas“ įkūrimo ir veikloje. Po 1990 m. skaitė aktorinio meno istorijos paskaitas Berlyno laisvojo universiteto Teatro mokslo institute ir kursuose „Aktorius scenoje ir prieš kamerą“. Meno mokslų daktarė, Trijų žvaigždžių ordino kavaliere. Gyvena Rygoje, Berlyne.